

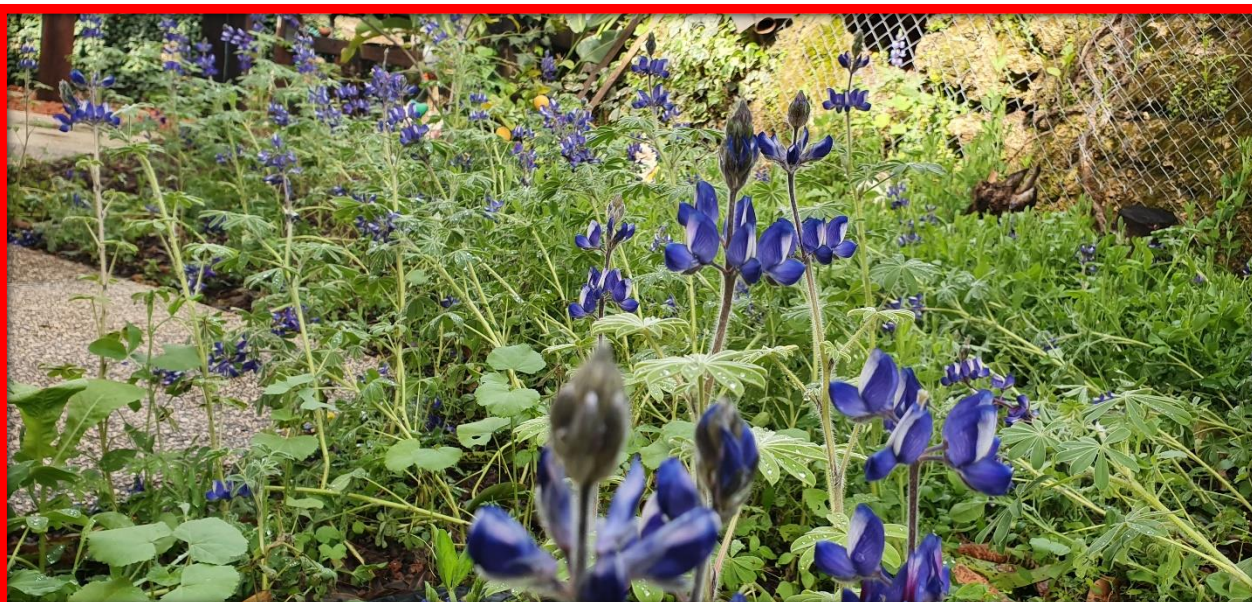
צידה לדרך

אגודת מורי הדרך בישראל

גיליון חודש מרץ 2020

מייסד המגזין והעורך הראשון

ינאי עוזיאל ז"ל

פריחת התורמוסים (צולם ב 13 למרץ 2020 – יואל שדה)

אתם מוזמנים לשלוח צילומים לשער הפתיחה של גיליונות צידה לדרך הבאים

דבר העורך

חודש מרץ 2020, החורף עדיין כאן. גשמים יורדים ומפלס הכנרת ממשיך לטפס. בעיצומו של חורף מקסים השתלטה על כולנו מגיפה בינלאומית בשם של בירה והיא אשר מכתובה לנו את קצב החיים ואת העבודה (או אין עבודה).

המאמרים מנסים גם הפעם לתת בידינו מורי הדרך את כלי העבודה להדרכת תיירות הפנים, והחוץ, אמצעי עזר, מחקרים חדשים וזווית ראייה חדשנית.

גם הפעם אנו מביאים פרק מהספר אשר תרם לנו **ד"ר רביק זרם** חברינו מתוך יומן אישי של 1948 **"להבות בשמי ירושלים"**. **שוב כול גיליון חודשי אנו מפרסמים פרק מהספר – אולם בסופו נפרסם את כול הספר בקובץ אחד.**

מאמר נוסף אשר העביר רביק מזמן אותכם הקוראים לנושא אשר העצבים החשופים שלו עדיין מצויים בכל פינה במדינת ישראל, תחום שואת יהודי אירופה – עבר המסרב לעבור, ולשאלה האם עשתה הציונות די מול מכונת ההשמדה הנאצית. מאמר פרי העדה החרדית, אשר לא הותר בתחילה לפרסום במדינת ישראל, המעלה סימני שאלה קשים ומאפשר לנו להתמודד מול נתונים, אשר חלק יגידו לא היה מעולם וחלק ינודו בראשם ובכאב. **שרופי הכבשנים הקונטרס הצהוב.**

ד"ר שחר שילה יחשוף אותנו **למיקומו של ארמון הורדוס בירושלים** בראי המדריך הצועד עם קבוצה בנתיב דרך הייסורים בעיר העתיקה בירושלים.

פרופסור ליבנר עוזי שופך אור על פרק בתולדות **הגליל היהודי והאמוראים**, עליתו ופריחתו והעלמותו במאות השנים לאחר חורבן בית שני במרד הגדול בשנת 70.

ד"ר מויש מעוז מחבר אותנו **לשתי נשים קדושות בנצרות אשר מקורן בארץ ישראל**, דרך הצמיחה הברורות ועד להכרזתן כקדושות על ידי הכנסייה הקתולית. מאמר אשר מתלווה לסיור מרתק בעיר נצרת לפינות הבלתי מוכרות שלה שנערך למורי דרך בחסות האגודה.

ארנון דנצי' תורם לנו מידיעותיו הנרחבות על בירת ישראל **ירושלים**, במאמר אשר כול אשר אתה צריך לעשות לקחת את המגזין וללכת להדריך עימו.

המשך חשיפת **זירות אירוח של יעל קורנלנדר** והפעם אנו מדרימים לעיר **שדרות** בחיבור לפרויקט האגודה אשר נועד לתרום ולסייע לכלכלה הדרומית שלנו.

התזמורת מהולנד וחסידי אומות העולם אשר ביקרה בארץ... סיפור מרתק של **טובה אנגלרד**.

במסגרת המגזין אנו מקבלים מבט אחר ושונה לכול הדיעות על **יישובי ואדי ערה**, מקום אשר מספק לעיתים כותרות בגיל אירועים שונים ומשונים מביא לנו את החיבור היפה, הטוב והראוי במקום הנכון, אשר חברו אליו יהודים וערבים כאחד למען תיירות, מאמרה של **שריין מחאג'נה** מורת דרך אשר נרתמה ברצון לבקשתי לחשוף את עמותת **מרבד ירוק** העובדת במקום פותח בפנינו דלת נוספת ושונה לקבוצות.

יואב יאיר תרם לנו את האפשרויות לסיורים **באילניה (סג'רה) ושבי ציון** יישוב של חומה ומגדל אולם יותר מכך קיבלנו את אפשרות **הפרסום מארכיון שבי ציון חומרים ראשוניים** אשר שוב נותנים בידכם את יכולת ההדרכה במקום ברמה טובה יותר ואיכותית יותר **בחסותה של יהודית טמים משבי ציון ולה הקרדיט ולה התודות !!!**

יעקב וידס עם פינת הבול והקשר לקורונה ו**אלי מילוא-מלול** בפינת הפריחה הצבעונית מתמיד

כפי שאתם רואים גליון מרץ עמוס בכול טוב – אז צאו לדרך, קראו והעבירו את הידע. וכרגיל... **אנא אנא אנא .. הירתמו כולכם לשתף בידע אשר קיים אצלכם, וכיתבו לגליונות הבאים**

בברכת עמיתים

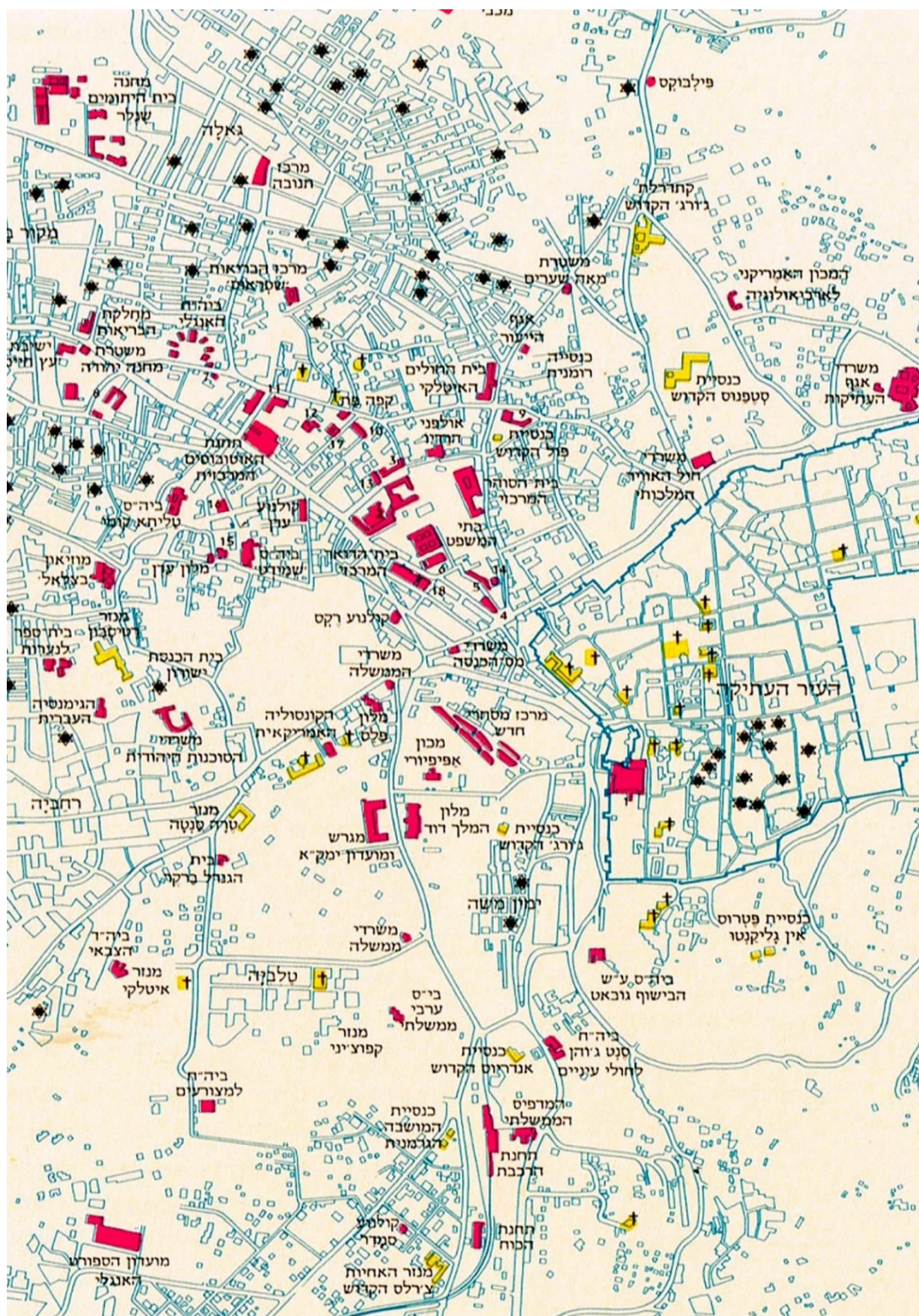
יואב יאיר – סג'רה-ערה

תוכן העניינים	עמוד
דבר העורך.....	2
ד"ר רביק זרם ירושלים בלהבות – פרק ב'	4-12
ד"ר מוייש מעוז בעקבות שתי נשים קדושות	13-16
ארנון דנצ'ו - רק בירושלים.....	17-22
טובה אנגלרד – תרבות מקומית בעלת משמעות היסטורית	23-26
יעל קורלנדר – שדרות , הסיפור של האנשים	27-29
פרופ' עוזי ליבנר – סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית.....	30-67
ד"ר שחר שילה - ארמון הורדוס ומקום המשפט של ישוע.....	68-74
ד"ר רביק זרם – שרופי הכבשנים מאשימים (קבצים שפורסמו לפני כארבעים שנה).....	75-126
יעקב וידס – פינת הבול והקורונה.....	127-128
שירין מחאג'נה – עמותת מרבד ירוק בוואדי ערה	129-134
יואב יאיר – שבי ציון אתרים סביב לה	135-138
יהודית טמים -מסורת – מארכיון שבי ציון.....	139-149
יהודית טמים –חומה ומגדל – מארכיון שבי ציון.....	150-167
יהודית טמים -הים – מארכיון שבי ציון.....	168-180
יואב יאיר- המושבה אילניה –סג'רה , עבר והווה	181-184
אלי מילוא-מלול – פינת הפרחים וציפורי ארצנו	185-188

ירושלים בלהבות

פרק ב'

שלב ראשון – המערכה על השכונות

התפוררה עם נפול המרכז המסחרי והתרוקנות רחוב הנסיכה מרי. השטח שמעבר לבניין "מצפה" ועד שער יפו הפך לשטח ערבי רצוף; ימין משה בודדה והגישה אליה הייתה בדרך הסחור (עקיפין) של רחביה וטלביה, למרגלות המצודות הבריטיות בביה"ד הצבאי, במחנה חיל התעופה בטלביה ולשכת המודיעין הממשלתית בבניין דוד. כאשר החלו ההתקפות על ימין משה, הייתה השכונה הקטנה כבולה להגנת עצמה ולא יכלה להפריש כוחות להבטחת הדרך לתלפיות. והדרך לעיר העתיקה הופקרה כליל.

האוטובוס לרובע היהודי שבעיר העתיקה הותקף פעם ופעם נוספת, ואחרי כן הותקף גם הרובע עצמו. ההתקפה הראשונה אירעה בליל ד', ב-3 לדצמבר ובה נפצעו 6 יהודים. ביום השבת ב-6 לדצמבר הותקף הרובע היהודי בשנייה, בכוח רב. כן הותקפו אוטובוסים ומכוניות טקסי בדרך לתלפיות ומקור חיים ומאז קוים הקשר לשכונות אלו רק לסירוגין ותחת משמר מזויין.

ההתקפות הערביות היו עדין פרטיזניות ובוצעו בעיקר על ידי אספסוף מוסת, או על ידי בודדים נושאי נשק, ברם בכל רובע ערבי התנהל גיוס נמרץ וקבוצות ערבים נראו מתאמנות בהדרכת חיילים לשעבר בצבא הבריטי, סמלים במשטרה או "מתנדבים" מחו"ל. באזור היהודי לעומת זאת הוסיפה לשרור המבוכה. הגנת השכונות התנהלה עדין על ידי מתנדבים מבני המקום בתוספת גרעינים של אנשי ה"הגנה". הייתה אמנם מפקדה כללית ומטה, אך הקשר עם השכונות היה רופף ולא הייתה כל תכנית פעולה כללית. הנשק אף הוא לא היה מרוכז אל מפוזר ב"סליקים" של השכונות, לפי חישובים של הגנה מקומית.

כאשר נפתחו ה"סליקים", התברר כי החישובים על כמויות הנשק שנועדו להגנת ירושלים היו מופרזים ב- 60%. מרביתם של ה"סליקים" הללו נחפרו עוד בימי המלחמה העולמית וצוידו בוונטילציה מודרנית וציוד משוכלל אחר. אולם באותם הימים נחשבה ה"הגנה" למוסד רשמי כמעט ואיש לא הקפיד על סודיות והסוואה. כאשר החלו החיפושים הגדולים ב-29 ביוני 1946 ניתן צו להעביר את כל המחסנים למקומות חדשים ובאלו לא היה כל הציוד המשוכלל.

במקרים רבים לא הוחלף מקום ה"סליק" ורק סידורי האוורור נהרסו וכוסו בעפר. במשך שנה ומחצה לא קרב איש למקומות המחבוא,

וכאשר נפתחו המחסנים התברר כי מי הגשמים חדרו אליהם, והנשק נחלד ויצא ברובו מכלל שימוש. במחסן אחד במערב ירושלים שאני הייתי עד לפתיחתו נותר רק אקדח "פרבלום" אחד, אקדח תופי אחד, שני רובים ותת מקלע תומפסון אחד מתוך סליק שכלל מקלע, 4 תת מקלעים, 6 רובים ו-11 אקדחים. מן התחמושת – אף כדור אחד לא היה ראוי עוד לשימוש וקפיצי הרימונים הפכו לאבקת חלודה.

עדיין לא דבר איש על פעולות התקפה. באותם הימים עוד עיכל הישוב נאומים כגון זה שנשא מר ארם בת"א ובו דרש "להתחשב בזכויות בנות אלף שנים" של הערבים ועוד שררה האמונה, שהמאורעות אינם אלא ביטוי הפגנתי של הערבים נגד החלוקה, שישכך כעבור זמן קצר. פרופסור מרטין בובר שהתגורר בשכונותי בדיר-אבו-טור, סירב לעזוב את ביתו גם לאחר שנותר היהודי האחרון בשכונה באמרו כי הדרך היחידה לרכוש את אמונם של הערבים היא - לתת בהם אמון.

כמה שבועות לאחר מכן הוצא מהשכונה במשורייך של המשטרה ודירתו הגדולה ומרבית ספריו הועלו באש בידי אותם ערבים בהם שם את מבטחו.

פעולה האופנסיבה היהודית הראשונה הייתה ספונטאנית והוצאה לפועל ע"י הרחוב, ללא הדרכה ופיקוד ולמעשה- למרות הפקודה. אוטובוסים ערביים מליפתא ורמלה שעברו את השכונות היהודיות בדרך לשער יפו נסקלו באבנים ופעם אחת אף הוטל בקבוק מולוטוב פרימיטיבי שלא גרם שום נזק אולם אילץ את הערבים להפסיק את נסיעותיהם לירושלים עד שהנסיעות אורגנו דרך לטרון ורמאללה.

לאחר כל מקרה סקילה- רובם אירעו בכיכר ציון – היה מופיע אחד מעסקני קהילת ירושלים על מרפסת משרד הקהילה, הפונה לכיכר ונוזף בנקהלים למטה על מעשי "הוונדאלית".

ב-7 בדצמבר הופיע בפעם הראשונה בחדשות שמה של שייח ג'ארח, כאשר האוטובוס ל"הדסה" הותקף ברירות ו-4 מנוסעיו נפצעו, אותו יום ביצע גם אצ"ל פעולת התקפה קטנת ממדים, אך הייתה זו ההתקפה היהודית המאורגנת הראשונה בירושלים. בפעולה זו פוצץ בית בעיר העתיקה, ממנו נורו יריות לרובע היהודי :

ערבי אחד נהרג ו-3 נפצעו. בשעות הצהריים נורו יריות על אוטובוס של "אגד" ליד סאריס, והצעירה פסיה לב בת-18 נפצעה פצעי מוות. התחבורה בין ת"א וירושלים הופסקה.

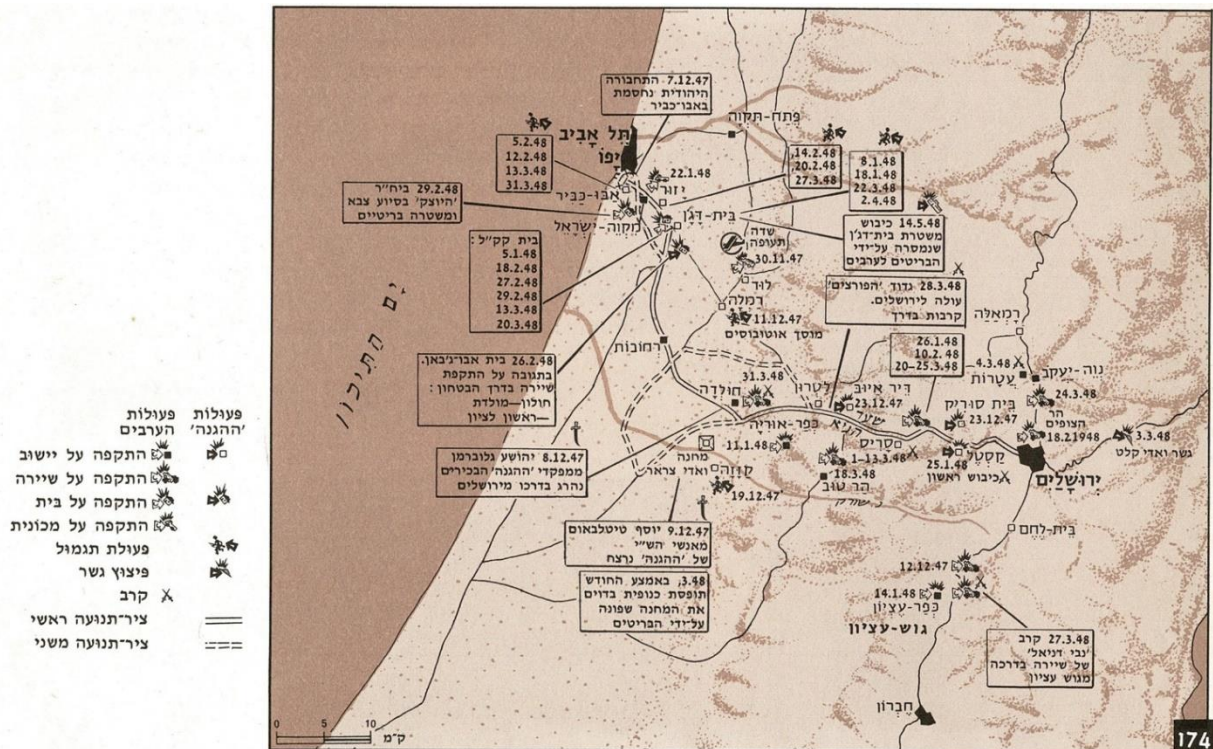
שלשה מקרים אלו- קטנים כל כך בממדיהם לגבי מה שעוד נכון היה לירושלים- סימנו את תחילתו של השלב השני במערכה על העיר, המעבר מפעולות של אספסוף מזוין באבנים ובפגיונות לראשית הופעתן של כנופיות קטנות, חסרות אימון וציוד צבאי אך מזוינות בנשק חם ופעולות עפ"י תכנית.

התכנית הערבית הייתה פשוטה ונוחה לביצוע, כיון שעובדה לפי התנאים שמצבה הטופוגרפי של ירושלים נתן בידם. רק שלש נקודות ישוב יהודיות, בפתחה של העיר, נמצאו ליד הכביש לת"א, הוא עורק החיים של ירושלים, והללו לא היה בכוחן להגן על ארכו ומה גם שההרים המיוערים משני עבריו שמשו עמדות מארב נוחות. הערבים למדו במהרה שניתוקו של כביש זה פירושו - הרעבתה של ירושלים העברית.

תכנית זו ניתנה לביצוע בנשק הקל שהיה אז בידי הערבים ובמספר אנשים מועט. 8 חדשים לאחר מכן, כאשר תנאי המלחמה בארץ השתנו תכלית שינוי וצבאות מזוינים בציוד מודרני וכבד הוטלו לפעולה - גם אז עמדה התכנית בעינה וללא שינוי, כשם שהייתה זו אותה תכנית עצמה לפיה פעלו כל הצבאות שניסו לכבוש את ירושלים במצור מאז תולדות האדם.

תכניות דומות תכננו הערבים נגד הרטוב בדרום מערב, ונגד גוש עציון בדרום. מצב שני הגושים דומה היה לזה של ירושלים, אם גם בממדים קטנים יותר: איים בודדים בים הערבי, התלויים בקיומם בפס כביש צר ובלתי מוגן העובר כולו בשטח הררי ונקל להתקיפו. בית הערבה נחשבה עוד, בזכות מפעל האשלג הסמוך, כבת טיפוחים לבריטים והערבים נמנעו מלפגוע בה ואילו בצפון - עטרות ונווה יעקב עלולות היו לנתק את התחבורה הערבית מרמאללה לירושלים והערבים החליטו לפי שעה להניח להן.

גם בעיר עצמה הפעילו הערבים את אותה תכנית עצמה, כמובן מתוך הסתגלות לתנאים הנתונים. עקב פיזורן של השכונות היהודיות ושיסועה של העיר ע"י אזורים צבאיים בריטיים, הצטמצמו אף כאן הנתיבות לשכונות הבודדות לשכונות הקיצוניות לכבישים יחידים, שחלקם עברו באזור הערבי. יוצאים מכלל זה היו עתה הרובע היהודי בעיר העתיקה, שכונת שמעון הצדיק, ושכונת

ימין משה המבודדת - שתי הראשונות נמצאו בלב אזור ערבי והשלישית כרוכה בין אזור ערבי ואזור בריטי.

הינה כי כן התבטאו הפעולות הערביות בעיר בהתקפות על התחבורה לתלפיות, הר הצופים ומקור חיים והתקפות חזית העיר העתיקה ועל שמעון הצדיק וימין משה. המטרה הייתה לא כיבוש הנקודות, אלא הטרדת והברחת תושביהן כי הישג זה פירושו היה ככיבוש עצמו. נוכחותם של התושבים שמשה עוד עילה ומסווה להחזקת נשק במקום ואילו מן הרגע שהתושבים ברחו - דאגו הבריטים לכך שבמקום לא יישאר חייל יהודי מזויין. הדבר הודגם יפה שבועות מספר לאחר מכן, כשהתכנית הערבית הצליחה לגבי שכונת שמעון הצדיק, ושוטרים וחיילים חיפשו בבתיה הריקים ואסרו אנשי מגן, אם כי לא נקפו אצבע נגד אנשי הכנופיות שירדו לילה לילה משייח ג'ראח לפוצץ את בתי השכונה ולהעלותם באש.

התכנית כולה הייתה כה פשוטה וקלה שלא היה צורך בכושר צבאי רב כדי לבצעה. לא היה צורך גם במספר גדול של לוחמים, כי כמה צלפים יכלו לחסום כביש כלשהו בפני מכוניות לא משוריינות, או להטריד שכונה שלמה בצליפותיהם.

לעומת התכנית הערבית, המבוססת על עיקרון ההתקפה ושנשארה כמעט ללא שינוי עד הימים האחרונים של השלטון הבריטי בירושלים - פותחה אז באזור היהודי שיטת ההגנה הסטטית, לפיה כל שכונה היא מבצר בפני עצמו. ברבות הימים התפתח הקשר בין מבצר למבצר מגזרה לגזרה לפי הצורך. ברם עברו עוד חודשים עד שמטה ההגנה הכיר בעובדה שגם הערבים מקיימים את

האחיזה בשכונותיהם אך ורק הודות לאוכלוסייה האזרחית וכי אוכלוסייה זו נוחה עוד יותר מהאוכלוסייה היהודית להיות מוברחת ממקומה בפאניקה, על ידי פעולות תוקפניות. לח"י הדגים עובדה זו כעבור זמן כשבעזרת קומץ חבלנים עורר בהלת פחדים בין ערביי ליפתא ושייך באדר והבריחים בטרם הספיקו אנשי הכנופיות להתבסס בשכונות אלו. ברם עוד אז נחשבו פעולות תוקפניות מסוג זה ל"התקפת אזרחים שלווים" ואילו כאשר נקטה בהן ההגנה נגד שייך ג'ראח וקטמון- כבר התפתחה המלחמה עד כדי כך שכנופיות מזוינות יכלו להיאחז במקום גם לאחר שתושביו האזרחיים ברחו ממנו. כבוש קטמון, שנמשך כמעט שבוע ימים, עלה בדם רב ואילו עקירת הכנופיות משייך ג'ראח העזובה מתושביה נכשלה, בגלל התערבות הבריטים מסיבות שיסופרו להלן.

לפי שעה דחה מטה ההגנה בסלידה כל הצעה לפעולות התקפה. עדיין שררו במטה מושגים מיושנים על הבלגה, ובעיקר שרר שם הפחד מפני התנגשות עם הבריטים. אמנם, ירושלים לקחה מבחינה זו כי כאן הריכוז הגדול בארץ של בריטים מזוינים וכאן הורגשה במיוחד האיבה הבריטית, שהתבטאה בחיפושי נשק, במאסר מגינים, ולא אחת- בפתיחה באש על עמדות יהודיות.

יתכן שגם החישובים הפוליטיים - האמונה שירושלים תהיה ממילא לבין לאומית - עשו את שלהם, אולם לא פחות מכך ריפתה את ידי המטה חולשת הכוח היהודי המזויין בירושלים. עם פרוץ המהומות הייתה ירושלים הנקודה הפחות מאורגנת בארץ, באופן יחסי. והכוונה היא - הן לארגון האזרחי והן לארגון בשורות הלוחמים. אמנם שררה הדעה כי ירושלים היא "פורשת" ואולי הייתה דעה זו נכונה במידת מה כשמדובר באוהדים. ואילו מבחינה מעשית היו ארגוני המחתרת כה קטנים (תנאי המחתרת חייבו זאת) שכמעט לא באו בחשבון לעמדות המגן, אם כי ככוח מחץ בוודאי שערכם עלול היה להיות רב באותם הימים כאשר כה מעטו בקרבנו חיילים מאומנים. ואילו רובו של הנוער הירושלמי לא נמצא בשום מסגרת ובגלל אהדתו לארגוני המחתרת, - שלפי שעה המשיכו את קיומם בתור כאלו ואף המשיכו בפעולות נגד הבריטים ונאלצו להמשיך ולשמור על מסגרתם המצומצמת - אף לא נטה להצטרף לשורות ההגנה. עובדה היא שבראשית המהומות היו בירושלים פחות חברי הגנה פעילים מאשר ביישובים קטנים פי כמה, ובין אלו חלק לא קטן היה לתלמידי האוניברסיטה ומוסדות לימוד אחרים, שלא מבני ירושלים. הסטודנטים האלו וכמה מחלקות של הפלמ"ח שנמצאו באזור הוו למעשה את הגרעין שסביבו הוחל בהקמת כוח המגן של העיר.

השבוע השני של המאורעות עבר על ירושלים מתוך "שקט יחסי" שלא היה אלא הוצאה לפועל עקבית של התכנית הערבית. נערכו התקפות קטנות על הרובע היהודי בעיר העתיקה, על ימין משה ועל שכונת שמואל הנביא ובוצעו כמה התנקשויות במכוניות לתלפיות.

לאחר רצח הנערה באוטובוס ליד סאריס, הופסקה התנועה בכביש לתל אביב, ו"אגד" כינס את כל מכוניותיו למוסכים לשם שריון. נציגי המוסדות תבעו מהשלטונות את הבטחת התחבורה, הבריטים התחמקו ולפתע- לאחר שלשה ימי מצור- גילתה ירושלים ששוקיה התרוקנו. הירקות, שבימים רגילים סופקו בעיקר מהכפרים הערבים, נעלמו, כן נעלמו מצרכים אחרים ונפט, שהובא מתחנת הרכבת שבמושבה הגרמנית, ונמכר בשוק השחור.

אליהו אלישר

בהלה אחזה את העיר, ועיתונאי ירושלים שהובהלו לפגישה עם ועדת המצב של הקהילה שמעות דברי חזות מרה מפי מר אליהו אלישר, יו"ר ועדת המשנה לאספקה. כבר נשמעו דבורים על כך שמן ההכרח להקים בעיר מחסנים למצור ממושך, ואולם בטרם הספיק הרעיון לחדור למוחם של פרנסי העיר והמצב השתנה.

יהושע גלוברמן, מראשי ההגנה בירושלים, יצא במכוניתו לתור את דרך ואדי סארר- חולדה העוקפת את רמלה העוינת. ליד חולדה נתקל בערבים מזויינים ונהרג, אולם

בני לווייתו חזרו והודיעו כי נמצאה הדרך והתנועה בה תיתכן בתנאי שהמכוניות תשורינה ותאורגנה בשיירות. השיירה הראשונה יצאה והגיע בשלום ומיד לאחר בואה הודיע מושל המחוז כי השלטונות החליטו לקיים את התנועה בדרכים וכי יחידות הצבא תשמורנה על השקט ברמלה בשעת מעבר מכוניות יהודיות.

המתיחות רפתה שוב ועסקי הפליטים, הפיצויים לתושבי המרכז המסחרי והצפייה לעיתונים מתל אביב שהגיעו עתה באיחור, חזרו להיות עיסוקיה העיקריים של ירושלים. מידי בוקר בבוקרו נערכו במשרדי הקהילה הפגנות של פליטים שטרם מצאו שיכון והעיתונאים התרוצצו בין משרדי לשכת המסחר לבין משרדי הקהילה כדי "לשמוע את האמת" על התפתחות הדיונים בדבר הפיצויים. בעיר התנהל ויכוח לוהט סביב צו גיוס ראשון לשמירה בשכונות המגורים והיו לא מעטים שטענו כי העניין מיותר שכן "העסק הולך ומסתיים". כמה מתושבי העיר העתיקה וימין משה חזרו לנוהגם ללכת הביתה ברגל אחר העבודה.

בעקבות שתי נשים קדושות-חלק א'-מכפר בגליל אל הכרזת קדושה בוותיקן-מרים בווארדי-מרי של ישוע הצלב-ד"ר מויש מעוז

חלק ב'-במגזין הבא-בנתיבי חייה של סולטנה ע'טאס-מרי אלפונסין- מעין כרם אל מסדר הרוזרי

ב-17.5.2015 נכחתי בטכס הכרזת שלוש נזירות, שתיים מארץ הקודש, כקדושות, בידי האפיפיור פרנציסקוס, ברחבת כנסיית פטרוס בוותיקן. זה היה טכס מרשים ומרגש, תחת שמש קופחת, בנוכחות מאות אלפים מהעולם כולו ורבים מאד מארץ הקודש, בהם מהרשות הפלסטינית, בה מצויים מוסדות רבים הכרוכים בשתי נשים אלו.

במאמר זה, אסקור תולדות חייה ופעלה של אחת מן השתיים-ילידת הגליל, **מרים בווארדי**, אשר מסכת חייה הקצרים, הולידו יצירה רבת חשיבות ומטביעת חותם בכל הכרוך בפעילות **מסדר הנזירות הכרמליות** בארץ הקודש.

מרים בווארדי, ילידת הכפר **אעבלין**, 5 בינואר 1846, למשפחה יוונית קתולית אשר התגוררה קודם לכן בחורפיש, עברה להתגורר באעבלין, כינויה "**חורפשית הקדושה**" נובע משורשיה המשפחתיים בחורפיש. בגיל צעיר, התייתמו היא ואחיה בולוס מהוריהם, הופרדו זה מזו, נמסרו למשפחות אומנה. מרים נלקחה לדודה באלכסנדריה, שם גברה נטייתה הדתית, ברם, בגיל 13, הופעל עליה לחץ משפחתי מאסיבי להינשא נגד רצונה. מרים ביקשה להעמיק חדור לעולם הנזירות, ניסתה ליצור קשר עם אחיה, אשר נותר בארץ ישראל. ניסיונותיה אלו, עוררו תגובות אלימות קשות מצד הדוד ומשרתו, אשר אף בהתקף אלימות שיסף את גרונה והותירה מדממת. בספטמבר 1858, עברה מרים תהליך הצלה נסי, אשר תואר כהתגלותה של מרים, התגלות דתית מושיעה, אשר הובילה להחלמתה. צלקת מפציעתה הקשה נותרה לשארית חייה. מרים הועברה למנזר סנטה קתרינה הפרנציסקאני, משם שבה לארץ הקודש לירושלים, שהתה בירושלים, המשיכה לביירות ונשכרה לעבודה אצל משפחת עטאללה.

עת שהתה מרים בביירות, החל להירקם הקשר בין מרים למסדר הכרמליות, באמצעות חליפת מכתבים בין האחיות גלאס, ממסדר בנות החסד בביירות, לבין אם המנזר הכרמליתי בפאז, למרגלות הפירנאים, בדרום צרפת, סמוך לעיירה לורד. סיפור חייה של מרים, עורר סקרנותה של אם המנזר והיא ביקשה לצרפה למסדר הכרמליות הצרפתיות, תוך הבטחה לתנאים מעולים במנזרה. במקביל, התקבלה פנייה מאת משפחת נג'אר האסיריאנית במרסיי, בעקבותיה הגיעה מרים לעיר זו והועסקה שם כטבחית, החל מ-1863. בד בבד העמיקה מרים חדור להווייה הדתית, פקדה תדיר את כנסיית צ'ארלס הקדוש וכן את כנסיית סנט ניקולאס היוונית קתולית, שתיהן במרסיי. התפילה בשפה ובנוסח הנהירים לה, תוך סיוע מאת הכומר פיליפ אבדו, כמוודה, ניתבו דרכה למעמקי ההווייה הדתית. בריאותה הרופפת, שפת אמה הערבית ודלות שליטתה בצרפתית, הותירו אותה מאחור בכל הכרוך בהתקדמות והכשרה והיא נותרה לפרק זמן נוסף כטבחית אצל משפחת נג'אר אשר סירבה לוותר עליה.

נוכח כמיהתה והתקרבותה לחיי דת ובעיקר רצונה הגובר להצטרף למסדר נזירות, החלה בבחינת הצטרפות למסדר הקלריסיות העניות, אך נדחתה עקב בריאותה הרופפת. ב-1865, הוצגה לראשונה בפני אם מסדר האחיות סנט ז'וזף של ההופעה במרסיי, אשר התרשמה ממנה, מעצם רצונה להצטרף למסדר נזירות העוסקות בפעילות הומניטארית, רבות מהן דוברות ערבית, מוצא חלק מהן מסוריה ולבנון, כך שמרים "חשה בבית" והחלה תהליך הכשרה- נוביציאט בחברת 20 בנות ממדינות שונות. מרים התקבלה בחמימות ואהדה רבה. צניעותה, פשטותה וענוותנותה, תאמו היטב רוח מסדר נזירות קתוליות, ברם, אופייה נטה ליתר החמרה והסתגרות, קונטמפלטיביות ופחות יציאה לעבודות פיזיות, אשר היו רוח מסדר סנט ז'וזף. היא נטשה את תהליך ההכשרה ופנתה יחד עם חונכתה, האם ורוניקה, למנזר הנזירות הכרמליות בפאז אליו הצטרפה ב-15 ביוני 1867 בחג השילוש הקדוש. מנזר זה המבוסס על פעילות רוחנית, מסתגרת, תאם את רוחה ואופייה ותכונותיה ומעלותיה התרומיות של מרים, הענווה, הפשטות, הצניעות, תאמו היטב את רוח המסדר. היא נתקבלה שם בחמימות וחשה כי אכן הגיעה להגשמת מאווייה. לאחר תקופת הכשרה ועבודה כטבחית, הוענקה לה גלימת נזורה, **זכתה לשם מריה של ישוע הצלב**, הצטרפה למקהלת המנזר, עברה הכשרה ולימוד, אך נותרה נזירה זוטרה יחסית, בין השאר עקב בריאותה הרופפת. ב-1871 חוותה משבר, אך התגברה עליו בזכות טיפול ועידוד אם המנזר אשר ראתה בה נכס. על חוסר השכלתה ובריאותה רופפת חיפו תכונות אופי נדירות, בעיקר אמונה עמוקה באל,

צניעות, פשטות, ענווה, דבקות רבה ונאמנות ללא סייג לעבודת האל, משיכה למיסטי ולרוחני ונושא הטלת משימה עליה היה רק עניין של זמן.

בעת תהליך הכשרתה במנזר הכרמל בפאז, הועלה רעיון הקמת מנזר כרמליתיות בדרום הודו, במנגלור. ידועה השפעת הכנסייה הקתולית בדמות מסדרי נזירות במרחבי הודו, אכן הכומר הראשי במנגלור, האב הכרמליתי לוסיאן גארלון, המכונה "מארי אפרים של הלב הקדוש של ישוע", פנה כבר ב-1866 לנזירות בפאז בדבר הקמת מנזר במנגלור. מארי של ישוע הצלוב, מנתה על שש הנזירות ושלושה אנשי דת מהמסדר הכרמליתי השלישי, בהנהגת האב ורוניקה ממרסי ובחברת עוד שני אבות כרמליתים, אשר יצאו למנגלור להקמת המנזר. לאחר מסע מטלטל, מות אב המנזר, הגיעו לכלכותה, ב-22 באוקטובר 1870. מות אב המנזר, פטרוניתה וחונכתה של מארי של ישוע הצלוב, היווה אבדה גדולה ומארי ראתה משימה קדושה להמשיך את דרכה. הכשרתה נמשכה בהודו תחת פיקוח ראש המנזר, האב גארלון וב-21 בנובמבר 1871, סיימה שנת הכשרה, נדרה נדר נזירות. עזיבת האב לזרוס, מנחה וכומר הוידוי שלה בינואר 1872, הביאו למשבר וליחס מתנכר מצד נזירות מנזר מנגלור והיא הושבה למנזר הכרמליתי בפאז. שיבתה למנזר, סגרה מעגל ופתחה לאמיתו של דבר נתיב חשוב ומכונן בחייה. **היא העלתה לראשונה רעיון אשר הלך והבשיל בדבר הקמת מנזר כרמליתי ראשון בבית לחם.** יש לזקוף לזכותה של מארי של ישוע הצלוב—מרים בווארדי, עצם העלאת הרעיון לתחילת פעילות הכרמליתיות בארץ הקודש, לנוכח קשיים רבים ההולכים ונערמים. הרעיון לא זכה לתהודה חיובית, בין השאר כיון שתדמיתה של מארי, השבה מהודו כנזירה זוטרה, מושפלת, פצועה פיזית ונפשית, לחלוטין לא תוארה כדמות אשר ניתן להסתמך עליה. זו כמובן טעות הנובעת מראיה בלתי מעמיקה. על פציעתה, פשטותה, מחפה נחישות יוצאת דופן ודבקות משימתית. הגורמים הרשמיים, מעצבי ההחלטות סרבו להיכנס לפרויקט בו מעורבת מארי של ישוע הצלוב. לעובי הקורה נכנסה **ברטה דרטיגואה**, בתו היחידה של נשיא הטריבונל של ניס ופאז, אשה אצילה ואמידה, אשר סייעה זה מכבר לנזירות, התחייבה למתן סיוע וגיבוי פיננסי, אף בזכות משפחתה, בהם הרוזן הצרפתי של סנט קריק, שר בחצר המלך שארל העשירי. חלומה של מארי, קרם עור וגידים עת נרתם למשימה **האב פייר אסטראט, ממנזר הלב הקדוש של בית ארם** הסמוך לפאז והוא סייע בהשגת התמיכה מהכס הקדוש. הבישוף, האב לה קרואה מבאיון, סייע אף הוא אך מועצת וארגון הגג של המסדרים—הפרופגנדה פידה בוותיקן דחו את הבקשה על הסף בתואנה כי אין הצדקת הקמת מנזר סגור קונטמפלטיבי בארץ הקודש בעוד הפטריארכיה הלטינית, יוזמת הקמת מנזרים ומוסדות הומניטאריים המשרתים הן את האוכלוסייה המקומית והן את האינטרס של הפטריארכיה. המסדר הכרמליתי אינו חלק מגוף זה ולפיכך, התנגדה הפטריארכיה וכן הפרופגנדה פידה. מטרת הפטריארכיה הלטינית הייתה הקמת מוסדות המקיימים יחסי גומלין עם האוכלוסייה ויוצרים בסיסי נאמנות קהילתיים, מנזר נזירות מסתגרות, לא יועיל מבחינתם. הבישוף לה קרואה, התערב לטובת הקמת מנזר הכרמליתיות, תוך מתן אישור וערבות כי הסכום מובטח. מעורבותו הביאה לשינוי המיוחל וב-20 באוגוסט 1875, החלו 7 נזירות במסען מפאז לארץ הקודש, לאחר שהוכשרו להקמת המנזר בבית לחם. חשוב לציין כי בדרכן, שהו הנזירות בלורד, שם סגרה מארי—מרים בווארדי מעגל, עת הגיעה לראשונה עדיין כיוונית קתולית, ספגה השראה מהתגלותה הנסית של מרים הבתולה לנערה ברנדט סובירו בלורד ב-1858, אותה שנה בה החלה מרים את דרכה הדתית, פגשה את האב אבדו ונזירות מסדר סנט ז'וזף.

למשלחת הצטרפה המייסדת, התומכת, ברטה דרטיגואה וכן האב אסטראט מבית ארם. ב-12 בספטמבר 1875 הגיעה המשלחת לירושלים והחלה בעבודתה הנמרצת להקמת מנזר בית לחם. מארי של ישוע הצלוב, איתרה גבעה במרחק מה, דרומית מערבית מכנסיית המולד, להקמת מתחם, על בנייתו פיקחה מעצם שליטתה בערבית. מארי שהתה תדיר, בחנה את אספקת חומרי הבניה, פיקחה על העובדים, עודדה אותם, בוססה בחול ובבוץ, התנהלותה קנתה את לבם. **במרץ 1876 נורתה אבן הפינה ובנובמבר אותה שנה החלו הנזירות לאייש את המנזר**, טרם הושלם. הקמת המנזר הושלמה במהלך 1878. במקביל העלתה מארי רעיון הקמת מנזר כרמליתיות בנצרת.

מארי, בענווה ובתקיפות, הבהירה לפטריארך הלטיני, ויצנזו בראקו כי לאור התנגדותו לייסוד מנזר בית לחם, אשר לבסוף הוקם, עליו לאשר הקמת מנזר כרמליתיות בנצרת, על כל הכרוך בכך, כולל סיוע וגיבוי. הוא נעתר לבקשה ובמאי 1878 הגיעה מארי לנצרת, בחנה את השטח להקמת המנזר אגב קבלת האישור מהכס הקדוש. היא ערכה סיור מקיף בנצרת ושבה לבית לחם להמשיך לפקח על העבודות להשלמת בניית המנזר. כל זאת חרף בריאותה התדרדרת. ביולי 1878

תכפו התקפי קוצר נשימה, חולשה, גופה התנפח, רעד גובר, שיעול קשה, כל אלו לא ריפו את ידה והיא המשיכה להתייצב לעבודה באתר הבנייה.

ב12 באוגוסט דיווחה אחת החניכות כי מרים גוררת עצמה לעבודה חרף קשייה, בלא להתלונן, במשמעת חזקה ובהתכחש למצבה המתדרדר. "אני מנסה להאיץ את הדברים כמה שניתן על מנת שעם מותי, תוכלו אתן, הנזירות לשכון בשלום וברוגע", כך ציינה. החניכה ציינה עוד כי מארי מעדה בגן המנזר, עת בקשה להביא דלי מים לעובדים מעדה בשלישית, זרועה נשברה, נמק החל להתפשט בגופה, בעיקר בצווארה הפגוע ממילא.

ב25 באוגוסט 1878, קבע מנתח כירורגי מירושלים כי כל ניסיונות הריפוי כשלו, הנמק התפשט ולא נותר אלא לחולל סקרמנטים ותפילות. נזירות וכמרים נשאו תפילות, בהם מי שעתיד להיות הקוסטוס-השומר הפרנציסקאני, גויאדו קורבלי, אשר מעצם מעמדו, ליווה את מנזר בית לחם, אף ככומר וידוי עבור הנזירות. למעשה, הכשרתה של מארי של ישוע הצלוב, התנהלה תחת המסדר הפרנציסקאני. הפטריארך בראקו, הגיע לבקרה, ביקשה סליחה ומחילה על כל אשר נגרם בעטייה, נמשחה בשמן, הנזירות נותרו בחברתה ליד מיטתה כל אותו הלילה, היא חשה מחנק, חשה סבל קשה מנשוא, האב בלוני, לימים מראשי המסדר הסאליזיאני, העניק לה מחילה וכפרה, האב הפרנציסקאני את הויאטיקום-המשיחה האחרונה (במקור מהמושג "ויאטיקה-צידה לדרך"), **אור 26 באוגוסט 1878, הלכה מארי של ישוע הצלוב-מרים בווארדי לעולמה, בת 32 שנים** 12 מחייה חייתה במנזרי הכרמל 3 שעות לאחר מותה, העביר המנתח ד"ר קרפאני את לבה למשלוח למנזר הכרמליתי בפאז. היא נחתמה בארון ונקברה בטכס מכובד בניהול הפטריארכיה הלטינית, במנזרה אותו יסדה בבית לחם. שבה במותה אל הבית אותו יסדה בדם לבה ובעצם הגשמת מאווייה.

בשנים 1919-1922, נאספו ונחקרו תעודות ומסמכים בפטריארכיה הלטינית ובותיקן, אשר הוכיחו רמת פעילות תיאולוגית ומוסרית גבוהה ביותר והדבר קיבל חיזוק ואישור בידי האפיפיור יוחנן פאולוס השני, בנובמבר 1983, עת הדגיש את ההערצה אליה בקרב המאמינים. באגרת רועים ביום חגה של מרים, 15 באוגוסט 1983, 12 יום טרם יום חגה של מארי, כתב הפטריארך הלטיני בירושלים, גיימס ג'וזף בלטריטי אודות מעלותיה של מארי של ישוע הצלוב. נדיר למצוא בחיי קדוש אחד מעלות כה רבות. על היותה חסרת השכלה, חיפו תכונות של אשר גרמו לה להיבחר בידי האל להביא בשורת חכמתו ועוצמתו.

אגרת הרועים מציינת כי עת נכנסה מרים בווארדי בגיל 20 למנזר סנט ז'וזף, התגלה לה בלילה אחד, ישוע מדמם, מגפיו וראשו, מרים אמו והוא בוכים, היא השתטחה למרגלותיו בבקשה "להטיל עליה את כל הסבל ולרחם על החוטאים", לאחר זאת, חשה כאב עז בצד גופה ודימום מפצע עמוק. **היא קבלה את הסטיגמטה וכתר מדמם על ראשה**, נשאה פצעים אלו לשארית חייה. תיאורים אלו באגרת הרועים מעצימים גודל אישיותה **עד כדי הגדרתה כ"ישוע ממין נקבה"** הסובלת עבור החוטאים ומקבלת פצעי וגורלו.

תיאור דומה מיוחס לתרזה מאווייה, מייסדת מסדרי הכרמליות, מריה של ישוע הצלוב, זכתה להשראתה. אחד התיאורים מייחס התגלותו של הנביא אליהו למריה של ישוע הצלוב במנזר הכרמל בפאז ב27 ביולי 1867.

הפטריארך הדגיש מוצאה הגלילי, בארץ הקודש של מרים בווארדי, הענקת החסד הנבואי והאלוהי ויכולתה הנבואית לחזות את תאריכי מות האפיפיור פיוס התשיעי ושם יורשו ליאו השלושה עשר, כמו כן ניבאה מלחמת צרפת פרוסיה ב1870 ומלחמת הבלקן ב1876.

הוענקה למריה של ישוע הצלוב, יכולת מיסטית, יכולת קריאת נסתרות וצפונות כספר פתוח, ניחנה באמונה, אדיקות ודבקות, אהבה והתחברות לישוע, אף מעצם נכוניתה לסבול, העדיפה מוות על פני נטישת תשוקתה נוצרית, פעלה חרף בריאותה הלקויה למען האמת, באמונה להגשמת כמיתה לחיי נזירות ויסוד מנזרים. האמינה וחשה כי אחת ממטרות חייה, להפוך למרטירה ולמות מות קדושים. נאמנותה לרוח הקודש בדבקות הייתה ללא סייג.

מריה התבטאה לא אחת כי "אני מעוניינת להיות שייכת לחלוטין לאלוהים ואכתוב תשוקה זו בדם לבבי, להראות זאת בשמים ובארץ לכל יצור חי." פעולתה למען אחוות כלל האנושות, למען חסד, לסייע רוחנית ופיזית, באומרה - "כאשר אתה רואה וחש דמעה בקרב אחיך, אל תרע זאת יותר, קח פיסה מגלימתך לרפא זאת. במקום לפתוח פצע נחדש ולזרות עליו חומץ, נסה להרגיעו ולשככו ונסה לרפאו בשמן החסד והצדקה".

מרים בווארדי- מארי-מריה של ישוע הצלוב, קבורה במנזר הכרמליתי בבית לחם, אותו יסדה. המתחם מרשים ביותר, צופה לכל עבר, סמוך למנזר האבות של בית ארם, אשר מסייע לנזירות ואנשיו מהווים כוהני קפלות עבור הנזירות.

המקום רוחש הערצה והערכה למריה, במקום מוצג חדרה הדל והצנוע, חלק מחפציה ובכנסיה, פסלה ושרידה הקדושים.

המאמר, מבוסס על חלק ממחקר לתואר דוקטור ומתוך ספרו של ד"ר מויש מעוז- "רב הנסתר על הגלוי"- הנזירות הקתולית לטינית בארץ ישראל בעת החדשה. אותו ניתן לרכוש מאת המחבר.

מנזר הכרמליתות בבית לחם

לפני קרוב לשלושים שנה יצא לאור (בהוצאת משרד הביטחון) ספרי הראשון "רק בירושלים", על פינות וצדדים פחות ידועים בעיר. יסוד הספר היה בטור "פינה קטנה בירושלים" שהופיע במשך כמה שנים במוסף "מסלול" של ידיעות אחרונות. הספר יצא בארבע מהדורות ושימש רבות את מורי הדרך. "רק בירושלים" אזל מזמן מהשוק, והרבה פעמים התבקשתי להוציאו חדש ומחודש. אבל כיום, כאשר קל להשיג כל אינפורמציה בעזרת מקלדת ועכבר, לא נראה לי שיש טעם להוציא ספר מעין זה בדפוס. התבקשתי לתרום למגזין "צידה לדרך", וזו הזדמנות להביא לכם מעט מהישן ישן הזה כשהוא משופץ ומותאם לימינו. אני מקווה שאצליח להביא לכם תועלת.

גוויה בלי ראש

לדעתי, המתים יכולים לספר על החיים לא פחות מהחיים עצמם. אני פריק של בתי קברות, בוודאי תגידו נקרופיל. ירושלים מלאה בבתי קברות, מהם קטנים מהם ענקיים, בהם שוכבים שוכני עפר שהיו עדים לעברה של העיר, והמצבות שעל קברם מספרות את סיפורם. אחד מהמעניינים ביותר מבין בתי הקברות של ירושלים הוא בית הקברות הפרוטסטנטי שעל הר ציון, בו קבורים רבים מאלו שאחראים לקפיצה הגדולה שעשתה העיר החל מהמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, מחור נידח באימפריה העות'מאנית לעיר מודרנית משגשגת. הבאתי לכם מעט דוגמאות משם.

בית הספר שבנה הבישוף גואבט על הר ציון, מהמבנים הראשונים שנבנו מחוץ לחומה.

מצבות מספרות

הבישוף הפרוטסטנטי הראשון בירושלים היה הבישוף אלכסנדר, יהודי מומר, ששירת פחות מחמש שנים והלך לעולמו. הבישוף השני היה הבישוף סמואל גובאט, איש רב פעלים ששירת כשלושים ושלוש שנים. מפעלו הידוע ביותר של הבישוף גובאט היה ייסוד בית ספר לנערים בפינה הדרומית-מערבית של הר ציון, אחד מהמבנים הראשונים שנבנו בירושלים מחוץ לחומה. מבנה האבן הגדול והמרשים נבנה על גבי שרידי מגדל של החומה החשמונאית של העיר, "החומה הראשונה", ששולבו יפה בבניין. הרבה תלמידים הוציאו בית הספר בעשרות שנים של פעילות. אחד מהידועים שבהם היה רופא עיניים ערבי-נוצרי בשם ג'ורג'י חבש שעמד בראש החזית העממית לשחרור פלסטין. כיום שוכן כאן מכון, אליו באים סטודנטים מארצות הברית לשנת לימודי ארץ ישראל.

מאחורי הבניין משתרע גן נהדר, פינת חמד של שלוה. עצים עתיקים וסוכות גפן, ותצפית נהדרת על כתף הינום, גיא בן הינום וגבעת אבו-תור. מאחורי הגן שער נעול, שמאחוריו משתרע בית הקברות הפרוטסטנטי של העיר. יש כאן מצבות אבן עתיקות, חלקן מגולפות ומפוארות, חלקן פשוטות וצנועות, ורבות מהן מכסות על סיפורים מעניינים מעברה של ירושלים. מאחר ובבית הקברות הזה קבורים, בין השאר, חיילים שמתו בזמן מלחמת העולם הראשונה, נמצא בית הקברות הזה תחת חסות ועדת חבר העמים לבתי קברות צבאיים.

שער הכניסה לבית הקברות הפרוטסטנטי שעל הר ציון.

בית הקברות הזה הוקם על ידי הבישוף גובט בשנת 1843. קודם לכן היה לעדה הפרוטסטנטית הקטנה בירושלים בית קברות בממילא, בו גם **נקבר הבישוף הראשון, אלכסנדר**. בממילא היו לפרוטסטנטים בעיות עם השכנים המוסלמים, שלהם היה בית קברות בשכנות. לכן החליט הבישוף גובאט להעביר את בית הקברות לכאן, בשכנות לבית הספר שלו, ולכאן גם העבירו את עצמות הנקברים בממילא.

מימין לשער, בתוך שטח בית הקברות, תקועות כמה מצבות בחומה. אלה קברי המתים הראשונים של ה"אמריקן קולוני". הם נקברו בתחילה בבית קברות קטן שהיה על הר ציון, שהיה שייך לקונסוליה האמריקנית. בשנות השמונים של המאה ה-19 היה הקונסול האמריקני אחד ד"ר מריל, טיפוס שנוי במחלוקת, שחשב את עצמו לארכיאולוג. יום אחד הוא שלח פועלים לחפור בשטח בית הקברות, ואלו זרקו את עצמות המתים החוצה. סלמה לגרלאף, הסופרת זוכת פרס הנובל, בספרה "ירושלים" מתארת כיצד אחד מחברי המושבה הולך בלילה להביא את הארון שבו עצמות בתו. הוא מגיע עם שחר למושבה ושם כורע ומת תחת משאו. אנשי המושבה האמריקאית אספו את העצמות וטמנו אותן כאן, בקיר החומה. בין השאר אפשר לראות כאן את מצבתו של **הורציו ספפורד**, שיחד עם אשתו אנה ייסד את המושבה.

מלמעלה מימין ונגד כיוון השעון: מצבתו של גיוהן ניקולאיוסון, המיסיונר האנגליקני הראשון בירושלים. מצבתם של קונרד שיק ואשתו פרדריקה. מצבתו של הבישוף אלכסנדר, יהודי מומר שהיה הבישוף הפרוטסטנטי הראשון של ירושלים. קברו של קורפוראל דאנקן ועליו עמודון שהתברר שאינו אלא רגל של שולחן.

בסמוך לגדר, משמאל לכניסה, נמצאים הקברים העתיקים ביותר. כאן נמצאים קיברם של **הבישוף אלכסנדר ושל הבישוף גובאט מייסד בית הקברות**, עם פרופיל יפה של האיש חקוק על גבי המצבה. בראש המצבה כובע הבישופות המשולש, עשוי מאבן. **ג'והן ניקולאיסון**, נולד בדנמרק אך היגר לאנגליה והצטרף לכנסייה האנגליקנית, היה המיסיונר האנגליקני הראשון בירושלים, והגיע אליה לראשונה ב-1826. על קברו, בחלקת הראשונים, עמוד גדוע וכתובות באנגלית ובעברית.

רגל של שולחן כמצבה

ד"ר גבי ברקאי, המכיר היטב את ירושלים, את תולדותיה וכמובן גם את בית הקברות הזה, הסב את תשומת ליבי למצבה מיוחדת במינה. **קורפוראל דאנקו**, מחיל ההנדסה שח הוד מלכותה (המלכה ויקטוריה), היה אחד מאנשי צוותו של צ'ארלס וורן, מראשוני החופרים של ירושלים (פירי וורן) ומחשובי חוקריה. בשנת 1867 מת מקדחת ונקבר כאן. על קברו הציבו שבר של עמוד-אבן מגולף קטן, שנמצא באחד מהפירים שחפר וורן מתחת להר הבית. כשנערכו החפירות ברובע היהודי לפני שיקומו, נמצאו בשרידים של בתי מגורים מימי הבית השני מספר שולחנות-אבן, שהיו מוצבים על רגל-אבן אחת ונסמכו אל קיר. התברר, שהעמוד שעל קברו של הקורפוראל איננו אלא רגל שולחן דומה, רהיט אופייני לבתי עשירים בימי הבית השני.

בין המצבות די מפתיע למצוא **מצבות אחדות של יהודים**, שחקוקות בהן אותיות עבריות. חלקן של יהודים מומרים וחלקן של יהודים כשרים, שכאשר חלו הלכו באין ברירה לבית החולים של המיסיון, שהיה בית החולים היחידי בירושלים, ונפטרו שם. מאחר ונפטרו אצל המיסיונרים סירבה חברה קדישא להביאם לקבר ישראל והם נקברו כאן. בספרה "ירושלים" מספרת סלמה לגרלאף כיצד מצאו אנשי בית החולים של המיסיון זקנה גוססת בסמטה ליד בית החולים. היא סירבה שיביאו אותה לבית החולים עד שלא הובטח לה שיביאו אותה לקבר ישראל. כשנפטרה, הלכו אנשי המיסיון בלילה וקברו אותה בבית הקברות על הר הזיתים. למחרת באו אנשי החברה קדישא וזרקו את גווייתה אל מחוץ לבית הקברות. בלילה הבא חזרו אנשי המיסיון וטמנו אותה ושוב נזרקה גווייתה וכך כמה פעמים.

ארון קצר מדי

תחת מצבה נאה, מוקפת בגדר מתכת, נחים **קונרד שיק ואשתו פרדריקה**. על קונרד שיק אפשר יהיה לקרוא בפרק "הבית ברחוב הנביאים". כשקונרד שיק הלך לעולמו בסוף שנת 1901 הוזמן עבורו ארון מאנגליה. כשהגיע הארון, התברר כי שיק היה גבר גבוה והארון היה קצר מדי. "אל תזרקו את הארון", אמרה פרדריקה, "בקרב הוא ישמש אותי. ואמנם, היא מתה אחרי שבוע ונקברה בארון שהיה מיועד לבעלה.

המיסיון השוויצרי "סנט כרישונה" ששלח את שיק לירושלים, שלח מיסיונרים נוספים. חלקם, כשיק, נטשו את שליחותם אך נשארו בעיר ותרמו רבות להתפתחותה. **לודוויג שנלר** הקים את בית היתומים הסורי עבור יתומי הטבח שערכו הדרוזים במרוניטים שבלבנון. בית היתומים הפך למוסד גדול לחינוך יתומים, נערים ונערות, ביניהם גם ילדים עיוורים. **בית היתומים הפך למחנה שנלר** של צה"ל, וכיום רובו נעלם ופינה מקום לשיכון של חרדים. לודוויג שנלר נח כאן בשלווה מתחת למצבה יפה **ולידו בנו, שניהל את בית היתומים אחריו**.

גם **הנרי בלדנספרגר**, הקבור גם הוא כאן, היה שייך לקבוצה הזאת. הוא היה חייט במקצועו, עבד אצל המומר משולם (דמות מפורסמת בירושלים של הימים ההם, גם הוא שוכן כאן) שהקים חווה חקלאית בארטס, ליד ברכות שלמה, והיה מחלוצי החקלאות המודרנית בארץ ישראל. בלדנספרגר **נחשב לאבי הדבוראות המודרנית בארץ**. בנו פיליפ כתב ספר זיכרונות יפה, "המזרח הבלתי משתנה", שיצא בתרגום לעברית על ידי הוצאת משרד הביטחון.

הראש שבצנצנת זכוכית

אם נלך בבית הקברות מזרחה, לאזור בו קבורים חיילים ושוטרים, נראה משמאלנו מדרגות. נעלה בהן ונפנה ימינה. שם, על מצבה קטנה ופשוטה, כתוב רק השם **'פלינדרז פיטרי** ומעליו סימן האנח, צלב ולולאה בראשו, שהוא הסמל המצרי הקדום לחיי נצח.

פיטרי (1853-1942), גאון אקסצנטרי, **נחשב לאבי הארכיאולוגיה המודרנית במצריים ובארץ-ישראל**. עוד בסוף המאה ה-19 הרבה בתגליות ארכיאולוגיות במצריים ובין השאר התפרסם כשהיה הראשון שמדד במדויק את המידות של הפירמידות של גיזה. בארץ-ישראל היה הראשון

שעמד על משמעות התלים הארכאולוגיים ופיתח את החפירה לפי שכבות (סטרטיגרפיה) ואת התיארוך לפי שברי חרס (טיפולוגיה). איש מוזר היה, הפיטרי הזה. מספרים עליו שנהג לחפור עירום כביום היוולדו. פעם ביקרה בחפירות שלו במצריים קבוצה של נשות אצולה בריטיות. כשראו אותו מגיח מפתח מערת החפירה, ענק ארך שיער שרק זקנו העבות כיסה מעט מגופו, התעלפו הליידיס. מספרים עליו גם שהיה כותב שני מכתבים, בשתי שפות, בשתי ידי, בעת ובעונה אחת. מפי פרופסור אוריאל בכרך, שלמד באוניברסיטה העברית על הר הצופים, שמעתי על אחרית ימיו העלובה. לו ולאשתו היה חדרון קטן באוניברסיטה והם התפרנסו ממכירת חומרי כתיבה לסטודנטים.

קברו של פלינדרז פיטרי. על המצבה חקוק האנח, הסמל המצרי הקדום לחיי נצח.

מכל מקום, פיטרי עצמו היה בטוח בגאונותו ואף האמין שמוחו הולך וגדל עם השנים, לכן ציווה שאחרי מותו יישלח ראשו לבדיקה בלונדון. הוא מת בשנת 1942 ואשתו של נלסון גליק, הארכיאולוג הנודע ונציג הסי. איי. אי. בארץ, שהייתה רופאה, הפרידה את ראשו מגופו העצום והכניסה אותו לצנצנת פורמלין. את הגוף עצמו, הפעם בתכריכים, קברו כאן. הראש הגיע בעצם ימי מלחמת העולם לאנגליה ונשכח במרתפי הקולג' המלכותי לרפואה, שם גילה אותו לפני שנים הארכיאולוג שמעון גבסון.

קברי החיילים

בחלק המזרחי של בית הקברות יש שורות של מצבות צבאיות. כאן נקברו החיילים הפרוטסטנטיים שנלחמו עם התורכים במלחמת העולם הראשונה: גרמנים, אוסטרים, צ'כים אחדים וכמה הונגרים. אויביהם אז, הבריטים, האוסטרלים והניו-זילנדים, קבורים בבית הקברות הצבאי הגדול שעל הר הצופים. **שני חיילים בריטים בכל זאת קבורים כאן.** אלה היו שבויים, שמתו בבית חולים צבאי בירושלים, כשהייתה עדיין תחת שלטון טורקי.

בסמוך ישנה **חלקה של חיילים ושוטרים בריטים**, שנהרגו או מתו בעת תפקידם בתקופת המנדט הבריטי. אחדים מהם נהרגו על ידי חברי המחתרות העבריות.

יותר מאלף מצבות יש בבית הקברות המעניין הזה. המון סיפורים חקוקים על המצבות הישנות ודמויות רבות מההיסטוריה של ארץ ישראל נחות תחתן. **הנקבר האחרון בבית הקברות הוא**

פרופסור יאנג, מייסד המכון לחקר ארץ הצבי, המכון שבא במקום בית ספרו של הבישוף גובאט, מייסד בית הקברות.

כדי לבקר בבית הקברות הזה יש לתאם ביקור עם הנציגות האנגליקנית בקתדרלת סנט ג'ורג',
טלפון 02-6271670.

איך הופכת הפקת תרבות מקומית לבעלת משמעויות היסטוריות גלובליות?

טובה אנגלרד

לפני כמה שנים נתבקשתי ע"י קולגה אירופי לבדוק אפשרות להביא לביקור בארץ תזמורת חובבים הולנדית. כמי שעוסקת כל השנים ביצור ושיווק ציוד רפואי וקידום טכנולוגיות רפואיות חדשניות בעולם, תהיתי ביני לבין עצמי על סמך מה הוא מניח שאני יכולה להרים הפקה מוסיקלית בסדר גודל הזה. זה לא היה לי ברור. עם זאת, החלטתי לקחת על עצמי את האתגר.

שנתיים מאוחר יותר, באביב 2017, יצאה לדרך הפקת ענק שכללה 4 קונצרטים SOLD OUT של התזמורת הסימפונית של פיליפס, ה-PSO, המונה 80! (נגנים, יחד עם הסולנית) יהודייה (נועה וילדשט, ילדת פלא בת 16 והמנצח הכריזמטי) (והיהודי, ז'יל ואן-האסן). יתר חברי התזמורת אינם יהודים ורובם לא ביקרו בארץ מעולם.

התזמורת של פיליפס הוקמה ב-1930 ע"י הנכד של מייסדי החברה, פריץ פיליפס שהיה חובב מוסיקה קלאסית, ועד היום זו נחשבת תזמורת החובבים המקצועית ביותר באירופה. התזמורת נמצאת בחסות פיליפס והנגנים נבחרים עפ"י קריטריונים מקצועיים מוקפדים ומשלמים דמי חברות על מנת להשתייך למורשת המפוארת. רובם חברים בה שנים רבות ורואים בה בית תרבותי. פריץ פיליפס ניהל את התזמורת עד מותו לפני כ-15 שנה בגיל 100. הוא היה מאד גאה בה ובהישגיה המוסיקליים ובמהלך השנים תמך ביציאתה של התזמורת לסיבובי קונצרטים בעולם. התזמורת ביקרה בסין, ברזיל, גרמניה, איטליה, סלובניה ועוד ומאז שנות ה-90 רצתה הנהלתה מאד להגיע לסיבוב קונצרטים בישראל אך הדבר לא הסתייע שכן לא נמצא הגורם שייקח על עצמו את ההפקה.

במסגרת ההכנות, התברר לי ש**מייסד התזמורת הוכר כחסידי אומות עולם בשנת 1996**, עובדה שהסבירה את רצונם העז להגיע ולנגן בישראל. הסתבר ש**פריץ פיליפס נחשב ל"שינדלר ההולנדי"** שהציל כמה מאות יהודים ממחנות ההשמדה ע"י העסקתם כעובדים חיוניים במפעלי פיליפס באיינדהובן, הולנד. ככל שחפרתי בארכיונים, בדפי המידע ביד ושם, בוויקיפדיה, ובכל מאגר מידע אפשרי, הבנתי שעליתי באקראי על סיפור מדהים של הצלת יהודים הולנדים ממחנות ההשמדה שמעולם לא סופר. כדור שני לשואה התחברתי כמובן מיד ויצאתי למסע לאיתור ניצולי פריץ פיליפס. לאחר מאמצים רבים, בעיקר בקרב חברי הקהילה ההולנדית בארץ, הצלחתי לאתר 6 ניצולים שעדיין היו בחיים. הניצולים הוזמנו לקונצרט הגאלה אך רק שניים מהם היו במצב בריאותי שאיפשר להם להגיע. רגע מרגש נרשם כשאחד הניצולים הביא עמו כינור עתיק ששימש את אביו שהיה כנר ראשון בתזמורת עם הקמתה בשנות ה-30 של המאה הקודמת, והעניק אותו במתנה למנכ"ל התזמורת למשמרת זיכרון וציין שרק עכשיו הכינור שב הביתה.

פרדריק ז'אק "פריץ" פיליפס (בהולנדית: Frederik Jacques (Frits) Philips);
16 באפריל 1905 - 5 בדצמבר 2005

(תמונה מתוך מאגר שמות חסידי אומות העולם של יד ושם)

ההתרגשות הייתה כמובן גדולה, הן של הניצולים ובני משפחתם שליוו אותם, הן של חברי התזמורת שפגשו אותם מאחורי הקלעים וכמובן שלי – על סגירת המעגל למענם.

במהלך שבוע האירועים, שהתקיים בסמוך ליום השואה, ארגנתי לחברי התזמורת טיולים למצדה ולירושלים וביקור מיוחד ביד ושם עם מדריכים דוברי הולנדית שידעו מבעוד מועד על הגעת הקבוצה, הרכב המשתתפים, הקשר לחסיד אומות העולם המיוחד פריץ פיליפס ולחברת הענק הגלובלית פיליפס. הפקתי יחד עם הצוות המופלא של יד ושם טקס מלא ומרגש באוהל יזכור כולל הקראת הספד בהולנדית, הנחת זרים והתייחדות עם הנספים, בנוכחות נשיא פיליפס ישראל ומנכ"ל החברה. במהלך הטקס, סקרתי את חברי התזמורת ומלוויהם שעמדו סביב מבנה ההתכנסות המרכזי והמרשים שבו מתקיימים טקסי הזיכרון הממלכתיים ובו נוהגים לבקר אורחים רשמיים של מדינת ישראל, ויכולתי לראות את דמעות ההתרגשות על פניהם. היה לי ברור שרוב חברי התזמורת נחשפו לראשונה לסיפורי המורשת של המייסד שלהם והחווייה העוצמתית של הסיור ביד ושם, הטקס, הכנס המדעי וסך חוויות הביקור בישראל ישגרו לעולם 80 שגרירים חדשים למען מדינת ישראל.

על מנת להוציא לפועל הפקת ענק כזאת, נדרשו מספר שיתופי פעולה אסטרטגיים. בראש ובראשונה שיתוף פעולה עם תזמורת מקומית כדי להבטיח פלטפורמה מקצועית, גיבוי טכני, אולמות, שכירת כלי נגינה גדולים, בסיס של קהל מנויים, מערכת משומנת של יחסי ציבור ועוד. לפיכך, יצאתי לשופינג מול התזמורת הסימפונית של חיפה, התזמורת הסימפונית רשות השידור ירושלים והתזמורת הסימפונית ראשון לציון. 3 התזמורות היו מעוניינות להצטרף להפקה, אך מסיבות מקצועיות ופרסונליות לבסוף **בחרתי את התזמורת הסימפונית ראשון לציון שאירחה את ה-PSO כחלק מהתכנית האמנותית השנתית שלה.**

שיתוף פעולה נוסף נדרש עם חברת תעופה שכן מדובר על מבצע לוגיסטי מורכב. 80 נגנים + 10 מלווים, כלי נגינה שצריכים להיות ארוזים במאזנים קשיחים ומאוחסנים בבטן המטוס, קרי, רכישת חללי אחסון מבוקרי טמפרטורה ועוד. ושוב יצאתי לשופינג מול אל על, KLM ו-Transavia. בחרתי באל על שהוכיחה את עצמה מעל ומעבר בשרות מוקפד ומקצועיות בלתי מתפשרת.

בהמשך נשכרו חדרים בבתי מלון, הוזמנו מסעדות בעלות קיבולת ויכולת שירות ל-80 סועדים בו זמנית, תוכנן מערך הסעות באוטובוסים, מיניבוסים ועוד.

חברי הנהלת התזמורת הינם מנהלים בכירים בחברות טכנולוגיה בינלאומיות המשתתפות בפרויקטים של האיחוד האירופי למחקר ופיתוח במסגרת HORIZON 2020, שבהם משתתפות גם חברות ישראליות הנהנות ממענקי פיתוח נדיבים בעיקר בתחומי AI, BI, IOT, סייבר, Big Data ועוד.

במקביל לסדרת הקונצרטים ושלל האירועים הנלווים, הפקתי באותו שבוע את ה-INNOVATION WEEK במתחם ההייטק ברחובות - כנס שבו נחשפו פרויקטים חדשניים של תעשיית הטכנולוגיה הישראלית, בשיתוף הרשות לחדשנות, לקראת גיבוש והגשה לרשויות ה-EU, ושבעקבותיו אושר פרויקט הדגל הראשון בהובלת חברה ישראלית, אשר הניב תקציב מחקר של 120 מיליון יורו מטעם האיחוד האירופי. וכך יצא שקונצרט הגאלה הפך לחלק התרבותי של כנס החדשנות פורץ הדרך.

קונצרט הגאלה התקיים בהיכל לאמנויות הבמה בתל אביב לאחר קיום קוקטייל חגיגי למוזמנים בלבד לציון ה-King's Day – החג הלאומי ההולנדי. כיבדו אותנו בנוכחותם שגריר הולנד בישראל שנשא דברים, חברי הקהילה ההולנדית בישראל, נשיא פיליפס וכל שדרת הניהול של פיליפס ישראל, ובכירים בחברות הטכנולוגיה שהשתתפו בכנס.

ביקור התזמורת של פיליפס בישראל הוכתר כהצלחה מסחררת וכביקור הכי משמעותי שלהם מחוץ לגבולות הולנד, הן בפן האמנותי והן בפן ההיסטורי וסוקר בהרחבה בכלי התקשורת בארץ ובהולנד. אישור הפרויקט האמור באיחוד האירופי שהתקבל לאחר הכנס שליווה את ביקור התזמורת רק הוסיף תבלין נעים של ניצחון לאומי.

בעקבות כך נתבקשתי להצטרף לצוות ניהול הפרויקטים באיחוד האירופי.

הקולגה שלי, שעזרתי לו להגשים לתזמורת שלמה חלום, ממשיך להוביל ולנהל גם את הפרויקט הזה עבור חברות הטכנולוגיה הישראליות בעזרתי הצנועה.

כתבות בנושא :

<https://www.israelhayom.co.il/article/470023> - כתבת שער בסוף שבוע

<http://www.habama.co.il/Pages/Description.aspx?Subj=5&Area=1&ArticleID=28157>

<http://www.pinizohar.022.co.il/BRPortal/br/P102.jsp?arc=1873722>

שדרות – הסיפור של האנשים - העוצמה של קהילה / יעל קורלנדר

בשליחות מבצעית של אכב"י – אגודת הבלוגרים הישראלית, הצטרפתי ל"משלחת בלוגרים" מכל הארץ, להכיר ולספר על אפשרויות הביקור בעיר, לקבוצות ולמשפחות, בכל עונה כל השנה לא רק בדרום אדום.

אז מה היה לנו שם? הצצנו לרגע והתאהבנו. פגשנו אנשים, שהתקבצו ממקומות שונים מהארץ ומחו"ל, מתל אביב, מאתיופיה וכמובן תושבי המקום, שמענו את הסיפורים שלהם, הסתכלנו להם בעיניים והבנו שיש שם משהו בעיר הזו, שגורם להם, כל אחד מסיבותיו הוא, לאהוב את העיר שלו, להרגיש חלק מקהילה פעילה ותוססת, שבה צעירים ומבוגרים מרגישים שיש להם משמעות במרחב האישי והציבורי.

המרקם המגוון של האנשים, הרקע השונה שלהם ותחומי העניין יוצרים רקמה אנושית מגוונת, המובילה בשדרות של היום, חיי חברה ותרבות עשירים בקולינריה ובאמנויות הבמה, אשר נותנים כבוד ומחברים מורשת עם יצירה חדשה. ממליצה לכל מורי הדרך להכיר, להעמיק ולהביא קבוצות לבקר בעיר.

הביקור בשדרות התחיל במפגש ב"קפה גותה", **הסמוך לסינימטק**. "קפה גותה" (בתמונה משמאל) הוא בית קפה חברתי של עמותת גוונים, שחרט על דגלו תעסוקה שווה והוגנת לכל אדם. **בית הקפה מעסיק מלצרים בעלי צרכים מיוחדים**, כל חבר צוות מקבל יחס הוגן ואת כל התנאים הסוציאליים, כישורי חיים, עבודה

ובתהליך מפתח חוסן אישי ומתכונן ליציאה לחיים עצמאיים. במפגש על קפה ועוגה עם מנהלת בית הקפה ואחת העובדות שסיפרה את סיפור ההתמודדות שלה מעורר ההשראה, הבנו מיד שחוסן נפשי זו מילת מפתח בשדרות.

משם המשכנו לביקור אצל ה"רוקמות" – ארגון של נשים יוצאות אתיופיה החיות בשדרות. הנשים יוצרות יחד אמנות מסורתית עם סיפור וטעם אישי, רקמה אתיופית מרהיבה ואותנטית בעבודת יד. "הרוקמות" הוא עסק חברתי, המאפשר שימור מסורת של יהודי אתיופיה עם פרנסה בכבוד ותרומה חזרה לקהילה.

באירוח אצלן נהנינו ממטעמי המטבח האתיופית ולא פחות מהדיאלוג הבין-דורי בין הנשים הבוגרות, הדוברות אמהרית לבין הצעירות, שמדובבות אותן לספר את הסיפור.

משם נסענו ל"תרבוש", שהוא קואופרטיב תרבות - כובע ליצירה רב תרבותית בשדרות. התרבוש הוא קבוצה של שותפים, תושבי שדרות, שמאגדים מגוון אומנים ויזמי תרבות מקומיים.

ב"תרבוש" התקבצו קבוצת צעירים, אומנים, תושבי שדרות, המאמינים שתרבות היא העסק של כולם ולכן נכון שכולם יהיו הבעלים. הפגישה שלנו עם חגית אוחיון, חברת הקואופרטיב, התקיימה ב"גן המשאלות", שהוא צבעוני, נעים ודי ממוגן. מחגית התרשמנו שאחרי

חיפושים בארץ ובעולם היא הגיעה למסקנה שהקהילתיות של שדרות היא המקום הנכון בשבילה לחיות ולהתפתח.

בהמשך הגענו ל"אדמה שדרות". ליאת דרור וניר בן גל הינם המייסדים והמנהלים של מרכז המחול שדרות אדמה, כוריאוגרפים יוצרים ומנהלי להקת המחול שדרות אדמה. התרשמנו מאוד מהפעילות שמתקיימת במרכז ושמענו את סיפורם האישי.

לסיום אכלנו ב"פסטה וזהו", מסעדת פסטה עם נשמה, שהוקמה ע"י צעירים שבאו מהמרכז ללמוד ב"ספיר" והתאהבו בעיר. מהיכרותי המקיפה עם פסטה באיטליה ובארץ אני יכולה להעיד שזו אחת מארוחות הפסטה הכי טובות שאכלתי ולמרות שטעמנו מספר רב של מנות נשארנו עם טעם של עוד, שזה אומר שנחזור שוב והפעם עם החברים והמשפחה.

בערב חיכתה לנו הפתעה – קיבלנו הצצה לעיירה סמוכה, מעניינת בדרכה ונסענו לנתיבות, לסיור מודרך וסיפורים על הבבה סאלי ואבו חצירה, כולל סיור לילי בבית הקברות בהדרכתו של מורה הדרך ומספר הסיפורים יורם טוויטו, שנתן לנו טעימה מהעיר ופתח לנו דלת וסקרנות ליום טיול בנתיבות.

לסיכום היום, שדרות חייכה אלינו עם המון אנשים שפגשנו ולקחנו איתנו, בתמונות ובזיכרונות.

יצאנו בתחושה שנשוב אליה במהרה ובהבנה מלאה איך קרה שיש ביקוש כל כך גדול לנדל"ן כאן והאוכלוסייה הצעירה רק הולכת וגדלה פה. תודה לאנשי שדרות על הכנסת האורחים, נאחל לכם שתמשיכו בעשייה שלכם, שכאמור חוסן, עוצמה וקהילה הם כנראה סוד הקסם שלה.

סיור המשלחת אורגן ותואם ע"י סיגל ברג 0543911223

תרביץ

רבעון למדעי היהדות

המערכת

שרית שלו-עיני

שלמה נאה

משה הוברטל

רוני גולדשטיין

מזכיר המערכת דניאל שפיצר

שנה פו • חוברת ד
תמוז – אלול תשע"ט
תוכן העניינים

סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית: תיקוף, היסטוריה וארכיאולוגיה

מאת

פרופ' עוזי ליבנר

לאחר מרד בר כוכבא הפך הגליל למרכז יהודי ראשון במעלה, הן בשל גודל האוכלוסייה היהודית בו והן בהיותו מקום מושבם של ההנהגה הפוליטית ושל חוגי החכמים העיקריים. נכסי צאן ברזל אשר עיצבו במידה רבה את התרבות היהודית, ובראשם המשנה, התלמוד הירושלמי ומדרשי האגדה הארץ ישראלים, נערכו בגליל במהלך הדורות הבאים. ניתן לקבוע במידה רבה של ביטחון שהפעילות הנרחבת והממוסדת של חכמים באזור החלה בדור אושא, כנראה ממש למן 'שלפי השמד', היינו מראשית השליש השני של המאה השנייה לסה"נ.¹ מנגד סופה של תקופת הפעילות של חוגי החכמים בגליל לוט בערפל הן מבחינת נסיבותיו ההיסטוריות והן מבחינת קביעת זמנו.

גרסה קודמת של מאמר זה, שעסקה בעיקר בחתימת הירושלמי, פורסמה: U. Leibner, 'Settlement : Patterns in the Eastern Galilee: Implications Regarding the Transformation of Rabbinic Culture

* Patterns in the Eastern Galilee: Implications Regarding the Transformation of Rabbinic Culture

in 'in Late Antiquity', L. I. Levine and D. R. Schwartz (eds.), Jewish Identities in Antiquity: Studies in Memory of Menahem Stern, Tübingen 2009, pp. 266-292. תודתי ללייב מוסקוביץ, אביגדור שנאן וישראל יובל, שהעירו על אותה גרסה, ולידידי נח חכם שהעיר על גרסה זאת. תודה מיוחדת אני חב למורי דוד אדן-בייץ, שחוכמתו עמדה לי בכל עת. מאמר זה מוקדש לדוד עם צאתו לגמלאות, בצירוף ברכות לבריאות טובה והמשך מחקר פורה.

1 ראו לדוגמה: א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 45–59. לפעילות חכמים בגליל לפני מרד בר כוכבא ראו: א' ביכלר, עם הארץ הגלילי, תרגם י' אלדד, ירושלים תשכ"ד, עמ' 193–240, אלא שביכלר לא הבחין בין עדותם של מקורות קדומים למאוחרים ובין מקורות ארץ ישראלים לבבליים. ראו גם: א"א אורבך, 'מיהודה לגליל', הנ"ל, מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים², ירושלים תשס"ב, עמ' 331–337; אורבך שיער שמרכז החכמים נדד מיבנה לגליל עוד לפני מרד בר כוכבא, בימי פולמוס קיסוס, בשנים 115–117 לסה"נ, ראו: שם, עמ' 337–339. לדיון בפעילות מאורגנת וממוסדת של חכמים ראו לאחרונה: ע' שרמר, 'עולמם של החכמים בחברה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה: תורה, יוקרה ומעמד ציבורי', מ' כהנא ואחרים (עורכים), ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מבואות ומחקרים, ב, ירושלים תשע"ח, עמ' 564–572.

במאמר זה אעלה שתי טענות עיקריות באשר לסופה של תקופת האמוראים בארץ ישראל הראשונה, שעניינה תיקוף (פריודיזציה), היא שיש לקבוע את סופה של התקופה במחצית השנייה של המאה הרביעית לסה"נ, אף על פי שיצירה ספרותית של חכמים או של ממשיכי דרכם נמשכה כנראה עמוק אל תוך התקופה הביזנטית. קביעה זו נסמכת על שבר בעולמם של חכמי הגליל הבא לידי ביטוי לדוגמה בהיעדרותם של שמות חכמים, סיפורי מעשים או אזכורים של אירועים היסטוריים המאוחרים מן המאה הרביעית בספרות האמוראית ובעיקר בהפסקת התהוותו של התלמוד הירושלמי, היצירה המרכזית של אמוראי ארץ ישראל.² הטענה השנייה היא שניתן לקשור את השבר הפנימי בעולמם של חכמים לאירועים היסטוריים חיצוניים ובראשם משבר יישובי והידלדלות דמוגרפית ניכרת ביישוב היהודי בגליל באותם הימים.

המאמר פותח בסקירת ה'מושב בחיים' (Sitz im Leben) של ספרות אמוראי ארץ ישראל. לאחר מכן נבחנים התמורות בעולמם של חכמים אלו והשיקולים לקביעת סוף תקופתם. בהמשך באה סקירה של אירועים היסטוריים שהשפיעו על המרחב ושל נתונים ארכיאולוגיים חדשים המצביעים על ירידה דמוגרפית ביישוב היהודי בגליל באותה התקופה. לבסוף נדון המֵתאם בין התמורות הפנימיות בעולמם של חכמים ובין תמורות היסטוריות ודמוגרפיות, מתאם המאפשר לקשור בין תהליכים אלו.

ה'מושב בחיים' של ספרות האמוראים הארץ ישראלית

כדי להראות עד כמה המחקר הארכיאולוגי וההיסטורי של הגליל רלוונטי לשאלות הנדונות כאן ראוי לפתוח בהצגת המציאות הגיאוגרפית שבה נוצרה ספרות האמוראים הארץ ישראלית. אומנם הדעה שספרות זו נוצרה בעיקרה בגליל היא מן המפורסמות שלכאורה אינן צריכות ראיה, אולם הנתונים הגיאוגרפיים הנזכרים בחיבורי האמוראים הארץ ישראליים, והמצביעים על המרחב שבו חיו ופעלו יוצריהם, כמעט לא נדונו באופן שיטתי. אפתח בתלמוד

הירושלמי. כפי שצינו חוקרים רבים, מספר סימנים מלמדים שטבריה הייתה המקום המרכזי שבו התהווה תלמוד זה. לדוגמה העיר נזכרת בירושלמי לעיתים כ'הכא', כאן.³ כ-380 שמות אתרים גיאוגרפיים נזכרים

2 הרבדים האחרונים בירושלמי וחתימתו של תלמוד זה (או ליתר דיוק הפסקת התהוותו שכן ספק אם ניתן לדבר על חתימה כמעשה מתוכנן של עורכים, וראו להלן) נדונו במאמרו היסודי של י' זוסמן, 'ושב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 101–133, במיוחד הערות 35, 179, 187–188, 194, 211; לסיכום הדברים ראו: L. Moscovitz, 'The Formation and Character of the Jerusalem Talmud', S. T. Katz (ed.), *The Cambridge History of Judaism, IV: The Late Roman-Rabbinic Period*, Cambridge (ed.), 2006, pp. 663–677. כאן אחזור רק על עיקר דבריהם ומסקנותיהם הנצרכים לדיוני.

3 ראו לדוגמה: ירושלמי, ברכות ב, ז (ה' ע"ג; טור 23, שורה 18; מגילה ג, ב) עד ע"א; טור 764, שורה 20. וראו: ז"ו רבינוביץ, 'על דבר חיבורו של התלמוד הירושלמי', ירושלים, ח (תרס"ט), עמ' 331–334 והמקורות הנזכרים שם; מ"ד הר, התקופה הרומית-ביזנטית: תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי (640–70) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ה), ירושלים 1985, עמ' 169; מ' עסיס, 'תלמוד ירושלמי', כהנא

בתלמוד זה.⁴ כ־150 מתוכם אינם רלוונטיים לענייננו, מפני שהם שמות מקראיים הנזכרים אגב דיון בפסוקי המקרא, שמות מהברייתא המשרטטת את תחומי ארץ ישראל 'שהחזיקו עולי בבל' או שמות אתרים בחוץ לארץ. כ־230 האתרים הנותרים הם שמות יישובים בארץ ישראל, ומבין אלו שזיהוים סביר, יותר מחציים נמצאים בגליל ובשוליו הקרובים, והיתר פזורים על פני כל הארץ (כולל עבר הירדן והחורן). יתרה מזו, אם מתמקדים רק באתרים המשקפים את ה'מושב בחיים' להיווצרות תלמוד זה – היינו יישובים בני התקופה שהתרחשו בהם אירועים שמסופר עליהם בירושלמי, יישוביהם של האמוראים, יישובים שהם ביקרו בהם וכדומה – הדומיננטיות של הגליל ושוליו בולטת עוד יותר.⁵ יותר משני שלישים מן האירועים הנזכרים בירושלמי היו במרחב זה וכן כשני שלישים מן האמוראים. ברשימה זו נוטלות כמובן טבריה וציפורי כנגד כולם, אולם גם המרחב הכפרי נזכר לעיתים תכופות, בעיקר זה של הגליל התחתון. נתונים גיאוגרפיים אלה משקפים את המרחב שבו חיו ופעלו יוצרי הירושלמי

וממחישים את הרלוונטיות של המחקר הארכיאולוגי של הגליל לשחזור הרקע ההיסטורי להיווצרות תלמוד זה.

היצירה הרוחנית בגליל לא נפסקה עם חתימתו של התלמוד הירושלמי, סביב שלהי המאה הרביעית; אדרבה, התקופה הביזנטית התאפיינה לכאורה בפרץ יצירתיות. עם זאת יצירה זו הייתה שונה מאוד מזו של הדורות הקודמים, ולמרות ריבוי פניה והיקפה דומה שהייתה בתקופה זו שקיעה לא מבוטלת ביחס לתקופה הקודמת. אף שלחלק מן הסוגות בנות התקופה, כגון הפיוט, תרגומי התורה וספרות המעשים, יש זיקה לספרות חז"ל, אין הן שייכות לעולם היצירה של האמוראים.⁶ לצד הירושלמי נתמקד אפוא בסוגה של מדרשי האגדה הארץ ישראלים, השייכת

ואחרים, ספרות חז"ל (לעיל הערה 1), א, עמ' 230–232. כידוע הציע ליברמן שמסכת נזיקין, השונה באופייה מיתר הירושלמי, נערכה בקיסריה, ושעריכתה קדומה יותר. ראו: ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין: ירושלמי מסכת נזיקין (מוסף תרביץ, ב), 'ירושלים תרצ"א. אפשטיין דחה הצעות אלו של ליברמן וטען כי גם מסכת זו נערכה עם כל יתר הירושלמי. ראו: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, בעריכת ע"צ מלמד, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' 283–286. וראו סיכום ממצא בדון: זוסמן, ושוב 'ירושלמי' (שם), עמ' 59–64. גילוי של כ"י אסקוריאל, ספריית סן לורנצו דל אסקוריאל G-I-3 למסכת זאת שמת את הקרקע מתחת רבות מראיותיו הפילולוגיות של ליברמן. גם הסוגיות הרבות הנחתמות בדברי ר' יוסי בר זבידא, אמורא טברייני שפעל באמצע המאה הרביעית, מצביעות על טבריה כמקום עריכת המסכת. ראו: מ' עסיס, 'לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי', תרביץ, נו (תשמ"ז) עמ' 147–170; הנ"ל, 'עוד לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי', שם, פא (תשע"ג), עמ' 197–199.

4 מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי: קונקורדנציה לתלמוד ירושלמי, אוצר השמות, 'ירושלים תשמ"ה תודתי לידידי מוטי קראוז על הרשות לעשות שימוש בעבודתו ובבסיס הנתונים שהכין על הגיאוגרפיה של

Y. Tsafir, L. Di Segni and J. Green, *Tabula Imperii Iudaea Palaestina*, Jerusalem 1994

5 על יישובי החכמים בגליל ראו: ב"צ רוזנפלד, 'מקומות מושבם של החכמים בגליל', 400–70: פריפריה מול מרכז, HUCA, 69 (1998), חלק עברי, עמ' 57–103.

6 ע' עיר-שי, "עטרת ראשו כהוד המלוכה צנוף צפירת שש לכבוד ולתפארת": למקומה של הכהונה בחברה היהודית של שלהי העת העתיקה, י"ל לוין (עורך), רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, 'ירושלים תשס"ד, עמ' 83–84, הערה 43. לספרות המעשים ראו: ה' ניומן, המעשים לבני ארץ-

בבירור לעולמם של חכמים, והמיוחסת למאה החמישית ואילך. לסוגה זו שייכים המדרשים הקלסיים הקדומים יחסית: בראשית רבה, ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא, אך דיונון תקף גם למדרשים מאוחרים יותר – איכה רבתי, החלק הראשון של אסתר רבה, שיר השירים רבה, רות רבה ואף קוהלת רבה) אך לא למדרשי תנחומאילמדנו, שלא יידונו כאן.⁷ לא נוכל לסקור כאן את ה'מושב בחיים' של כל אחד ממדרשי אגדה אלו ונסתפק בדוגמאות מייצגות של אחד הקדומים שבהם ואחד המאוחרים שבהם. עם זאת חשוב לציין כי התמונה הכללית העולה מחיבורים אלו דומה לזו העולה מהירושלמי, והחכמים הנזכרים בהם הם חכמי הירושלמי, גם אם נזכרים בהם חכמים ספורים שאינם מוכרים מתלמוד זה. מובן גם שייצוגם של בעלי אגדה עולה כאן במידה ניכרת על זה של חכמים שעיקר עיסוקם היה בהלכה, והנזכרים יותר בירושלמי.

מדרש ויקרא רבה מיוחס בדרך כלל למאה החמישית או לראשית המאה השישית, ומרדכי מרגליות כבר דן במבוא למהדורתו במציאות הגיאוגרפית המשתקפת בו.⁸ 24 חכמים בחיבור זה נזכרים עם שם יישובם, מהם 14 מן הגליל ושויליו והיתר מקיסריה, יפו, בוצרה ובית גוברין. חשובים יותר לענייני חכמים הנזכרים על כל צעד ושעל בחיבור זה גם אם מקום מושבם אינו מצוין במפורש, כגון ר' יוחנן, ר' שמעון בן לקיש ור' לוי, אנשי טבריה, ור' חמא, ר' פנחס ור' אבין, אנשי ציפורי.⁹ מספר המסורות המובאות משמם של חכמי הגליל גדול במידה ניכרת ממספר המסורות המובאות משמם של חכמים בני אזורים אחרים, כגון ר' אבהו מקיסריה ור' יהושע בן לוי.

ישראל: הלכה והיסטוריה בארץ-ישראל הביזנטית, ירושלים תשע"א. וראו את דבריו הנכונים של ניומן על ההבדל הניכר בין איכות היצירה בתקופת האמוראים לאיכות היצירה בתקופה הביזנטית, שם, עמ' 10'. זמנם של

חיבורים רבים הנמנים עם ספרות המעשים, הפיוט והתרגומים אינו מחוור אך חלקם שייך בבירור לתקופה הביזנטית. ראו לדוגמה: ניומן, המעשים (שם), עמ' 59–68; ע' פליישר, 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קיליר'. תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 383–427.

7 לחלוקה לקבוצות כרונולוגיות וסגנוניות של מדרשי האגדה ראו: י' פרנקל, מדרש ואגדה, ג, תל אביב תשנ"ז, עמ' 763–765; מ"ד הר, 'על מדרשי אגדה: התהוותם, עריכתם והישרדותם', ז' וייס ואחרים (עורכים), 'הלך אחר חכמים': מחקרים בתולדות עם ישראל ותרבותו לכבוד ישראל ל' ליון, וינונה לייק 2010, עמ' 11–37*.

G. and L. Strack המקובל של קובצי מדרשי האגדה ראו: הר, על מדרשי אגדה (שם); וכן ערכיהם אצל: H. L. Strack and G. Stemmerger, *Introduction to the Talmud and Midrash*², trans. and ed. M. Bockmuehl, Minneapolis, MN 1996; F. Millar, E. Ben-Eliyahu and Y. Cohn, *Handbook of Jewish Literature from Late Antiquity, 135-700 CE*, Oxford 2012, pp 78-95; M. B. Lerner, 'The Works of Aggadic Midrash and the Esther Midrashim', Sh. Safrai et al. (eds.), *The Literature of the Sages: Midrash and Targum, Liturgy, Poetry, Mysticism, Contracts, Inscriptions, Ancient Science and the Languages of Rabbinic Literature* (Compendia rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum, Section II: The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and the אלון, מבוא למדרשים, אלון, האגדה האמוראיים', כהנא ואחרים, '297–349. Talmud, 3), Assen 2006, pp. 149-153. שבות תשע"א; ת' קדרי, 'מדרשי האגדה האמוראיים' (א), עמ' 101 ספרות חז"ל (לעיל הערה

8 מ' מרגליות, מבוא נספחים ומפתחות למדרש ויקרא רבה, ירושלים תש"ך, עמ' xxxiii–xxvii. על זמנו ומקום עריכתו של ויקרא רבה ראו להלן.

9 למקום מושבם של חכמים אלה ראו ערכיהם אצל: רוזנפלד, מקומות מושבם (לעיל הערה 5).

מלוד. גלילותו של ויקרא רבה ניכרת גם מאתרים ואזורים הנזכרים בו אגב אורחא, כגון בקעת בית נטופה¹⁰ או 'שבילא דטיבריא' ובתי המדרש והמרחץ שלה;¹¹ מאירועים שהתרחשו בכפרים מסוימים, והמסופרים בו, כגון 'מעשה באחד מגדולי כבול שהיה משיא את בנו';¹² ומסיפורים על ביקורים של חכמים ביישובים, כגון 'ר' תנחום בר' יהודה הווה בחפר'.¹³

יש לציין במיוחד דרשות המעתיקות לגליל מקומות מקראיים, ואשר ניתן לשער שמקורן בסיפורים עממיים או בדרשנים בבתי הכנסת ששילבו בדבריהם אתרים גיאוגרפיים שהיו מוכרים לקהל השומעים. כך לדוגמה הצביעו על המקום המדויק בכינרת ששם גנוזה 'בארה שלמרים';¹⁴ מסלול מסעם של נערי איוב שחזר בגליל;¹⁵ ונקבע שמוצאו של שבנא הסוכן 'אשר על הבית' (יש' כב 15), בכפר סכנין.¹⁶ בחינה כמותית של האתרים הגיאוגרפיים הנזכרים בחיבור מעלה שכשלושה רבעים מהם נמצאים בגליל ובשוליו, והיתר פזורים על פני כל הארץ.

עריכת מדרש קוהלת רבה מיוחסת למאה השישית או השביעית.¹⁷ עם זאת כעשר מסורות מקבילות למדרש הופיעו כבר בסוף המאה הרביעית אצל אב הכנסייה היירונימוס, והוא קיבלן 'מן העברים', אם כי הוא קיבלן על פה, ואין לדעת אם כבר אז היה קוהלת רבה חיבור ערוך.¹⁸

20 חכמים נזכרים במדרש זה עם שם יישוב, מהם 14 מן הגליל ושוליו, והיתר מנווה שבגולן, מבוצרה שבחורן, מקיסריה ומבית גוברין. גם כאן חשובים יותר לענייני חכמים הנזכרים על כל צעד ושעל בחיבור, גם אם מקום מושבם אינו מצוין במפורש, כגון 'ר' יוחנן, 'ר' שמעון בן לקיש ור' לוי, אנשי טבריה, ור' חמא בר חנינא ור' פנחס, אנשי ציפורי. כ־90 שמות של יישובים, אזורים ועצמים גיאוגרפיים נזכרים בחיבור זה, ומלבד אלו המקראיים ושמות מקומות בחוץ לארץ, ניתן לזהות בסבירות גבוהה קרוב ל־60 אתרים בארץ ישראל, מהם שניים בחורן, שישה

10 ויקרא רבה כב, ד) מהדורת מרגליות, עמ' תקד).

11 שם ה, ד) שם, עמ' קיג; כב, ד) שם, עמ' תקח; כה, ה) שם, תקעו; לד, י) שם, עמ' תשצג-תשצד).

12 שם כ, ג) שם, עמ' תנא).

13 שם כ, ז) שם, עמ' תס). חפר מזוהה סמוך לכפר משהד, כ־3 ק"מ ממזרח לציפורי. ראו: צפריר, די סגני וגרין, טבולה (לעיל הערה 4), עמ' 134.

ויקרא רבה כב, ד) שם, עמ' תקיא).

14 שם יז, ג) שם, עמ' שעט). ראו: ע' ליבנר, 'מדרש גאוגרפי גלילי על מסע נערי איוב', קתדרה, 120, (תמוז תשס"ו), עמ' 33-54.

15 ויקרא רבה ה, ה) שם, עמ' קטו).

17 מדרש קהלת רבה א-י, מהדורת מ' הירשמן, ירושלים תשע"ז, עמ' קט-קיא – הירשמן תיארך את המדרש למאה השישית או לכל המאוחר ראשית המאה השביעית; ולעומתו: ר' קיפרוסר 'קהלת רבה – בין קדום למאוחר: עיון בעריכה', איגוד: מבחר מאמרים במדעי היהדות, א (תשס"ח), עמ' 310-314 – קיפרוסר תיארך את המדרש לא לפני ראשית המאה השביעית.

18 L. Ginzberg, 'Die Haggada bei dem Kirchenvätern: V. Der Kommentar des Hieronymus zu 18

Kohelet', V. Aptowitzer and A. Z. Schwarz (eds.), *Abhandlungen zur Erinnerung an Hirsch*, ראו גם:

208-207, 102-101, Perez Chajes, Vienna 1933, pp. 22-50; ה' ניומן, 'היירונימוס והיהודים', עבודת דוקטור

האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז עמ' 98

18 ויקרא רבה כב, ד) שם, עמ' תקיא).

לאורך החוף, 11 ביהודה וכ-40 בגליל ובשוליו.¹⁹ אם כן גם מבחינה כמותית ניכר כי החיבור הוא גלילי מובהק. יתרה מזו, בעוד המקומות ביהודה נזכרים בעיקר במסורות תנאיות, הרוב המכריע של המקומות במסורות המשקפות את ה'מושב בחיים' של החיבור – היינו יישוביהם של האמוראים, יישובים שהם ביקרו בהם, יישובים בני תקופתם שהתרחשו בהם אירועים המסופרים במדרש וכדומה – נמצא בגליל. גם כאן נוטלות כמובן ציפורי ובמיוחד טבריה כנגד כולם, והחיבור משופע באירועים שהתרחשו בהן ובעצמים גיאוגרפיים הנמצאים בהן: ריש לקיש היה לומד תורה ב'אילסיס דטבריא';²⁰ 'תרין גוברין דהוו עללין בשביליא דטבריא חד סמי וחד פתיח[...]' ²¹; 'אשתו של ר' מונא נפטרה בציפורי ובא ר' אבין לנחמו';²² רופא בציפורי שהיה בידו השם המפורש²³ וכיוצא באלו רבים. גם אתרים רבים מן המרחב הכפרי בגליל, בעיקר ממזרחו וממרכזו, נזכרים בזיקה לאירועים שהתרחשו בהם, לחכמים שפעלו בהם או למציאות החקלאית בהם: 'מעשה באחד מגדולי צפורין שבאת לו מילה ועלו אנשי עין תאנה לכבדו';²⁴ כלי פשתן שיוצרו בבית שאן ובארבל;²⁵ קוצר בבקעת בית נטופא;²⁶ דקלים שגדלו בבקעת גניסר;²⁷ משי מגוש חלב;²⁸ סולמה של צור²⁹ וכיוצא באלו רבים.

סיכומו של דבר, אף שחוגי חכמים חשובים פעלו במקומות נוספים בארץ, כגון קיסריה ולוד, רוב מניין ובניין של ספרות האמוראים הארץ ישראלית טבוע בחותם גלילי מובהק. כך עולה הן מחלק הארי של המסורות בחיבורים אלו, שמקורן בחכמים שחיו ופעלו בגליל, והן מן המציאות והגיאוגרפיה המשתקפות בהם.

סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית

את ראשיתה של תקופת האמוראים ניתן לקבוע בפשטות בדור שלאחר חתימת המשנה, היינו במחצית הראשונה של המאה השלישית. מאידך, קביעת סופה של תקופה זו בעייתי ותלוי באמות המידה הנקוטות בבחינת הרבדים האחרונים ביצירתם הספרותית – כגון אחרוני החכמים הנזכרים

19 לזיהויים הגיאוגרפיים של האתרים הנזכרים בקהלת רבה ראו: ע' ליבנר, 'גיאוגרפיה וריאליה בקהלת רבה', 'הירשמן', מדרש קהלת רבה (לעיל הערה 17), עמ' קיז-קכה.

20 קהלת רבה ג, ט (מהדורת הירשמן, עמ' 186').

21 שם ה, ח-ט (שם, עמ' 304').

22 שם ג, ב (שם, עמ' 180').

23 שם ג, יא (שם, עמ' 200').

24 שם, ג, ב-ח (שם, עמ' 166').

25 שם, א, יח (שם, עמ' 119').

26 שם, ה, ח-ט (שם, עמ' 302'); וכן: י, ח.

27 שם, ז, ח.

28 שם, ב, ד-ח (מהדורת הירשמן, עמ' 138').

29 שם, ה, ט (שם, עמ' 306').

בהם, האירועים ההיסטוריים המאוחרים ביותר המשתקפים בהם או זמן עריכתם המשותף, המבוסס בדרך כלל על זיקתם לחיבורים קודמים ועל שיקולים לשוניים. נפתח את דיוננו בתלמוד הירושלמי, הן משום שזו היצירה המרכזית של אמוראי ארץ ישראל והן משום שהשימוש באמות המידה השונות מביא במקרה זה למסקנות כרונולוגיות קרובות.

היעדרם של מקורות חיצוניים שבעזרתם ניתן לתארך את חתימתו של הירושלמי מותיר בידינו רק עדויות השאובות מתוך תלמוד זה עצמו. האירועים ההיסטוריים המאוחרים ביותר הנזכרים בירושלמי הם פעולותיו של אורסיקינוס (Ursicinus), (מפקד הפרשים) magister equitum של הקיסר גלוס, ששהה בארץ ישראל בראשית שנות החמישים של המאה הרביעית.³⁰ ייתכן שיש גם רמז למסע המלחמה של יוליאנוס למזרח בשנת 362/3,³¹ והלל ניומן הציע לזהות את פרוקלא הנזכר באחת המסורות עם Proclus, נציב פלסטינה בראשית שנות השמונים של המאה הרביעית, ובכך איחר ב־20 שנה את האירוע ההיסטורי האחרון הנזכר בתלמוד זה.³² מעבר לפירושים אלו יאין [בירושלמי] הדים של ממש למאורעות הגדולים והגורליים של השליש האמצעי של המאה הרביעית – למן קונסטנטינוס ועד יוליאנוס, הן פנימיים והן חיצוניים: המלכות הופכת למינות, יזמתו של יוליאנוס כלפי היהודים, הריאקציה הנוצרית [...] אחרוני הנשיאים, הנהגת הלוח ועוד.³³ אין בו גם כל ידיעה על הפגיעה שספגו יישובים רבים בגליל ברעידת האדמה בשנת 363 שבחפירות בשנים האחרונות הולכת ומתבררת כמשמעותית ביותר. דבריהם של האמוראים בני הדור החמישי – הדור האחרון בירושלמי – אשר פעלו סביב אמצע המאה הרביעית, מובאים ישירות ואינם נמסרים מפי חכמים מאוחרים יותר כמקובל בספרות התלמודית. מימרות אלו נותרו על פי רוב מיותמות, ללא משא ומתן תלמודי המגיב עליהן והדן בהן. באשר למסורות בבליות התמונה הכרונולוגית דומה: אמורותיהם של אמוראי בבל מן הדורות הראשונים נזכרות בירושלמי, ואילו לתורתם המפוארת של חכמי בבל שמאמצע המאה הרביעית לערך ואילך אין כל זכר

בתלמוד זה. האמורא הבבלי המאוחר ביותר המופיע בירושלמי הוא רבא, שנפטר סביב 351 לסה"נ; הוא נזכר פעם אחת בלבד בתלמוד זה, בדבריו של ר' יוסי בי ר' בון, מאחרוני חכמי

30 ירושלמי, שביעית ד, ב (לה ע"א; טור 190, שורה 3; מגילה ג, א) עד ע"א; טור 764, שורות 1–2; יבמות טז, י

(טו ע"ג; טור 901, שורה 36).

31 ירושלמי, נדרים ג, ב (לז ע"ד; טור 1025, שורות 22–23). במקבילה, שם, שבועות ג, ח (לד ע"ד; טור 1351, שורה 20), מופיע דיוקלטיאנוס, אולם דומה שיש להעדיף ולקרוא כאן: יוליאנוס. ראו: ל' מוסקוביץ, 'סוגיות מקבילות ומסורת נוסח הירושלמי', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 546, הערה 5.

32 ירושלמי, סנהדרין ג, ג (כא ע"ב; טור 1282, שורות 18–19). וראו: H. Newman, 'Early Halakhic Cultures, Literature', R. Bonfil et al. (eds.), *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority* (Leiden and Boston 2012, pp. 629–630). ניומן ציין כי ערכו של מטבע הטרמיס (tremis) הנזכר בדברי ר' יוסי בי ר' בון, מאחרוני חכמי הירושלמי, מתאים גם הוא למציאות מוניטרית שנקבעה רק בראשית שנות השמונים של המאה הרביעית. ראו: ה' ניומן, 'המעשים לבני ארץ-ישראל ורקעם ההיסטורי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 88, הערה 34.

33 זוזמן, ושוב לירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 133, הערה 187.

הירושלמי.³⁴ לצד ר' יוסי בי ר' בון, הנזכר בירושלמי מאות פעמים, חכם בולט נוסף מאחרוני החכמים בתלמוד זה הוא ר' מנא (מנין) בנו של ר' יונה, שפעל בציפורי ברבע השלישי של המאה הרביעית, והנזכר גם במסורת דלעיל על פרוקלא.³⁵

ראוי להעיר כי הנחותי – היורדים, שהעבירו מסורות תנאים ודברי אמוראים מארץ ישראל לבבל – נעלמו גם הם, ואינם נזכרים בתלמוד הבבלי כמציאות חיה ברבדים המאוחרים מן המאה הרביעית. בנושא זה ראוי להביא את דבריו המאלפים של רב שרירא גאון: 'ונפיש שמדא בארץ ישראל ואימעטא תמן טובא ונחית מן דהוה תמן מן בבלי כגון רבין ורב דימי וכולהו נחותי דנחיתו להכא'.³⁶

כל הנתונים הללו הובילו את יעקב זוסמן לקבוע כי 'התלמוד הירושלמי כאילו נפסק בדור זה בסכינא חריפא' [בסכין חד], וכי התפתחותו נעצרה לא יאחר משנת 370 לסה"נ.³⁷ חוקרים אחרים האריכו את תקופת הירושלמי ב־50–60 שנים נוספות, עד העשורים הראשונים של המאה החמישית, על סמך שיקולים חיצוניים, כגון ניסיון לקשור בין חתימת התלמוד ובין ביטול הנשיאות, שאירע במועד כלשהו בשנים 415–429, או הוספת דור או שניים של פעילות של עורכים אנונימיים.³⁸ מכל מקום אין להשערות אלו בסיס בשמות או באירועים הנזכרים בירושלמי, ודומה כי הניסיון לקשור בין ביטול הנשיאות לחתימת הירושלמי אינו מסתבר – אחרוני הנשיאים היו רחוקים מעולםם של חכמים ואינם נזכרים כלל בספרות האמוראית, וקשה להניח שהייתה להם השפעה ממשית על פעילותם של בתי המדרש או על תהליכי עריכה וחיתום.³⁹ גם ההצעה בדבר דור או שניים של עריכה אנונימית משמעותית אינה מסתברת. כידוע בירושלמי מועטים מרכיבי

34 ירושלמי, ביצה א, ג (ס"ב); טור 683, שורה 27. (ראו: זוסמן, ושוב לירושלמי) (שם), עמ' 131–132, הערה 179; מוסקוביץ, היווצרות הירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 666.

35 על אחרוני חכמי הירושלמי ראו: זוסמן, ושוב לירושלמי (שם), עמ' 123–124, הערה 35; עמ' 132–133, הערה 187. על ר' מנא ראו: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט, עמ' 398.

36 תרגום: והתרבה השמד בארץ ישראל, והתמעטה שם ההוראה מאוד, וירדו מי שהיו שם מן הבבליים כגון רבין ורב דימי וכל הנחותי שירדו לכאן. ראו: ב"מ לוין, אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א, עמ' 61.

37 זוסמן, ושוב לירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 123–124, הערה 35; עמ' 132–133, הערה 187; ובדומה: מוסקוביץ, היווצרות הירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 665–667. וכך קבע גם ליברמן בנוגע למסכת נזיקין:

'אין לנו ראיות שהתלמוד הזה נסדר אחרי תחילת המחצית השנייה של המאה הרביעית לסה"נ' (ליברמן, תלמודה של קיסרין [לעיל הערה 3], עמ' 20). אלא שעתה ברור שזמנה של מסכת נזיקין אינו שונה מזמנו של יתר התלמוד הירושלמי כפי שהראה זוסמן, ושוב לירושלמי (שם).

38 ראו לדוגמה: אפשטיין, מבואות (לעיל הערה 3), עמ' 274; ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי: מיוסדים על מחקרים בהשתלשלות ההלכה וההגדה בארץ ישראל ובבבל, א, ניו יורק תש"א, עמ' פג; עסיס, תלמוד ירושלמי (לעיל הערה 3), עמ' 230; שטרק ושטמברגר, מבוא (לעיל הערה 7), עמ' 170–171.

39 ניומן, ספרות הלכה מוקדמת (לעיל הערה 32), עמ' 630. על יחסי הנשיא וחכמים בתקופת האמוראים ראו: ב"צ רוזנפלד, 'משבר הנשיאות בארץ ישראל במאה הד' לספירה', ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 239–257; י"ל לוין, 'מעמד הנשיא במאות השלישית והרביעית: מקורות ומתודולוגיה', י' גפני (עורך), קהל ישראל:

השלטון העצמי היהודי לדורותיו, א: העת העתיקה, ירושלים תשס"א, עמ' 103–137.

עריכה כגון פתיחות, הבהרות או סיכומים; מערכות השקלא וטריא מצומצמות; והדיון במשנה מתמצה לעיתים בפירוש קצר, הערה או בירור הלכה על ידי מעשה שהיה (עובדא). נתונים אלה ואחרים הביאו חוקרים לדעה שהירושלמי נחתם בחופזה, כמעט ללא התערבות משמעותית מאוחרת מן הסוג המאפיין את עריכת התלמוד הבבלי.⁴⁰ ואכן השוואה למקבילות בתלמוד הבבלי ממחישה את הפער הגדול בין הירושלמי, שקפא 'בצורתו העוברית' כפי שהגדיר זאת משה דוד הר, ובין סוגיות הבבלי הארוכות והמפותחות, שהמשיכו להיבנות עוד מאות בשנים.⁴¹

בראשית הדיון בעריכתם של מדרשי האגדה הארץ ישראלים ראוי להעיר על עצם ייחוסם למאות החמישית, השישית וראשית השביעית, תיארוך שלדעתי אינו מוכח ואינו מוכרח. למרות ההתקדמות שחלה בדורות האחרונים בהבנת אופני הגיבוש של חיבורים בספרות חז"ל, חוקרים עדיין נוטים להסתמך על שיטת התיארוך שקבעו חוקרי חוכמת ישראל במאה התשע עשרה, גם אם הם מציעים תיקונים לזמנו של חיבור זה או אחר. השיטה נשענת על הנחה בדבר אבולוציה של הטקסטים, וקביעת זמנו של כל חיבור מבוססת בעיקר על השוואות למקבילות בחיבורים אחרים, וכך נקבע תיארוך יחסי. לדוגמה על יסוד מסורות מן הירושלמי המופיעות בצורה מורחבת בבראשית רבה סבר יום טוב ליפמן צונץ שבראשית רבה שאל מן הירושלמי ולפיכך מאוחר ממנו. מכיוון שאת חתימת הירושלמי תיארך לראשית המאה החמישית, הוא קבע את זמנו של בראשית רבה למאה השישית וכך הלאה.⁴² אולם

בגלל הצורה החופשית שבה הועברו המסורות בעת העתיקה עד שנקבעו בחיבורים השונים – לדעת רוב החוקרים בהעברה על פה – ובגלל גלגולי המסירה של החיבורים עד כתבי היד שהגיעו לידינו, קשה להכריע אל נכון באשר ליחס בין החיבורים, וחוקרים בימינו אכן מסופקים לדוגמה אם עורכי בראשית רבה אכן הסתמכו על הירושלמי. ראייה למורכבות זו היא העובדה שלעיתים דווקא המסורות שביירושלמי נרחבות ומפותחות יותר ממקבילותיהן בבראשית רבה, וכבר עמד על כך בהרחבה חנוך אלבק.⁴³ בדומה לכך על סמך דוגמאות שמהן הסיק כי עורך ויקרא רבה השתמש בבראשית רבה – שנערך לדעתו

40 ראו לדוגמה: ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלאו תר"ל, דף מח, ע"א; גינצבורג, פירושים וחיידושים (לעיל הערה 38), עמ' צט; הר, התקופה הרומית-ביזנטית (לעיל הערה 3), עמ' 168–169. וראו לעומתם: שטרק ושטמברגר, מבוא (לעיל הערה 7), עמ' 171–173.

41 הר, התקופה הרומית-ביזנטית (שם), עמ' 169. וראו לכל: העניין זוֹסמן, ושוב לירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 96–114 והספרות הנזכרת שם.

42 יט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ערך והשלים ח' אלבק, 'ירושלים תשי"ד, עמ' 77–80.

43 ח' אלבק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 66–68. על היחס המורכב בין תלמוד הירושלמי לבראשית רבה ראו: H. J. Becker. *Die grossen rabbinischen Sammelwerke Palastinas: Zur literarischen Genese von Talmud Yerushalmi und Midrash Bereshit Rabba*, Tübingen 1999 Ch.

וראו ביקורתו של מיליקובסקי: Milikowsky, 'On the Formation and Transmission of Bereshit Rabba and the Yerushalmi: Questions of Redaction, Text-Criticism and Literary Relationships',

בראשית המאה החמישית – סבר אלבק כי ויקרא רבה נערך רק בסוף המאה החמישית או בתחילת המאה השישית.⁴⁴ אולם מרגליות בחן בדקדקנות את המקבילות בין ויקרא רבה לבראשית רבה מחד גיסא ולירושלמי מאידך גיסא, והגיע למסקנה הנחרצת שהחיבורים הללו

לא נטלו זה מזה, ושהחומר המשותף שבהם הגיע ממקורות אגדה קדומים יותר שלא הגיעו לידינו.⁴⁵ לאחרונה גם הצביע חיים מיליקובסקי על שורה של דוגמאות שבהן דווקא המסורות בוויקרא רבה מקוריות יותר ולכאורה קדומות ממקבילותיהן בבראשית רבה.⁴⁶

בחינה של המימרות והאירועים הנזכרים במדרשי האגדה הארץ ישראלים הנדונים מעלה כי הם שייכים לתקופה שעד המחצית השנייה של המאה הרביעית, ואין בהם מסורות או השתקפות של ידיעות היסטוריות מאוחרות יותר. החכמים הנזכרים בחיבורים אלו הם חכמי הירושלמי ובני תקופתם, וההווי המשתקף בהם דומה לזה המשתקף בירושלמי, היינו הווי של יישוב יהודי גדול ותוסס ושל אמוראים בני המאות השלישית והרביעית הפועלים בערים ובכפרים ובבתי המדרש המוכרים לנו מן הירושלמי. אין בחיבורים הללו אזכור או אף רמז למאורעות או לדמויות היסטוריות שניתן לייחסם בבירור למאות החמישית-השביעית, ומבחינה זו הם זהים לירושלמי כמו הירושלמי חיבורים אלו כתובים ארמית גלילית מעורבת בעברית בשילוב מילים מעטות ביוונית ומעט מן המעט מילים לטיניות – ואין צריך לומר שעדיין אין בהם השפעות של הערבית. גם המציאות הגיאוגרפית-ההיסטורית המשתקפת בחיבורים הללו זהה לזו שביירושלמי – היא אינה מאוחרת מן המחצית השנייה של המאה הרביעית ואינה יכולה להלוך את המאה החמישית ובוודאי לא את המאות השישית והשביעית. חלק מן הכפרים הנזכרים בחיבורים אלה כיישובים יהודיים כבר עמדו נטושים בתקופה הביזנטית, וחלקם היו מיושבים בנוצרים. לדוגמה החפירות הנרחבות במירון⁴⁷ העלו כי היישוב הידלדל מאוד באמצע המאה הרביעית ונטש סופית בראשית המאה החמישית;⁴⁸ במגדלא⁴⁹ עמד בתקופה הביזנטית מנזר, לאחר שהיישוב היהודי ננטש

44 ח' אלבק, 'מדרש ויקרא רבה', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר היוכל לכבוד לוי גינצבורג: למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"ו, עמ' מב.

45 מרגליות, מבוא (לעיל הערה 8), עמ' xii-xxiii. בדומה לכך, בחינה של מקבילות בין ויקרא רבה לירושלמי הביאה את מוסקוביץ לטעון כי אין תלות ספרותית ישירה בין שני החיבורים, אלא שמסורות מקבילות נוצרו, נלמדו ונמסרו בצורה חופשית, ולפיכך לא ניתן לתארך חיבור אחד על פי השימוש שעשה כביכול באחר. ראו: ל' מוסקוביץ, 'היחס בין התלמוד הירושלמי לבין ויקרא רבה: בחינה מחודשת', דברי הקונגרס האחד עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 31-32.

46 ח' מיליקובסקי, 'ויקרא רבה ובראשית רבה: עיון מחדש בקטעים מקבילים', סדרא, כד-כה (תש"ע), עמ' 237-266.

47 פסיקתא דרב כהנא יא, כג (מהדורת מנדלביום עמ' 199) ועוד.

48 E. M. Meyers, J. F. Strange and C. L. Meyers, *Excavations at Ancient Meiron, Upper Galilee*, 1971-72, 1974-75, 1977, Cambridge, MA 1981, pp. 155, 160-161. *Israel* 1971-72, 1974-75, 1977, Cambridge, MA 1981, pp. 155, 160-161. טז (מהדורת מנדלביום, עמ' 199) ועוד.

עוד במהלך המאה הרביעית;⁵⁰ כבול⁵¹ הייתה מושב אפיסקופוס כבר במאה הרביעית; ובערב־
עראבה⁵² נחשפה כנסייה מן המאה החמישית או השישית.⁵³ בשלושת האתרים האחרונים אין
בידינו כל ראיה לקיום יישוב יהודי במקום בתקופה הביזנטית.⁵⁴

כללו של דבר, שלא כמו הירושלמי, שהאירועים והאישים המאוחרים ביותר הנזכרים בו
סמוכים לזמן חתימתו המקובל במחקר, במדרשי האגדה הארץ־ישראלים יש לכאורה פער של
דורות ואף של מאות שנים בין אחרוני החכמים והאירועים ההיסטוריים המאוחרים ביותר
הנזכרים בהם ובין זמן חתימתם המקובל במחקר. בנקודה זו ראוי להביא את הדברים הנכוחים
שכתב מרגליות לפני כ־60 שנה בהקדמתו לוויקרא רבה, דברים שלדעתי ניתן להחיל על מדרשי
אגדה ארץ־ישראלים אחרים. לפי מרגליות גם אם נקבל את הדעה שעורכי ויקרא רבה השתמשו
בירושלמי ובבראשית רבה – וכאמור הוא לא קיבל דעה זו – לא סביר לתארך חיבורים קרובים
בתוכנם שנערכו באותה ארץ וקרוב לוודאי שאף באותה העיר, בטבריה, בפערי זמן של מאות
שנים זה מזה. לפיכך סבר מרגליות כי יש לתארך את ויקרא רבה בצורתו הנוכחית – כמו את
בראשית רבה ואת פסיקתא דרב כהנא – סמוך לחתימת הירושלמי, היינו בתחילת המאה
החמישית, וכי מהדורה קדומה של המדרש הייתה ערוכה כבר בסוף המאה הרביעית, 'שהרי כך
היא המידה הנוהגת בכל הספרות התלמודית האותנטית [...] שאחרוני החכמים הנזכרים ביצירה
הם בני דור חתימתה'.⁵⁵ אין בכוונתי כמובן לטעון כי כל מדרשי האגדה הארץ־ישראלים הנדונים
כאן הם בני אותו הדור, וברור שיש ביניהם הבדלי סגנון והבדלים כרונולוגיים. ברור גם שחלקם
השתמשו במדרשים ערוכים שקדמו להם, כגון שיר השירים רבה, הלקטני באופיו.⁵⁶ אלא
שהחומר המשווק במדרשים אלו, גם במאוחרים ובלקטניים שבהם, מתוארך עד המחצית השנייה
של המאה הרביעית. לולי דמסטיפינא, הייתי מציע אפוא לתארך את עריכת מדרשי האגדה
הקלסיים לתקופה זו, בדומה לתלמוד הירושלמי, ולקבוע כי כל שניתן לומר על עריכתם של
המדרשים המאוחרים והלקטניים הוא שהתרחשה בזמן כלשהו לאחר מועד זה ולפני הימים

in the Late Second Temple and S. De Luca and A. Lena, 'Magdala/Taricheae', D. A. Fiensy and J. R. Strange (eds.), *Galilee 50
Mishnaic Periods, II: The Archaeological Records from Cities,*

ויקרא רבה כ, ג (מהדורת . pp. 290, 328, Minneapolis, MN 2015, *Towns and Villages*)
51 מרגליות, עמ' תנא) ועוד

52 בראשית רבה י, ה (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 84).

53 כבול ראו: צפיר, די סגני וגרין, טבולה (לעיל הערה 4), עמ' 102; ערב ראו: שם, עמ' 127.

54 על חדירת הנצרות בתקופה הביזנטית לגליל התחתון ובפרט ליישובים שהיו יהודיים בתקופה הרומית ראו לאחרונה: ר' טלגם,
'בין נוצרים ליהודים: על דרכי חדירתה של הנצרות לגליל התחתון בשלהי העת העתיקה, 'א' פלג־ברקת ואחרים) (עורכים), בין
ים למדבר: על מלכים, נוודים, ערים ונזירים: מחקרים לכבודו של יוסף פטריך, ירושלים, תש"ף, עמ' 45–56.

55 ראו: מרגליות, מבוא (לעיל הערה 8), עמ' xxxii–xxxiii.

56 על השימוש הנרחב של עורך שיר השירים רבה בירושלמי ובמדרשים קדומים ראו: י' תיאודור, 'מדרש שיר השירים רבה'
(תרגום ח' בירנצוויג), ת' קדרי, מנחה ליהודה: יהודה תיאודור ועריכתם של מדרשי האגדה הארץ־ישראלים, ירושלים תשע"ז,
עמ' 126–143.

שבהם כבר ניכרה השפעת התלמוד הבבלי והשפה הערבית בארץ ישראל, היינו באמצע המאה השביעית בקירוב.

אם נקבל את הטענה הרווחת שהמדרשים הנדונים אכן נערכו במאה החמישית, השישית או השביעית עולה השאלה אם עריכה זו משקפת פעילות של בתי המדרש האמוראיים עמוק אל תוך התקופה הביזנטית. אם התשובה חיובית, מדוע נזנח אפוא הירושלמי ונפסקה פעילות היוצרת של חכמים בתחום התלמודי-הלכתי, שזכה בעיניהם ליוקרה וחשיבות ראשונות במעלה, ובמקום זאת הם עברו לעיסוק בלעדי בסוגה של מדרש האגדה, שחשיבותה לכאורה משנית. האם נבע שינוי זה מנסיבות היסטוריות דומות לאלו שהביאו את ר' יצחק במחצית השנייה של המאה השלישית לקביעתו המפורסמת 'בראשונה היתה הפרוטה מצויה, היה אדם מתאוה [לשמוע] דבר משנה ודבר תלמוד, ועכשיו שאין הפרוטה מצויה, וביותר שאנו חולים מן המלכיות, אדם מתאוה לשמוע דבר מקרא ודבר אגדה?⁵⁷

שאלה מעניינת עוד יותר היא מדוע 'נעלמו חכמים מעל במת ההיסטוריה', כהגדרתו של ישראל לוי.⁵⁸ מדוע החכמים, ובאופן כללי יותר הסיפורים, המימרות והידיעות ההיסטוריות המשתקפות במדרשי האגדה, שייכים כולם לתקופה שעד שלהי המאה הרביעית, ואין בהם שום ידיעה או אף הד לדמויות או למציאות של המאות החמישית-השביעית. אומנם עריכת מדרשי האגדה האמוראיים היא לפעמים מלאכת מחשבת, אולם פרט למרכיב זה קשה לקבוע אם יש בחיבורים הללו יצירה עצמאית השייכת לתקופה שלה מיוחסת עריכתם.⁵⁹ אם אכן נערכו מדרשי האגדה במאות החמישית-השביעית, הרי האנונימיות המוחלטת של העורכים והיעדר אזכורם של חכמים או מעשים מתקופת העריכה משקפים כנראה תחושה של 'ירידת הדורות'. בעניין זה ראוי לצטט את דבריו של ניומן על כלל היצירה היהודית בארץ ישראל הביזנטית: 'דומה גם שאלמוניותה של היצירה הבתראמוראית'... [מעידה במשהו על הדימוי העצמי של אותם יוצרים ומסדרים, שכבר לא ראו את עצמם שותפים מלאים בהתהוותה של המסורת הקלסית,

57 פסיקתא דרב כהנא יב, ג) (מהדורת מנדלבויים, עמ' 205). על המעבר לעיסוק באגדה בתקופה הביזנטית וההצעות לגורמים לכך ראו: י"ל לוי, 'בין רומא לביזנטיון בתולדות עם ישראל: תיעוד, מציאות ופריודיזציה', 'הנ"ל', רצף ותמורה) לעיל הערה 6, עמ' 45-47 והספרות הנזכרת שם.

58 שם, עמ' 27.

59. חוקרים בדור האחרון ייחסו לעורכי המדרשים 'יצירתיות רבה ומגמות אידיאולוגיות, דידקטיות ואחרות בבחירה ובסידור של החומר הקדום ששיבצו במדרשים, עד כדי הגדרתם כיצירות חדשות. ראו לדוגמה: קדרי, מנחה ליהודה) לעיל הערה 56, עמ' 52-78. לעומת זאת חוקרי עבר נטו יותר לראות בעריכת המדרשים עבודת ליקוט, כפי שכתב לדוגמה אלבק במבוא לבראשית רבה: 'מסדר הב"ר' [הבראשית רבה] דרכו לקבץ את כל מה שידוע לו לכל פסוק באגדה ובהלכה, בין בפשט ובין בדרש ובין בסיפורים הנוגעים לעניינו. הוא מונה והולך בזה אחר זה פירושים שונים, בהפסק מילות "דבר אחר" בין פשט לפשט או דרש לדרש' (אלבק, מבוא [לעיל הערה 43], עמ' 1). ראו גם את דבריו של תיאודור ששיר השירים רבה 'דומה יותר לילקוט מקורות קדום מאשר ליצירה דרשנית אותנטית' (תיאודור, שיר השירים רבה) [לעיל הערה 56], עמ' 143).

המורכבת במידה רבה מאמרות מיוחסות, אלא נתלים בה ומשתעבדים לה במעין תחושה של פיות הדורות, בסגנון הכובש את זהותו של הפרט ומבטלה.⁶⁰

ראוי גם לציין כי להיעלמם של חכמים מבמת ההיסטוריה במחצית השנייה של המאה הרביעית קדמה ירידה גדולה הן במספר החכמים בני הדור האחרון ששמש נזכר במקורות (הדור החמישי של אמוראי ארץ ישראל) והן במספר המסורות ובהיקף השקלא והטריא מדור זה בספרות הארץ ישראלית.⁶¹

כללו של דבר, גם אם מדרשי האגדה הנדונים אכן נערכו במאות החמישית, השישית וראשית השביעית, כפי שמקובל כיום במחקר, החומר המאוחר ביותר המשוקע בהם שייך למחצית השנייה של המאה הרביעית, ויש לקבוע כי באותם הימים באה אל סופה תקופת האמוראים הארץ ישראלית.⁶²

בשולי הדיון ובגדר השערה שאין לנו כלים לבדוקה, ניתן להציע כי לאחר סופה של תקופת אמוראי ארץ ישראל התחולל שינוי עמוק בעולם הלימוד, והוא המעבר מתרבות על פה Oral culture (לתרבות של טקסטים כתובים) Literary culture. (כידוע בתקופת המשנה והתלמוד נלמדה ונמסרה התורה שבעל פה כפשוטה, על פה ממש. אף שהעניין נתון במחלוקת כבר דורות רבים, דומה כי מחקרו היסודי והשקול של זוסמן, אשר הקיף את הנושא מצידו צידו, הכריע את הכף והראה כי אפילו המשנה – הטקסט הבסיסי שלמדו ופירשו בבתי המדרש של האמוראים – לא הועלתה על הכתב. היצירה ההלכתית הייתה כולה על פה ממש, ודבר ממנה, לא מקורות תנאיים ולא מקורות אמוראיים, לא הועלה על הכתב.⁶³ אופן הלימוד בעולם יצירה ייחודי זה, שכולו על

60 ניומן, המעשים (לעיל הערה 6), עמ' 10.

61 לנתונים מספריים על דורות האמוראים ראו: י"ל ליון, מעמד החכמים בארץ-ישראל בתקופת התלמוד ירושלים תשמ"ו, עמ' 40–42. דומה גם כי בשני הדורות האחרונים לאמוראי ארץ ישראל נחלש מאוד הקשר בין מרכזי הלימוד בארץ ובבבל, שכן מסורות שהובאו מארץ ישראל לבבל (ולהפך) על ידי הנחותי הן בעיקרן של אמוראי הדור השני והשלישי, ורק מעט מאוד מתורתם של אמוראי הדור הרביעי והחמישי הועברו בין המרכזים. תודתי ללייב מוסקוביץ, שהעמידני על נקודה זו.

62 'את סיומה של תקופת האמוראים בא"י יש לקבוע לכל המאוחר לסוף שנות השישים [של המאה הרביעית] ' (זוסמן, ושוב לירושלמי [לעיל הערה 2], עמ' 132, הערה 187). (ראו גם: ניומן, היירונימוס (לעיל הערה 18), עמ' 22–24.

י' זוסמן, 'תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 209–384. לעומת זאת ספרות עממית כגון ספרי אגדה, תרגום או תפילה כבר היו קיימים בכתב בימי האמוראים, למורת רוחם של חכמים רבים. ראו לדוגמה: 'הדא אגדתא הכותבה אין לו חלק [...]' (ירושלמי, שבת טז, א [טו ע"ג; טור 437, שורה 41]; 'אמ' ר' יוחנן ברית כרותה היא הלמד אגדה מתוך הספר לא במהרה הוא משכח' (שם, ברכות ה, א [ט ע"א; טור 43, שורות 30–31]). (וראו: זוסמן, תורה שבעל פה (שם), עמ' 293–295. כידוע אפשטיין סבר כי המשנה (ורק היא) נכתבה, אך חזר והדגיש כי הלימוד בעולמם של חכמים היה על פה דווקא. ראו: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס, עמ' 692–706; הנ"ל, מבואות (לעיל הערה 3), עמ' 140–141.

63 292. להצעה שבתקופה הנדונה נהג הלימוד על פה במקביל למציאות רווחת של טקסטים הלכתיים כתובים וכן לדיון בצמיחת האידיאולוגיה של הלימוד על פה ראו: M. S. Jaffee.

פה, נדון רבות בספרות המחקר, ולענייני חשוב רק להדגיש כי הדבר מחייב שרשרת מסירה חיה ובתי מדרש פעילים.⁶⁴ האיסור להעלות דברים שבעל פה על הכתב חוזר ונשנה גם במקורות אמוראיים, וכל העדויות, הפנימיות והחיצוניות, מלמדות שנשמר עד תקופת חתימת הירושלמי וכנראה גם בכל תקופת האמוראים בבבל.⁶⁵ אם כן מדוע חלה בעולמם של חכמים תמורה יסודית – שלא ניתן להפריז בחשיבותה – של מעבר מתרבות על פה לתרבות כתובה? ואימתי נזנחה ההקפדה – שנשמרה משך מאות שנים – שלא לכתוב את התורה שבעל פה, ונוצר מצב שבו 'תלמוד מצוי אצל כל אדם'!⁶⁶ מיעוט ידיעותינו על התקופה שמן המאה החמישית עד המאה השמינית, הן בארץ ישראל והן בבבל, מקשה לקבוע את מועד השינוי ונסיבותיו, אך כשמתפזר הערפל מתברר כי בעולמם של גאוני בבל היו מצויים טקסטים כתובים של התורה שבעל פה.⁶⁷ לדעת זוסמן מסתבר כי מהפך דרמטי זה היה תוצאה של עיתות משבר שהייתה בהן סכנה ממשית לקיומה של התורה שבעל פה, עד שמן הטעם של 'עת לעשות לה' הפרו תורתך – מוטב תעקר אות אחת מן התורה ואל תשתכח מישראל,⁶⁸ החלו להעלות חיבורים על הכתב.⁶⁹ היכן ומתי החל התהליך איננו יודעים, אך ראוי להביא את דבריו הזהירים:

שלבי התהליך לוטים בערפל גמור, הוא התרחש בתקופה הארוכה שבין סוף ימי האמוראים וראשית ימי הגאונים. ואם לשער השערות בעלמא [...] נדמה שראשיתו בארץ ישראל

Torah in the Mouth: Writing and Oral Tradition in Palestinian Judaism, 200 BCE-400 CE, New York 2001, pp. 84-99, 126-156.

64 על הלימוד על פה ראו: זוסמן, תורה שבעל פה (שם), עמ' 245–265; ש' נאה 'אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 543–590. על התנא – הספרייה המהלכת על שתיים בבתי המדרש של האמוראים – ראו: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 217, 223; אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (שם), עמ' 673–692.

65 לעדות אבות הכנסייה על מנהגם של היהודים שלא להעלות על הכתב את המשנה אלא להעבירה על פה ראו: ה' ניומן, 'ספרות חז"ל באספקלריה של ספרות הכנסייה הנוצרית', כהנא ואחרים, ספרות חז"ל (לעיל הערה 1), ב, עמ' 696–697.

66 כדברי רב נטוראי גאון, בן המאה התשיעית. ראו: L. Ginzberg, *Geonica*, New York 1909, p. 319. לעדויות מספרות הגאונים ראו: זוסמן, תורה שבעל פה (לעיל הערה 63), עמ' 319–331. לדיון נרחב במעבר מעל פה לכתב בעולמם של גאוני בבל ראו לאחרונה: ע' פוקס, תלמודם של גאונים: יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי, 'ירושלים תשע"ז', עמ' 48–81 והספרות הנזכרת שם. רמזים ראשונים לכתיבת הלכה יש כבר בחומר סבוראי בשתי סוגיות בבבלי. ראו: זוסמן, תורה שבעל פה (שם), עמ' 334–335. מקור נוצרי מאלכסנדריה מן המאה השישית מלמד גם הוא כנראה על ספרי משנה כתובים, והדברים ברורים יותר במקור

67 נוצרי מן המאה השביעית מספרד הוויזיגותית. ראו: ניומן, ספרות חז"ל (לעיל הערה 65), עמ' 697–698. מנגד בנובלה 146 המפורסמת של הקיסר יוסטיניאנוס משנת 553 האוסרת על לימוד ה-Deuterosis (המשנה), אין עדות ברורה לקיומם של ספרי משנה כתובים. ראו: א' לינדר, היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, 'ירושלים תשמ"ג', עמ' 295–302.

68 בבלי, תמורה יד ע"ב.

69 זוסמן, תורה שבעל פה (לעיל הערה 63), עמ' 319–325.

דווקא, ואולי אף בזמנים קדומים למדי) מאות החמישית–שישית:). אפשר שתחילה, בתחומי היצירה העממית יותר (אגדה, תרגום, תפילה, פיוט וכיו"ב) ורק אחר כך בתחומי ההלכה: המשנה תחילה ולאחריה גם התלמוד הירושלמי.⁷⁰

הקטעים הארוכים מתוספתא שביעית ומירושלמי דמאי ושביעית המצוטטים בכתובות שעל הקירות והרצפה של בית הכנסת של רחוב בעמק בית שאן, והמתוארכים למאות החמישית והשישית, תומכים לכאורה בהשערתו זו של זוסמן, אך סוף כל סוף אין מדובר כאן בספר אלא במה שנראה כפרסום הוראות הלכתיות מעשיות לבני הקהילה המקומית, ואין מכאן ראיה של ממש.⁷¹ ראוי לציין כי אחת העדויות הקדומות על מציאותם של ספרים ממש של התורה שבעל פה מופיעה אצל פירקוי בן באבוי ואכן מצביעה על ארץ ישראל הביזנטית: 'ובעונותינו גזר שמד ונסתלקה ישיבה מארץ ישראל ועכשיו חמש מאות שנה חזר שמד עליהם שלא יתעסקו בתורה [...] ומקצתן מצאו ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין וכו'.'⁷² דברי פירקוי נכתבו במאה התשיעית, ולפיכך ראשיתן של 500 שנות השמד שהזכיר הייתה במאה הרביעית. ואולם ריחוק הזמן ואופיו הפולמוסי של מקור זה מעמידים בספק את מהימנותו.⁷³

סיכומו של דבר, דומה כי כל התמורות בעולמם של חכמים שנדונו לעיל – 'חתימת הירושלמי; עריכת מדרשי האגדה הקלסיים או למצער זניחת העיסוק בסוגה התלמודית-הלכתית (וההתמקדות) המשוערת (רק בסוגת מדרש האגדה; זניחת היצירה המקורית והמעבר לכינוס מסורות עבר; היעלם של חכמים מבמת ההיסטוריה ושתיקת המקורות בנוגע למציאות בת הזמן; הירידה של הנחותי לצמיתות לבבל והתרופפות הקשר עם ארץ ישראל; וכהשערה, אולי גם תחילת העלאתה של התורה שבעל פה על הכתב – כולן קשורות זו בזו והתרחשו פחות או יותר באותה התקופה. אולם מה הן הנסיבות שהובילו לשינויים עמוקים אלה?

בספרות חז"ל עצמה, שממנה שאובות רוב ידיעותינו על יהודי ארץ ישראל באותה התקופה, אין מידע המאפשר לברר את הסיבות לתמורות אלו, והמקורות ההיסטוריים החיצוניים אינם

70 שם, עמ' 345, הערה 70.

71. לבית הכנסת של רחוב ראו: F. Vitto, 'The Synagogue of Rehov', *IEJ*, 30 (1980), pp. 214-217. לדיון בכתובת הפסיפס ראו: י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן – סקירה מוקדמת', תרביץ, מג' (תשל"ד), עמ' 88–158. לכתובת הפסיפס (מן המאה השישית), קדמה כתובת כמעט זהה כתובה בצבע על קיר בית הכנסת, והיא שייכת לשלב מוקדם יותר של בית הכנסת (המאה החמישית). ראו: פ' ויטו, 'רחוב', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ד, ירושלים 1992, עמ' 1457–1461; F. Vitto

'The Interior Decoration of Palestinian Churches and Synagogues', *Byzantinische Forschungen*, 21 (1995), pp. 293-295

72 ב"מ ליון, 'משרידי הגניזה', תרביץ, ב' (תרצ"א), עמ' 397. לתיקוני נוסח ראו: זוסמן, תורה שבעל פה (לעיל הערה 63), עמ' 327, הערה 26.

73 ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, חלק עברי, עמ' רמג–רעב.

עוסקים בכך כמובן. בשורות הבאות נעמוד על האירועים ההיסטוריים המרכזיים במאה הרביעית שעשויים היו להביא לתמורות עמוקות אלו.

אירועי המאה הרביעית: המקורות ההיסטוריים

המקורות ההיסטוריים הנוגעים ליהודי הגליל בתקופה הביזנטית מועטים ביותר ואינם מספקים תמונה ברורה על מצבו הפוליטי והדמוגרפיה היישובי של מרכז חשוב זה. בעשורים שסביב אמצע המאה הרביעית התרחשו מספר אירועים היסטוריים דרמטיים: עליית הנצרות האימפריאלית, האירוע המכונה מרד גלוס, ניסיונו של יוליאנוס הכופר לבנות את המקדש בירושלים והריאקציה הנוצרית לאחר מותו וכן רעש אדמה חזק בשנת 363. בגלל דלותם ובעיית מהימנותם של המקורות ההיסטוריים קשה לדעת אם ועד כמה השפיעו אירועים אלו על האוכלוסייה היהודית בגליל. דעות החוקרים על כל אחד מן האירועים בנפרד וההערכות של מצב היהודים בארץ בתקופה זו באופן כללי נעות מן הקצה אל הקצה.

הערכת השפעתו של התהליך המתמשך של עליית הנצרות האימפריאלית על יהודי הגליל בראשית התקופה הביזנטית מורכבת ביותר. בעבר, כאשר השקפת החוקרים הייתה מבוססת רק על המקורות ההיסטוריים, נתפסה עליית הנצרות, כבר מראשיתה במאה הרביעית, כגורם משברי עבור היישוב היהודי בארץ ישראל כולה.⁷⁴ לעומת זאת בדור האחרון נוטים חוקרים להמעיט בהשפעת עליית הנצרות על המצב הפוליטי והיישובי הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית בראשית התקופה הביזנטית.⁷⁵ תמורה מחקרית זו וההערכה שמצבו של היישוב היהודי היה יציב, ואפילו משגשג – ולא רק במאה הרביעית אלא גם במאות החמישית והשישית – מבוססות בעיקר על הממצא הארכיאולוגי ובפרט על בתי הכנסת הרבים מן התקופה הביזנטית שנחשפו בדור האחרון, והמעידים לכאורה על שגשוגו של היישוב היהודי.⁷⁶

74 ראו לדוגמה: צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ג, תרגם ש"פ רבינוביץ, ורשה תרנ"ד, עמ' 26; מ' אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון,⁴ ירושלים תש"ל, עמ' 158–185. השקפה זו של החוקרים הייתה מבוססת לדוגמה על חקיקה אנטי-יהודית כבר בימי קונסטנטינוס הגדול וקונסטנטינוס השני. ראו לדוגמה: Codex 61, Theodosianus 7-6, 8, 61, 9, 1; 61, 8; 1; 8; וראו: לינדר, היהודים והיהדות (לעיל הערה 67), עמ' 90–95, 100–112.

75 ראו לדוגמה: G. Stemmerger, *Jews and Christians in the Holy Land: Palestine in the Fourth Century*, Edinburgh 2000, עמ' 313–315. להערכה של יציבות במצב הדמוגרפי והיישובי ראו במיוחד: שם, עמ' 313–315.

76 Effects (, עמ' 57) ראו לדוגמה: לוין, בין רומא לביזנטיון (לעיל הערה 28); L. I. Levine, 'The Revolutionary of Archeology on the Study of Jewish History in Roman-Byzantine Palestine: The Case of the Ancient Synagogue', N. A. Silberman and D. Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield 1997, pp. 166–189; S. Schwartz, Imperialism and Jewish Society: 200 B.C.E. to 640 C.E., Princeton, NJ 2001, pp. 181–184, . על הממצא הארכיאולוגי ראו בפרק הבא

גם הדעות על הפרשה שהתרחשה בשנת 351 או 352, והמכונה מרד גלוס, חלוקות באופן קוטבי. היו חוקרים שראו באירוע זה מרד גדול שתוצאותיו ליישוב היהודי היו הרסניות,⁷⁷ ומנגד היו חוקרים שסברו כי מדובר לכל היותר במהומות מקומיות.⁷⁸ האירוע נזכר אצל ההיסטוריון הרומי סקסטוס אורליוס ויקטור, שכתב זמן קצר לאחר ההתרחשויות, אולם דבריו עמומים ביותר; הוא כתב רק ש'דוכאה התקוממותם של היהודים', בלי לציין את מקום ההתקוממות או את הנסיבות שהובילו אליה פרט לכך שהמתקוממים תמכו בטוען לכתר, אלמוני בשם פטריקוס.⁷⁹ לעומת זאת בפרק שהוסיף היירונימוס ל'כרוניקון' של אוסביוס מסופר כי היהודים 'אחזו בכלי נשק לשם מרידה', וכי בתגובה הרג גלוס 'אלפים רבים והעלה באש את ציפורי, טבריה לוד וערים רבות נוספות', ומכאן נראה כי מדובר באירוע משמעותי שהתרחש בארץ.⁸⁰ היירונימוס לא ציין את סיבותיו של המרד, ויש לחשוד במגמה אנטייהודית בדבריו. ראוי גם להדגיש כי הדברים נכתבו בשבתו בקונסטנטינופוליס, סביב ראשית שנות השמונים של המאה הרביעית, עוד לפני שהגיע לארץ ישראל. במקורות נוצריים מאוחרים יותר שנכתבו בהם על מרד זה נזכרה רק ציפורי ואין בהם כל מידע נוסף. ראוי לציין במיוחד את שתיקתו המוחלטת של ההיסטוריון אמיאנוס מרקלינוס בנוגע לאירוע, אף שהוא נמנה עם פמלייתו של אורסיקינסוס, מפקד הפרשים של הקיסר גלוס, ותיאר מספר משפטים של טוענים לכתר במזרח.⁸¹ היו שניסו לקשור בין מרד גלוס ובין שני אירועים הנזכרים בירושלמי בזיקה לאורסיקינסוס: שרפת ספר תורה בצינבר⁸² וההיתר של חכמים לאפות עבורו לחם בשבת.⁸³ אך לאמיתו של דבר מקורות אלו מלמדים לכל היותר על מתיחות בשל שהייתו של צבא רומי בגליל, ואין בהם – או בכל מקור אחר בספרות חז"ל – עדות של ממש למרד זה.⁸⁴

- 77 ראו לדוגמה: M. Avi-Yonah, *The Jews of Palestine: A Political History from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest*, New York 1976, pp. 176-181; 'י' גייגר, 'המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, תשמ"ב, עמ' 202-217. ירושלים
- 78 pp. 336-341; S. Lieberman, 'Palestine in the Third and Fourth Centuries', *JQR*, 36 (1946), pp. 336-341; P. Schäfer, 'Der Aufstand gegen Gallus Caesar', J. W. Henten et al. (eds.), *Tradition and Reinterpretation in Jewish and Early Christian Literature: Essays in Honor of J. C. Lebram*, Leiden 1986, pp. 184-201; M. Mor, 'The Events of 351-352 in Palestine - The Last Revolt against Rome?', D. H. French and C. S. Lightfoot (eds.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (BAR International Series, 553 II), Oxford 1989, pp. 335-353
- 79 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, *Liber De Caesaribus* 42, 9-12; ראו: Jerusalem 1980, p. 500
- 80 Hieronymus, *Eusebii Chronicon*, ed. R. Helm, Berlin 1956, p. 282
- 81 ליברמן, ארץ ישראל (לעיל הערה 78), עמ' 338.
- 82 ירושלמי, מגילה ג, א (עד ע"א; טור 764, שורות 1-2).
- 83 ירושלמי, שביעית ד, ב (לה ע"א; טור 190, שורות 2-3); ביצה א, ה (ס ע"ג; טור 685, שורות 48-49).
- 84 במקור על אפיית הלחם בשבת נאמר במפורש 'לא התכוון משמדתון, ולא אתכוון אלא מיכול פיתא חמימא'.

שורה של אתרים שנחשפו בהם ממצאים המצביעים על חורבן או נטישה בסביבות אמצע המאה הרביעית לסה"נ, כגון ציפורי, בית שערים, כורזים, מירון ונברתיין, וכן 'מטמוני חירום' מתקופה זו התפרשו בעבר כעדויות ארכיאולוגיות למרד גלוס.⁸⁵ אולם ככל שהתקדם המחקר הארכיאולוגי התברר שבאתרים שניכרת בהם פגיעה של ממש מתקופה זו, יש לייחסה לרעש האדמה הכבד שפקד את האזור בשנת 363. על קיומו של רעש אדמה זה נודע מאיגרת שפורסמה רק לפני 40 שנה, והמיוחסת לקיריליוס, בישוף ירושלים באמצע המאה הרביעית. באיגרת נזכרות יותר מ-20 ערים ברחבי הארץ שנפגעו קשות ברעש זה, ביניהן בית שאן, טבריה וסביבתה והעיר ציפורי וסביבתה.⁸⁶ רעש זה, כעשור בלבד לאחר מרד גלוס, מקשה כמובן לראות בסימנים ארכיאולוגיים לפגיעה סביב אמצע המאה הרביעית עדות למרד, ולמעשה אין בידינו כיום ולו אתר אחד שיש בו עדות ברורה לפגיעה בעטיו של מרד זה. לדוגמה בציפורי, היישוב היחיד הנזכר אצל כל הכרוניקאים הנוצרים שהתייחסו למרד, מתוארכת הפגיעה באמצע המאה הרביעית דווקא לרעש האדמה של 363, בגלל מטבעות יוליאנוס (361–363 לסה"נ) שנתגלו בשכבות ההרס, בין היתר בבית דיוניסוס שבעיר העליונה.⁸⁷ ואכן במחקר הארכיאולוגי הנמרץ שנערך בעשורים האחרונים תועדו בגליל ומחוצה לו אתרים רבים שיש בהם עדות לפגיעה ברעש האדמה זה, ונראה כי ההרס היה נרחב ביותר.⁸⁸ חומרתו של האירוע בעיני בני התקופה באה לידי ביטוי גם בקביעת תענית

היו שמצאו עדות למרד גלוס גם במדרש העוסק בדיון שהביא הקב"ה על עכו, לוד, ציפורי וטבריה (פסיקתא רבתי ח [מהדורת איש-שלום, דף כט ע"ב] , משום ששלוש האחרונות נזכרות גם בדבריו של היירונימוס לעיל. אולם לא ברור במה עוסק מקור מאוחר ומעורפל זה, וקישורו למרד מאולץ, במיוחד לאור אזכורה של עכו הנוכרית כאן. ראו לדוגמה: אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון (לעיל הערה 74), עמ' 156.

B. Geller-Nathanson, 'The Fourth-Century Jewish "Revolt" during the Reign of Gallus', :

85 ראו

unpublished Ph.D. dissertation, Duke University, 1981, p. 161; מ' וינר ז' ספראי, 'מטמונים ומרידות: התפלגות מועדי ההטמנה של מטמוני המטבעות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית', קתדרה, 101 (חשוון תשס"ב), עמ' 71–90. ביובסקי בדקה מחדש את מטמוני המטבעות שהוצע שהטמנתם קשורה למרד, ומצאה שרובם מכילים גם מטבעות מאוחרים, ושרק במטמון מלוד אין מטבעות מאוחרים מימי המרד ,

G. Bijovsky, 'Numismatic Evidence for the Gallus Revolt:

The Hoard from Lod', *IEJ*, 57 (2007), pp. 187-203. ראו: The

S. P. Brock, 'A Letter Attributed to Cyril of Jerusalem on the Rebuilding of the Temple', *BSOAS*, 86 (1977), pp. 267-286

87 מ' בלוקה, 'העדויות לקיומה של רעידת אדמה בשנת 363 והמעבר מן התקופה הרומית לתקופה הביזנטית על פי הממצא הארכיאולוגי בציפורי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט; and R. Talgam; Z. Weiss, *The Mosaics of the House of Dionysos at Sephoris* (Qedem, 44), Jerusalem 2004, p. 29. גם חופרי מירון ונברתיין תיעדו משבר חריף סביב אמצע המאה הרביעית, וקבעו את נקודת השבר הארכיאולוגי דווקא בשנת 363. ראו: מאירס ואחרים, חפירות במירון (לעיל הערה 48), עמ' 158;

E. M. Meyers and C. L. Meyers, *Excavations at Ancient Nabratein: Synagogue and Environs*,

Winona Lake, IN 2009, pp. 27-31, 399. לריכוז K. W.

Russell, 'The Earthquake of May 19, A.D. 363', *BSOAS*, 238 (1980), pp. 47-64 88 של נתונים

ארכיאולוגיים מאתרים בארץ שנמצאה בהם עדות לפגיעה ברעש האדמה ראו: בלוקה, העדויות

עם זאת דלות המקורות אינה מאפשרת הערכה של ממש של אירועים אלו ושל השפעתם על האוכלוסייה היהודית.

חיבוריו הענפים של היירונימוס, שפעל בבית לחם בשנים 386–420 לערך, הם המקור הכתוב החשוב ביותר על המצב המדיני בארץ ועל תפירת היישוב היהודי בשנים אלו, והם נאספו ונותרו בידי ניומן.⁹² מדבריו מצטיירת תמונה של תקופה רצופת משברים שפגעו בכל תושבי הארץ, ושנבעו מפגעי טבע, ליסטות, בואם של המוני פליטים ממערב האימפריה, אזור שהיה שקוע במלחמות עקובות מדם, וכן מפלישות חוזרות ונשנות של שבטים זרים, וביניהם האיסורים (Isaurians), שהיירונימוס ציין במפורש את פגיעתם בפניקיה ובגליל.⁹³ עם זאת, היירונימוס לא פירט מה היה היקף הנזק בעקבות פלישות אלו, וכיום אין אתרים ארכיאולוגיים שהחופרים ייחסו להם פגיעה באירועים אלו.

סיכומו של דבר, מן המקורות ההיסטוריים הנוגעים למאה הרביעית עולה תמונה של תקופה רצופת משברים ותמורות. עם זאת יש להודות שהמקורות אינם מסייעים לנו רבות בניסיון לעמוד על השפעת האירועים על היישוב היהודי ולהבין את הנסיבות לתמורות העמוקות בעולמם של חכמים ולסיומה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית. מכל האירועים שזכרו לעיל נראה שרק על רעש האדמה של 363 יש נתונים מהימנים שניתן להסיק מהם על מידת הפגיעה ביישוב, ונראה כי הפגיעה אכן הייתה נרחבת. עם זאת רעשי אדמה כבדים פקדו את האזור גם קודם לכן, ולאחריהם הייתה התאוששות. לפיכך חמור ככל שהיה רעש האדמה, קשה לראות באירוע נקודתי זה גורם בלעדי לתמורות הנדונות.

המאה הרביעית: הממצא הארכיאולוגי

בדור האחרון התעשרו לאין ערוך ידיעותינו הארכיאולוגיות על הגליל, בזכות עשרות חפירות יזומות בהיקף גדול, מאות חפירות הצלה וכן סקרים נרחבים ושיטתיים. כל אלו הוסיפו מידע רב הנוגע לדיונונו והם מסייעים לסקור את תולדות האזור באופן שלא התאפשר על סמך המקורות ההיסטוריים הדלים. תוצאותיהן של מספר חפירות שנערכו בשנות השבעים והשמונים הצביעו על משבר או ירידה במאה הרביעית או בראשית המאה החמישית באתרים כגון מירון, חורבת שמע

הערה 74, עמ' 209; וראו לעומתם: שטמברגר, 'יהודים ונוצרים' (לעיל הערה 75), עמ' 216 – שטמברגר המעיט בחומרת הריאקציה הנוצרית.

92 (ניומן, היירונימוס) לעיל הערה 18, עמ' 6–33.

93 שם, עמ' 19. בהקשר זה מעניין להביא את פירושו של היירונימוס לפסוקים 'עד אשר אם שאו ערים מאין יושב' [...] ועוד בה עשירה [...] 'יש' ו 11–13) כמכוונים ליהודי הארץ בימיו, שמספרם בקושי עשירית בהשוואה למספרם בעבר. אין לקבל כמובן אומדן זה כלשונו, והטקסט המקראי בוודאי השפיע כאן על ניסוחו החרף של היירונימוס, אך דומה שהדברים מלמדים כיצד ראה את הדמוגרפיה של יהודי הארץ בזמנו בהשוואה לתקופה קודמת.

או נברתיין.⁹⁴ בין הגורמים לירידה הוצעו האירועים ההיסטוריים שנמנו לעיל, רצף של שנות בצורת, דלדול הקרקע עקב עיבוד יתר או שילוב של כמה מן הגורמים הללו.⁹⁵ כיוון שמדובר היה באתרים ספורים, קשה היה להעריך את היקף הירידה ואם היא הייתה תופעה נרחבת. יתרה מזו, כאמור תיארוכם של בתי כנסת רבים למאות החמישית–השישית הביא חוקרים רבים לראות בתקופה הביזנטית כולה עידן של יציבות ואפילו של שגשוג ליישוב היהודי בגליל. עם זאת ראוי להעיר כי רוב בתי הכנסת בצפון הארץ המתוארכים למאות החמישית–השישית נתגלו דווקא בשולי הגליל – כגון הריכוזים בבקעת בית שאן ובמערב הגולן – ולא בליבו, באזור שבו עוסק דיון זה.⁹⁶

עבודת סקר שיטתית נערכה על ידי כותב שורות אלה בשטח של 285 קמ"ר בגליל התחתון המזרחי. העבודה נועדה לשרטט תמונה מדויקת ככל האפשר של תולדות ההתיישבות באזור כפרי זה מראשית המאה השלישית לפסה"נ לערך ועד אמצע המאה השביעית לסה"נ.⁹⁷ תחום הסקר כלל את ליבו של אזור ההתיישבות היהודית בגליל בתקופות הרומית והביזנטית – המרחב שבין טבריה לציפורי. רבים מיישובי האזור נזכרים בכתבי יוסף בן מתתיהו ובספרות חז"ל כיישובים יהודיים, ונתגלו בו שרידים של כ-14 בתי כנסת.⁹⁸ שיטת הסקר, אופן ניתוח הממצאים (התפלגות ותיארוך של כלי החרס) והמסקנות היישוביות-הדמוגרפיות כבר הוצגו בהרחבה בפרסום הסופי, ומאמר מיוחד הוקדש לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.⁹⁹ כאן יוצגו אפוא רק המסקנות הנוגעות לענייננו במאמר הנוכחי.

בתקופה הרומית התיכונה – המאה השנייה והמחצית הראשונה של המאה השלישית – הגיעה

94 (, לנברתיין ראו: מאירס ומאירס, חפירות 48 למירון ראו: מאירס ואחרים, חפירות במירון) לעיל הערה E. M. Meyers, A. T. Kraabel : and J. F. (, עמ' 30–31, 396–404) לעיל הערה : E. M. Meyers, A. T. Kraabel : *Strange, Ancient Synagogue Excavations at Khirbet Shema', Upper Galilee, Israel* 1970, pp. 109, 112, 258, 260. 1972-, Durham 1976, pp. 109, 112, 258, 260. כל חופר התייחס ספציפית למשבר באתרו. אדן" בייבץ היה הראשון שהצביע על הירידה כתופעה החוזרת במספר אתרים – בית שערים, חורבת עמודים ,

חורבת שמע, מירון ונברתיין. ראו: D. Adan-Bayewitz, *Common Pottery in Roman Galilee*, Ramat Gan, 1993. pp. 240–243 Z. Safrai, *The Missing Century: Palestine in the 5th Century: Growth and Decline*, 95 להצעה בדבר דלדול קרקע ראו: Leuven 1998, pp. 83–128

96 כידוע תיארוכם של בתי הכנסת הגליליים האופייניים למרחב הנדון נתון בוויכוח. החופרים תיארו את ייסודם של רוב בתי הכנסת מטיפוס זה – פרט לבית הכנסת בכפר נחום – למאה השלישית .

U. Leibner, *Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee: An* 97

Archaeological Survey of the Eastern Galilee, Tübingen 2009, pp. 351–361

98 בין אתרי הסקר הנזכרים בספרות חז"ל הארץ ישראלית: עכברה, כפר חנניה, חוקוק, צלמון, ממלח, גניסר (ח'רבת אבו שושה), נטופה, מגדלא, ארבל, חיטין, משכנה ובית מעון (ח'רבת נאצר א-דין). לתולדות ההתיישבות בכל אתר ולדיון במקורות הספרותיים ראו ערכיהם אצל: ליבנר, התיישבות והיסטוריה (שם) .

99 שם; הנ"ל, 'התיישבות ודמוגרפיה בגליל המזרחי בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית', ל' די סגני ואחרים (עורכים), אדם ליד קשת רומית: קובץ מחקרים לכבוד פרופ' יורם צפריר, ירושלים תשס"ט, עמ' 14–28.

ההתיישבות במרחב לשיא פריחתה. ראוי לציין כי בחפירות רבות בגליל ובשוליו נמצא כי תקופה זו של השלום (הרומי) Pax Romana) התאפיינה בתנופת בנייה ובהתרחבות משמעותית של יישובים.¹⁰⁰ נראה כי כבר בתקופה זו היה מתאם מעניין בין פריחה יישובית לפריחה תרבותית ופוליטית. ההנהגה הפוליטית בראשותו של ר' יהודה הנשיא מצטיירת על פי המקורות היהודיים כנמצאת בשיא כוחה גם כלפי יהודי ארץ ישראל והתפוצות וגם במה שנוגע לקשריה עם השלטון הרומי, ומפעל עריכת המשנה מסמן פסגה של פעילות תרבותית נמרצת.¹⁰¹ הפריחה ביצירה הרוחנית התחוללה אם כן בתקופה שבה פרח המרחב היהודי בגליל מבחינה דמוגרפית ויישובית. לאחר פריחה זו החל משבר ארוך ומתמשך, ובמהלכו ננטשו יישובים רבים, והאוכלוסייה במרחב הידלדלה באופן ניכר. ראשיתו של המשבר עוד בסוף המאה השלישית – שישה יישובים ננטשו אז, מרביתם קטנים אך בהם גם האתרים הגדולים באר שבע הגלילית ונאצר אדין. אזכורה של באר שבע הגלילית על ידי יוספוס (Βηρσαβέ) כמציינת את הגבול בין הגליל התחתון לעליון וכאחד היישובים שבחר לבצר במהלך המרד הגדול,¹⁰² מעיד על חשיבותה בתקופה הרומית הקדומה. נאצר אדין ממוקמת פחות מקילומטר ממערב לטבריה הרומית ויש לזהותה עם בית מעון (Βηθμαουσός) הנזכרת אצל יוספוס וכן פעמים רבות בספרות חז"ל הארץ ישראלית, ואזכורה אלו מלמדים על חשיבותה.¹⁰³ חפירת הצלה נרחבת שבוצעה בחלק המזרחי של נאצר אדין על ידי רשות העתיקות העלתה תוצאות כרונולוגיות דומות, דהיינו ממצא רב מהתקופה הרומית התיכונה (המאות השנייה והשלישית) בשכבת החיים האחרונה, והיעדר ממצא רומי מאוחר וביזנטי.¹⁰⁴ שיאו של המשבר התחולל במאה הרביעית, ובמהלכה ננטשו 16 יישובים

¹⁰⁰ לדוגמה ההתרחבות המשמעותית של ציפורי מן האקרופוליס לכתף שממזרח מתוארכת לתקופה זו, וכך גם ההתרחבות המשמעותית של היישוב במירון, בנברתיין, בתל דובר ובאתרים רבים אחרים. ראו: ז' וייס וא' נצר, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בציפורי בשנים 1992–1996', קדמוניות 113 (תשנ"ז), עמ' 6; מאירס ואחרים, חפירות במירון (לעיל הערה 48), עמ' 156–157; מאירס ומאירס חפירות בנברתיין (לעיל הערה 87), עמ' 30, 398–397; י' רפיואנו, 'תל דובר', חדשות ארכיאולוגיות, קיג (תשס"ב), עמ' 21–23.

¹⁰¹ על הנשיאות במאה השלישית כפי שהיא משתקפת במקורות היהודיים ראו: לוי, מעמד הנשיא (לעיל הערה 39). מספר חוקרים עסקו בשאלה אם מקורות אלה אכן משקפים מציאות היסטורית של מעמד הנשיאות או רק אידיאליזציה של המציאות. לדעה הממעיטה במעמדה וסמכויותיה של הנשיאות במאה השלישית ראו

לדוגמה: M. Goodman, 'The Roman State and the Jewish Patriarch in the Third Century', L. I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity*, New York 1992, pp. 107–119. 188.

102; חיי יוסף 39; ג, 573 מלחמת היהודים ב,

¹⁰³ יוספוס ראו: חיי יוסף 64; וראו גם: שם 320–329; ספרות חז"ל ראו לדוגמה: ירושלמי, מגילה א, יד (עב ע"ד; טור 757, שורה 16; עירובין ה, א) כב ע"ב; טור 473, שורה 40; בבא מציעא ז, א (יא ע"ב; טור 1232, שורות 35–38). גם יוספוס וגם מקורות חז"ל סיפקו נתונים רבים בנוגע למיקומה של בית מעון ביחס לטבריה, ונתונים אלו מצביעים ללא ספק על נאצר אדין, כפי שציין כבר גרין. ראו: V. Guérin, *Description Géographique, Historique et Archéologique de la Palestine*, I, Paris 1880, pp. 264–265. 296– (עמ' 97 ליבנר, התיישבות והיסטוריה) (לעיל הערה 86)

נוספים, מהם שישה קטנים ובינוניים שננטשו במחצית הראשונה של המאה, ועשרה יישובים נוספים, חלקם גדולים מאוד, שננטשו במחצית השנייה.¹⁰⁵ סיכום ממצאי הסקר בנוגע למשבר היישובי מעלה כי מתוך 35 אתרים שהיו מיושבים במרחב בתקופה הרומית התיכונה, 20 ננטשו מן המחצית השנייה של המאה השלישית עד שלהי המאה הרביעית. עבודת הסקר כללה גם אומדן של השטח המיושב בכל תקופה, והממצאים העלו כי לא רק שיותר ממחצית היישובים במרחב ננטשו, אלא שהיקף השטח המיושב (בדונמים) סביב סוף המאה הרביעית – ראשית המאה החמישית היה רק כ־40 אחוז מהשטח שהיה מיושב בתקופה הרומית התיכונה, ומספרים אלו מצביעים על ירידה דרמטית בגודל האוכלוסייה.¹⁰⁶

המאה החמישית והמחצית הראשונה של המאה השישית היו תקופות של יציבות יחסית, ולא תועדו בסקר שינויים משמעותיים בתקופה זו. אולם מאוחר יותר במאה השישית ננטשו שלושה אתרים נוספים. מספר האתרים המיושבים בתקופה הביזנטית המאוחרת, מאמצע המאה השישית עד אמצע מאה שביעית – היה המספר הקטן ביותר בכל תקופות המחקר – 13 אתרים מיושבים בלבד (ומנזר אחד) במרחב כולו.

מסקנות הסקר עמדו בסתירה לתפיסה הרווחת בעשורים האחרונים, שלפיה בתקופה הביזנטית הגיעה ההתיישבות בכל רחבי ארץ ישראל לשיא של העת העתיקה, מבחינת מספר היישובים והיקף האוכלוסייה.¹⁰⁷ על כן אין להתפלא שהן התקבלו בספקנות, ושהיו חוקרים שהתאמצו להפריכן. גיודי מגנס טענה כי שיטת הסקר, שהתבססה על איסוף ממצאים מפני השטח, אינה מהימנה ועשויה להחמיץ תקופות התיישבות. בנוסף, לדבריה כל החוקרים שעסקו בגליל בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית טעו בתיארוך הקרמיקה של תקופות אלו, ומכיוון שהסקר התבסס על תיארוך שגוי זה, ממילא מסקנותיו מוטעות.¹⁰⁸ חיים לפין הציע כי תיאורטית ייתכן שלא נמצאה קרמיקה ביזנטית בשורה של אתרי סקר לא מפני שהם עמדו נטושים באותה תקופה אלא מסיבות אחרות. לדוגמה אפשר שהדומיננטיות של כלי חרס

רומיים מתוצרת כפר חנניה – שהם כ־60 אחוז מן הממצא בסקר – האפילה על טיפוסים ביזנטיים שלא נאספו, ואולי קרמיקה ביזנטית לא זוהתה כשייכת לתקופה זו.¹⁰⁹

Judaea/Palestine', G. C. Bottini, L. Di Segni and L. D. Chrupcala (eds.), *One Land - Many Cultures:*

Archaeological Studies in Honor of S. Loffreda, Jerusalem 2003, p. 17. 357' לרשימת האתרים ראו:

105(, עמ' 97 ליבר, התיישבות והיסטוריה) לעיל הערה

106 למתודולוגיה של אומדן גודל האתרים ראו: שם, עמ' 83–86.

107 ראו לדוגמה: 'צפריר', פריחת היישוב בארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית – על העדויות

הארכיאולוגיות והמקורות הספרותיים, מכמנים 8, (תשנ"ה), עמ' 7–16.

108 J. Magness, 'Did Galilee Experience a Settlement Crisis in the Mid-Fourth Century?' לין

J. Magness and D. Schindler, 'Pottery and , עמ' 296–313; זהויות יהודיות) לעיל הערה *

Settlement in Late Roman Galilee', *BASOR*, 374 (2015), pp. 191-207

H. Lapin, 'Population Contraction in Late Roman Galilee: Reconsidering the Evidence', *BASOR*, 109

378 (2017), pp. 127-143

תגובתי על הביקורות פורסמה במקום אחר, וכאן אתמקד בנתונים חדשים שנאספו בשנים האחרונות.¹¹⁰ כדי לבחון את המהימנות של סקר פני השטח וכן את הכרונולוגיה של כלי החרס ואת המסקנות שנגזרו ממנה, הוחלט לערוך חפירה שיטתית נרחבת באחד האתרים שבהם זוהה בסקר משבר במאה הרביעית. כמקרה מבחן נבחרה ח'רבת ואדי חמאם שבמוצא נחל ארבל, אתר שזוהו בו שרידי בית כנסת מן הטיפוס הגלילי, שעמד גם הוא במוקד המחקר. שש עונות חפירה נערכו באתר, ומלבד בית הכנסת וסביבתו נחפרו שלושה שטחים נוספים בכפר

ונחשפו בהם בתי מגורים, מתקנים חקלאיים וסמטאות. חפירות נערכו גם בביצור הממוקם בהר שמעל האתר, וסקר יסודי נערך במערות הרבות שבסביבתו. החפירה העלתה תרומה חשובה בשורה של נושאים, כגון הכרונולוגיה והאומנות של בתי הכנסת הגליליים, מרידות היהודים, הבנייה הפרטית, חיי היום-יום והתפריט והכלכלה בכפר יהודי טיפוסי מן התקופה הרומית. הפרסום הסופי של החפירה ראה אור לאחרונה וכאן אציג רק את התוצאות הנוגעות לענייני במאמר זה.¹¹¹ המסקנות הכרונולוגיות מבוססות על מאות מכלולים חפורים, ונאספו בהם קרוב ל-9,000 כלי חרס, כ-500 מטבעות, כ-350 כלי זכוכית וכ-300 נרות בני זיהוי, נוסף על מאות ממצאים שלא ניתן לתארכם במדויק, כגון כלי מתכת וכלי אבן. הממצאים נחקרו על ידי מומחים בתחומיהם, וכולם הגיעו למסקנות דומות.

ראשית ההתיישבות בכפר הייתה בתקופה החשמונאית, סביב ראשית המאה הראשונה לפסה"נ, והאתר הגיע לשיא גודלו ופריחתו בתקופה הרומית הקדומה – במהלך המאה הראשונה ובראשית המאה השנייה לסה"נ. יישוב זה בא אל קיצו בחורבן אלים שהתרחש בימיו של הקיסר הדריאנוס, כנראה בזיקה לאירועים הדרמטיים של מרד בר כוכבא (132–135 לסה"נ). חשוב לציין כי זוהי העדות הראשונה העשויה להצביע על מעורבות כלשהי של הגליל במרד זה. נראה כי לאחר החורבן ניטש הכפר למשך דורות מספר או לפחות הידלדל מאוד. עדויות ברורות להתיישבות באתר מופיעות מחדש רק סביב סוף המאה השנייה – ראשית המאה השלישית לסה"נ, והכפר זכה לתקופת פריחה נוספת במאה השלישית עד ראשית המאה הרביעית. בתים אחדים בכפר ננטשו סביב ראשית המאה הרביעית, אולי בעטיו של רעש אדמה (רעש 306?), אולם נראה כי החיים ברוב הכפר נמשכו כסדרם עד סביבות אמצע המאה, ואז ננטש רוב הכפר. הממצאים המאוחרים ביותר שנמצאו ברוב אזורי החפירה הם מכלולי כלים האופייניים לעשורים שסביב אמצע המאה הרביעית ומטבעות של השושלת הקונסטנטינית, אשר המאוחרים שבהם הם משנות החמישים וראשית שנות השישים של המאה הרביעית. ממצאים אלו, יחד עם צורת קריסת המבנים, מלמדים בסבירות גבוהה כי ננטשו בעקבות רעש האדמה של 363. במחצית השנייה של

110 ליבנר, משבר ההתיישבות (לעיל הערה *), עמ' 314–319.

111 U. Leibner, *Khirbet Wadi Hamam: A Roman-Period Village and Synagogue in the Lower Galilee*, Jerusalem 2018.

לאור מיקומו של האתר, תולדותיו כפי שהתבררו בחפירה, ורמזים במקורות הספרותיים אפשר להציע לזהותו עם מגדל צבעיא, הנזכר בשורה של מקורות אמוראיים ארץ ישראלים, אם כי הזיהוי אינו יוצא מגדר השערה. ראו: שם, עמ' 5–7.

המאה הרביעית התקיים במקום רק יישוב קטן ודל שהתרכז סביב בית הכנסת שבמרכז האתר. העדויות האחרונות להתיישבות במקום הן מסוף המאה הרביעית או מן השנים הראשונות של המאה החמישית, ואז ניטש הכפר כליל. נטישת האתר לא הייתה אפוא אירוע נקודתי אלא תהליך שנמשך דורות מספר, אם כי נראה שרעידת האדמה בשנת 363 האיצה את התהליך. סיכומו של עניין, החפירה הנרחבת באתר המבחן העלתה כי ממצאי הסקר מהימנים, וכי ניתן להסתמך על תמונת המשבר היישובי שעלתה מהם.

מחפירות נרחבות שנערכו בגליל לאחרונה עולים ממצאים נוספים המעידים על המשבר הנדון. מגדלא שלחופי הכינרת הייתה אחד היישובים הגדולים והחשובים בגליל המזרחי בתקופה הרומית. יישוב זה, הידוע במקורות היווניים בשם טריכיאה (Τριχέα), שימש כבירת טופרכיה בתקופה הרומית הקדומה¹¹² ומילא תפקיד מרכזי באירועי המרד הגדול בגליל. חשיבותו של היישוב ניכרת גם מאזכוריו הרבים במקורות ההיסטוריים מן התקופה הרומית הקדומה ובמקורות חז"ל מן התקופה הרומית המאוחרת.¹¹³ שני אמוראים תושבי המקום נזכרים במקורות: ר' יצחק מגדלאה, בן הדור השני, ור' יודן מגדלאה, בן הדור הרביעי.¹¹⁴ תוצאות הסקר הצביעו על מה שנראה כדעיכה הדרגתית של היישוב בשלהי התקופה הרומית,

עד נטישה כמעט מוחלטת במחצית השנייה של המאה הרביעית.¹¹⁵ מסקנות אלה עלו בקנה אחד עם התוצאות של מספר חפירות הצלה שנערכו בשנים האחרונות בשוליים הדרומיים והמערביים של האתר.¹¹⁶ חפירה גדולה של המסדר הפרנציסקני נערכה במרכז האתר בשנות השבעים של המאה העשרים וחודשה והורחבה בשנים האחרונות בידי האב סטפנו דה לוקה. הממצאים מעידים על עיירה מתוכננת היטב שפרחה כאן בתקופה הרומית, ובין היתר ראוי לציין מערכת רחובות וסמטאות בתבנית שתי וערב, מערכת משוכללת להספקה וניקוז של מים, בית מרחץ גדול, בית מעיין מפואר (Nymphaeum), רחבה ציבורית גדולה ומרוצפת מוקפת סטווים ומזח ומתקני נמל. ממצאים אלו והמקורות ההיסטוריים מלמדים על יישוב בעל מאפיינים עירוניים מסוימים. תוצאות החפירה

112 מלחמת היהודים ב, 252; קדמוניות היהודים כ, 159.

ראו לדוגמ: Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia* V, 71; Strabo, *Geography* XVI, 2, 45; Suetonius, *De Vita Caesarum*, Titus 4, 3; ג' 596–609, 573, 252, 180 מלחמת היהודים ב, 445, 462–465, 532; חיי יוסף 96, 127, 276, 304; ירושלמי, עירובין ד, ג (כא ע"ד; טור 471, שורות 27–29); הוריות ג, ב (מז ע"א; טור 1421, שורה 18; מגילה ג, א) (עג ע"ד; טור 762, שורה 39).

114 ראו לדוגמה, ירושלמי, ברכות ט, ב (יד ע"א; טור 72, שורה 23); בראשית רבה יג, טו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 124; צג, יד) שם, עמ' 1166.

115 ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 214–236.

116 ה' אבו עוקסה, 'תוצאותיהן של שתי חפירות במגדל', עתיקות 42 (תשס"ב), עמ' 9–26; הנ"ל, 'מגדל', 'חדשות ארכיאולוגיות' 117 (2005) (http://www.hadashot-117.org.il/report_detail.asp?id=238&mag_id=110).

באזור נוסף נחשפו שרידים של בית מרחץ וכנראה חלק מכנסייה מן התקופה הביזנטית המאוחרת או המוסלמית הקדומה; הם שייכים כנראה למנזר הסמוך, שנחשף בחלקו על ידי הפרנציסקנים. ראו להלן. ראוי להעיר כי חלקו הצפוני של האתר, שנחשפו בו שרידי בית כנסת מימי הבית השני, ננטש כנראה כבר בראשית המאה השנייה.

הנרחבת העלו כי מבני היישוב ננטשו בהדרגה במהלך המאה הרביעית, עד נטישה כמעט מוחלטת סביב אמצע המאה, לדעת החופרים בעקבות רעש האדמה בשנת 363. מאוחר יותר, כנראה במאה החמישית או השישית, נבנה מנזר על חלקו הדרומי של היישוב, במקום שבו זיהתה המסורת הנוצרית את ביתה של מרים המגדלית.¹¹⁷

החל משנת 2012 עורכת משלחת בראשותו של ג'יימס ריילי סטריינג' מאוניברסיטת סמפורד חפירות באתר גדול ממערב לציפורי המזוהה עם אסוכיס (Ἀσούκις) (הנזכרת אצל יוספוס, היא שיחין הנזכרת בספרות חז"ל.¹¹⁸ בחפירות נחשפו בין היתר בתי מגורים, מבנה ציבור גדול המזוהה כבית כנסת, מקווה טוהרה (?), חלקי כבשנים לייצור כלי חרס, כבשן קטן לייצור נרות חרס וכן פסולת רבה מייצור כלי חרס ונרות, דבר העולה בקנה אחד עם מקורות חז"ל שנוכחים בהם כלי חרס שיוצרו בשיחין. ממצאי החפירה מלמדים על יישוב פורח במקום למן התקופה החשמונאית ועד התקופה הרומית המאוחרת, והחופרים הדגישו כי נראה שהאתר ננטש סביב אמצע המאה הרביעית. מחקר אנליטי של הייצור והתפוצה של כלי החרס משיחין שערך דוד אדן בייבין העלה כי כלים אלו היו נפוצים באתרים רבים בגליל במאות הראשונות לסה"נ.¹¹⁹ נראה כי כלים אלו נעלמו בסוף התקופה הרומית המאוחרת, נתון הרומז גם הוא לדעיכתו של היישוב.

על חשיבותה של בית שערים בתקופת המשנה והתלמוד אין צורך להכביר מילים. חפירות נרחבות נערכו באתר במחצית הראשונה של המאה העשרים בידי בנימין מזר ונחמן אביגד. הדו"חות המפורטים שפורסמו עסקו בבית הקברות, אך החפירות ביישוב עצמו לא הובאו לפרסום

V. Corbo, 'La città' Romana di Magdala. Rapporto preliminare dopo la quarta campagna di scavo: 1 ottobre - 8 dicembre 1975', *Studia Hierosolymitana*, 1 (1976), pp. 355-378; idem, 'Piazza e Villa Urbana a Magdala', *Liber Annus*, 28 (1978), pp. 232-240; S. Loffreda, 'Alcune Osservazioni Sulla Ceramica di Magdala', *Studia Hierosolymitana*, 1 (1976), pp. 338-354. 50. לסקירה מקיפה ולתוצאות 117 לדין במאפיינים העירוניים של היישוב החפירות המחודשות באתר ראו: דה לוקה ולנה, מגדלא (לעיל הערה . למנזר במקום ראו: 227-239), עמ' 97 ולמקורות ההיסטוריים ראו: ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה ברקת ואחרים, בין ים למדבר) (לעיל הערה. 67-75 'ע' ליבנר וס' דה לוקה, 'המנזר במגדלא לחופי הכנרת', פלג- 118 לזיהוי זה ולזהות בין אסוכיס שהזכיר יוספוס לשיחין הנזכרת בספרות חז"ל ראו: J. F. Strange, D. E. IEF, and T. R. W. Longstaff, 'Excavations at Sepphoris: The Location and Identification of Shikhin', *Groh* (1994), pp. 216-227; 45 (1995), pp. 171-187. 44. לאזכור המקום בספרות חז"ל הארץ ישראלית ראו לדוגמה: תוספתא, מעילה ב, ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 560; תרומות ז, יד) (מהדורת ליברמן, עמ' 146, בחילופי הנוסח); (ירושלמי, תענית ד, ו) (סט ע"א; טור 735, שורות 16-17; תרומות ח, ה) (מה ע"ד; טור 249, שורה 13).

סופי. עם זאת החופרים חזרו והדגישו כי הממצאים מעידים על משבר קשה שפקד את היישוב על גבי שכבת החורבן¹²⁰ סביב אמצע המאה הרביעית – לדעתם חורבן שנגרם בעטיו של מרד גלוס. התחדש יישוב דל, והוא התאפיין בבנייה רעועה ובשימוש משני בחומרי בנייה מן השכבה בחפירת הצלה מצומצמת שערכה פאני ויטו¹²¹ הקודמת; יישוב זה ניטש לאחר דורות ספורים. בשוליים המזרחיים של גבעת היישוב נחשפו שרידי מבנה מן המאה השישית ובו חדרים קטנים מעוטרים בפסיפסים, צינורות חרס להזרמת מים, רעפים, שברי פרסקאות ושברי לוחות שיש –¹²² ממצאים המצביעים לדעתה על פריחה מחודשת של היישוב בתקופה זו.

החפירות הנרחבות שהתחדשו באתר למן שנת 2014 בידי עדי ארליך מאוניברסיטת חיפה, סיפקו שפע נתונים חדשים וגם קנה מידה לבחינת עוצמתו של היישוב בתקופות השונות. שכבת היישוב הפורחת מן המאות השנייה–הרביעית כוללת מבני מגורים מרשימים, מערכת רחובות (חלקם מרוצפים), בית שער מפואר, מקוואות ועוד – ועל אלה יש להוסיף כמובן את מבני הציבור המרשימים שחפרו מזר ואביגד ובהם בית כנסת ובזיליקה גדולה. כל אלו מלמדים על יישוב מתוכנן היטב, בעל מאפיינים עירוניים למחצה ואוכלוסייה אמידה. היישוב בשכבה זו בא אל קיצו סביב אמצע המאה הרביעית, מסיבות שטרם הובררו. היישוב במקום התחדש במחצית השנייה של המאה הרביעית וממדי שוב היו גדולים, אולם אופיו השתנה מאוד. הבניה הייתה דלה, מבני הציבור נעלמו, נעשה שימוש משני רב בחומרי בנייה מהשכבה הקודמת, ומתקני תעשייה וחקלאות הוקמו בתוך הבתים וביניהם, דוגמת כבשן לייצור כלי חרס שנבנה צמוד לבית השער דלעיל – ממצאים המזכירים את התיאור של מזר ואביגד.

היישוב בשכבה זו בא אל קיצו באחת, בכל חלקי האתר, סביב שנת 420, אולי כתוצאה מרעש אדמה. בשטחים מצומצמים מאוד יש ממצאים דלים מהמשך התקופה הביזנטית, ואלו מעידים לכל היותר על כפרון קטן ודל שעמד במקום בהמשך המאה החמישית ובמאה השישית.¹²³ תמונה נרחבת זו עומדת כמובן בסתירה למסקנתה של ויטו בדבר פריחה מחודשת של היישוב במאה השישית. ראוי להעיר כי עושרו האדריכלי של המבנה שחפרה (גג רעפים, פסיפסים, שיש וכו'), אינו אופייני לבתי מגורים בגליל

120 ייחוס החורבן למרד גלוס נשען בין היתר על מטמון מטבעות גדול שנמצא ביישוב, ובדיקה חוזרת העלתה שיש בו גם מטבעות מן המחצית השנייה של המאה הרביעית. ראו: ביכובסקי, ראיות נומיסמטיות (לעיל הערה 85), עמ' 198.

121 ראו לדוגמה: ב' מייזלר, 'עונת החפירות הרביעית בבית-שערים', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ט (תש"ב), עמ' 5–20; נ' אביגד, בית שערים, ג: החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי"ג–תשי"ח, מערכות קברים 12–23, ירושלים תשל"ב, עמ' 2–3.

F. Vitto, 'Byzantine Mosaics at Bet She'arim: New Evidence for the History of the Site', *Atiqot*, 122 (1996), pp. 115–146. ראו גם: ז' וייס, 'נוהגי קבורה בבית שערים ותאריכו של בית הקברות הנשיאותי', *ציון*, עה (תש"ע), עמ' 250–290.

123 תודתי לעדי ארליך, שליבנתי איתה את הנושא. לחפירות המחודשות באתר ראו: A. Erlich, 'The New Excavations of Beth She'arim', *The Ancient Near East Today*, VI, 2, February 2018 (<http://www.asor.org/anetoday/2018/02/New-Excavations-Beth-She'arim>)

הביזנטי אך מצוי במנזרים בני התקופה, ומכל מקום ברור נקודה זו לאשורה יתאפשר רק בהמשך החפירה במקום.¹²⁴

לסיכום, הנתונים מחפירות נרחבות חדשות בכמה אתרי מפתח בגליל מעידים גם הם על משבר חריף שפקד את האזור במאה הרביעית, ועולים בקנה אחד עם תוצאות הסקר. תמונה דומה עולה משורה של חפירות הצלה בגליל התחתון, שהתגלו בהן שכבות מן התקופה הרומית ללא ממצאים ביזנטיים.¹²⁵ חשוב להדגיש כי הנתונים מצביעים על ירידה דמוגרפית ניכרת ולא על תופעה של הגירה פנימית לכפרים גדולים. גם אין ראיות להתרחבות היקף השטח המיושב בציפורי וטבריה בתקופה הביזנטית. כאמור עם הכפרים שננטשו נמנים אחדים מן היישובים הגדולים בגליל, דוגמת מגדלא ושיחין, ותוצאות סקר הגליל המזרחי מלמדות במובהק על הצטמצמות היקף השטח המיושב.

תמונת המצב בציפורי ובמיוחד בטבריה במחצית השנייה של המאה הרביעית אינה ברורה לגמרי. ממצאי החפירות בציפורי הצביעו על משבר קשה בעיר במאה הרביעית, רובו כנראה תוצאה של רעש האדמה הכבד בשנת 363, אך יש גם עדויות להרס בתחילת המאה, אולי כתוצאה מהרעש בשנת 306, וכן עדויות לנטישת מבנים בסוף אותה מאה.¹²⁶ במאות החמישית והשישית שוקמה העיר ופרחה, אך איננו יודעים עד כמה הייתה האוכלוסייה היהודית שותפה בפרחה זו. העדויות הארכיאולוגיות וההיסטוריות מצביעות על דומיננטיות הולכת וגוברת של האוכלוסייה הנוצרית בעיר במאות אלו, ואילו ידיעותינו על הקהילה היהודית מצומצמות. ממש בלב העיר, במפגש הקרדו והדקומנוס, הוקמו – כנראה בסוף המאה החמישית או בראשית המאה השישית – שתי כנסיות גדולות.¹²⁷ מנגד בית הכנסת שנבנה במאה החמישית היה ממוקם בשולי העיר,

124 על חדירת הנצרות לגליל התחתון בתקופה הביזנטית ראו: טלגם, בין נוצרים ליהודים (לעיל הערה 54). על

מנזרים בגליל המערבי בתקופה הביזנטית ומאפייניהם האדריכליים ראו: J. Ashkenazi and M. Aviam,

'Monasteries, Monks, and Villages in Western Galilee in Late Antiquity', *Journal of Late Antiquity*, 5, 2 (2013), pp. 269-297

125 ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 362–358. השוו: א' פאוסט וז' ספראי, תולדות

ההתיישבות בארץ-ישראל: ניתוח כמותי לאור ממצאי חפירות הצלה והחפירות היזומות, רמת גן 2015, עמ' 240–243,

262–259.

126 and ראו לאחרונה בפירוט: E. M. Meyers, C. L. Meyers and B. D. Gordon, 'Chronological Summary: Historical Overview', eidem (eds.), *The Architecture, Stratigraphy, and Artifacts of the Western*

Summit of Sepphoris, I, University Park, PA, pp. 28-30; B. D. Gordon 'Units IVa,

;IVb, IVc, and V: Buildings in the Central Residential Complex', *ibid.*, pp. 247-252, 264

pp. טלגם ווייס, הפסיפסים (לעיל הערה 87), *IEJ*, 59 (2009), Z. Weiss, 'Sepphoris (Sippori), 2008',

106-109

127 וייס ונצר, חפירות משלחת האוניברסיטה (לעיל הערה 100), עמ' 14–15. כתובות שיפוץ של רחובות העיר

בתקופה זו מנציחות את מריאנוס 'אב העיר' ואת אוטרופיוס האפיסקופוס, שבחסותם נעשתה המלאכה (שם), ובישוף ציפורי השתתף בוועידה הכנסייתית של ירושלים בראשית המאה השישית. בעיר העליונה נחשפו מקוואות רבים מן התקופה הרומית המצביעים על אוכלוסייה יהודית. מנגד במבנים באזור זה המאוחרים

ושילובו המאוץ במערך העירוני רומז אולי גם הוא לדחיקת האוכלוסייה היהודית לשוליים בתקופה זו. אילוץ זה גרם כנראה לתוכניתו החריגה של בית הכנסת: מבנה צר וארוך, בעל סטרה אחת בלבד הפונה מערבה.¹²⁸

ידיעותינו על טבריה בתקופה זו מצומצמות עוד יותר שכן מעטות מאוד מן החפירות שנערכו בעיר זכו לפרסום. במרכז העיר נחשף מכלול גדול ומפואר המכונה הבזיליקה, והוא מתוארך לסוף המאה הרביעית לערך; המבנה כולל אולמות וחדרי ספח רבים, אולם אין בממצא כדי ללמד למי היה שייך

המבנה ולמה שימש.¹²⁹ סמוך למכלול זה נחשפו שרידי כנסייה מרשימה שנוסדה כנראה בסוף המאה הרביעית או בראשית המאה החמישית.¹³⁰ מפעלי בנייה אחרים שפורסמו מטבריה הביזנטית – חומת העיר והמנזר בהר בריניקי – שייכים כבר למאה השישית ואינם מסייעים בהבהרת התמונה של המאה הרביעית.¹³¹ בחפירות הצלה רבות שנערכו בשנים האחרונות באזורים שונים של טבריה הקדומה חזר דפוס קבוע: שכבה מן התקופה המוסלמית הקדומה ישירות על גבי

משכבת ההרס של שנת 363 נמצאו מספר אוסטרקונים שעליהם תפילות ושמות נוצריים, כלי חרס מעוטרים בצלבים וכמות גדולה של עצמות חזיר, דבר המצביע על התחזקות הנוכחות הנוצרית באותו אזור. ראו:

E. M. Meyers, 'Sanders' "Common Judaism"; עמ' 29, (שם), סיכום כרונולוגי (שם), E. M. Meyers, 'Sanders' "Common Judaism"; F. E. Udoh et al. (eds.), *Redefining First-Century Jewish and Christian Identities: Essays in Honor of Ed Parish Sanders*, Notre Dame, IN 2008, pp. 153-174

128 לשילובו של בית הכנסת במערך העירוני ראו: Z. Weiss and E. Netzer 'The Architecture of the Synagogue', Z. Weiss, *The Sepphoris Synagogue: Deciphering an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Contexts*, Jerusalem 2005, pp. 9-10, 37-38

129 הירשפלד, שחפר במקום, העלה השערה שאולי היה זה מושב הסנהדרין. ראו: Y. Hirschfeld and K. Galor,

'New Excavations in Roman, Byzantine, and Early Islamic Tiberias', J. Zangenberg, H. W. in Attridge and D. B. Martin (eds.), *Religion, Ethnicity, and Identity in Ancient Galilee: A Region in Transition*, Tübingen 2007, pp. 248-291. וייס לעומתו הציע שהיה זה בית אמידים. ראו: ז' וייס, 'בתי אמידים בטבריה בתקופה הרומית ובשלהי העת העתיקה', י' פטריך, א' פלג-ברקת וא' בן-יוסף (עורכים), קום, התהלך בארץ: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל לזכרו של יזהר הירשפלד במלאת עשור לפטירתו, ירושלים תשע"ו, עמ' 211-220.

130 K. Cytryn-Silverman, 'Tiberias, from Its Foundation to the End of the Early Islamic Period', עמ' 199-201. (עמ' 50 פנימי וסטריינג', הגליל) לעיל הערה '199-201',

131 (היה גדול בהרבה משטחה 527-565 שטחה של העיר שהוקפה בחומה בימי יוסטיניאנוס הראשון) של טבריה הרומית, דבר היכול ללמד לכאורה על התרחבות העיר בתקופה הביזנטית. אך חומה ארוכה זו הקיפה את המנזר שהוקם באותן שנים בפסגת הר בריניקי, וכללה בתחומה שטחים נרחבים של מדרונות תלולים שאינם ראויים לבנייה. ואכן בחפירות בדרום העיר, מפנים לחומה הביזנטית, נחשפו טראסות חקלאיות. סביר שהמנזר נבנה בנקודה המשקיפה על העיר הפרוסה מתחת כדי 28, p. 21, Jerusalem 2004, (IAA Reports, 21), D. Stacey, *Excavations at Tiberias, 1973-1974: The Early Islamic Periods*, (IAA Reports, 21), Jerusalem 2004, p. 28. Y. בטא את עליונותה של הנצרות, בדומה לכנסייה הביזנטית שנבנתה במרכז הדתי של השומרונים בהר גריזים. ראו: Hirschfeld, *Excavations at Tiberias, 1989-1994* (IAA Reports, 22), Jerusalem 2004, pp. 75-134, 220-222

שכבה מן התקופה הרומית המאוחרת, ללא ממצאים מן התקופה הביזנטית בתוֹך. ¹³² יש להמתין לפרסום נרחב יותר של חפירות מטבריה כדי לקבל תמונה ברורה, אך נתונים ראשוניים אלו אכן רומזים על ירידה כלשהי בתקופה הביזנטית. מן המקורות עולה הרושם של דומיננטיות יהודית בעיר עד שלהי התקופה הביזנטית, ואין ספק בחשיבותה של קהילה זו, אולם אין ביכולתנו לאמוד את עוצמתה בהשוואה לזו שהייתה לה בתקופה הרומית. ¹³³

הירידה החריפה במגזר הכפרי בגליל במאה הרביעית יכולה להתפרש לכאורה כקשורה ליהדותו של האזור ולהשפעה של תהליך עליית הנצרות. ואולם גם באזורים הסמוכים בדרום הגולן ובצפון הגולן שהיו מיושבים בעיקרם באוכלוסייה לא־יהודית, תועדה לאחרונה בסקרים שיטתיים ירידה יישובית משמעותית בראשית התקופה הביזנטית. ¹³⁴ הנתונים הארכיאולוגיים שנסקרו לעיל מצביעים על תהליך מתמשך של ירידה יישובית, שהתחיל לקראת סוף המאה השלישית, הגיע לשיאו באמצע המאה הרביעית ונמשך עד ראשית המאה החמישית. סביר כי אירועי המאה הרביעית שנדונו לעיל ובראשם רעש האדמה בשנת 363 האיצו את התהליך, אך אופיו המתמשך מצביע לדעתי על גורמים ארוכי טווח, ככל הנראה לחץ כלכלי. ¹³⁵ בהקשר זה ראוי לציין שחוק הקולונטוס (colonatus), שאסר על אריסים לעזוב את האדמה שהם מעבדים, ואשר נתפס על ידי חוקרים כניסיון לעצור תהליך של נטישת אדמות, הוחל באופן ספציפי על פלסטינה לקראת סוף המאה הרביעית. ¹³⁶

כאמור המסקנה בדבר המשבר היישובי עומדת לכאורה בסתירה לדעה הרווחת שבתקופה

- 132 תודתי למשה הרטל מרשות העתיקות על הרשות לפרסם נתונים אלו.
- 133 ע' עיר-שי, 'יהודי טבריה והנהגתם בשלהי השלטון הביזנטי', י' הירשפלד (עורך), טבריה: מייסודה ועד הכיבוש המוסלמי (עידן, 11), ירושלים תשמ"ח, עמ' 57–64.
- 134 לסקירת תמונת המצב העדכנית של ההתיישבות בצפון ארץ ישראל בתקופה הביזנטית ראו: ח' בן־דוד, 'תרומת הסקרים הארכאולוגיים לשאלת היקף ההתיישבות בצפונה של ארץ ישראל בתקופה הביזנטית', פלג־ברקת ואחרים, בין ים למדבר (לעיל הערה 54), עמ' 35–43. להתיישבות בצפון הגולן ראו: מ' הרטל, ארץ היטורים: ארכיאולוגיה והיסטוריה של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית, קצרין תשס"ו, עמ' 446–447.
- 135 לדיון בנושא זה ראו: ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 379–382. למקורות חז"ל ארץ־ישראלים המצביעים על משבר כלכלי בסוף המאה השלישית וראשית הרביעית ראו: D. Sperber, *Palestine 200-400: The Land*, Ramat Gan 1978, pp. 58-68 Roman על 136 1, 51, 11; Codex Justinianus; ראו: A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 282-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, II, Oxford 1964, pp. 795-803. מיוסו יתר כגורם עיקרי וירידת: *agri deserti* (אדמות); וכן 1039–1045 אוכלוסין באימפריה הביזנטית ראו: שם, עמ' כידוע הנרטיב של *The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford 1974, pp. 82-89. ג'ונס, המבוסס על המקורות ההיסטוריים, ובאופן כללי התפיסה של דעיכה במזרח A. Cameron, הרומי, נדחו על ידי חוקרים רבים בעשורים האחרונים, בעיקר על סמך ממצאים ארכיאולוגיים עם זאת המחקר המצביעים על פריחה של המזרח בשלהי העת העתיקה. ראו: *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, London and New York 1993, pp. 81-103. מן השנים על גיוון אזורי גדול ועל כך שהיו אזורים שאכן הייתה בהם ירידה

הביזנטית הייתה בארץ ישראל פריחה יישובית חסרת תקדים, אולם מסתבר כי אפילו במרחב גיאוגרפי מצומצם כמו ארץ ישראל הייתה לאזורים שונים היסטוריה יישובית שונה, ונראה כי בצפון הארץ דווקא הייתה ירידה בתקופה זו בהשוואה לתקופה הרומית.¹³⁷ ראוי להדגיש כי הבנייה הנרחבת המצביעה על שגשוג בתקופה הביזנטית, שייכת בעיקרה למאות החמישית–השישית, ונראה כי במקרים רבים היא טשטשה את עקבות המשבר של המאה הרביעית. לדוגמה הערים ציפורי, סוסיטא ובית שאן, שנפגעו כנראה קשות במאה הרביעית, שוקמו בהמשך התקופה הביזנטית וחזרו

לפרוח.¹³⁸ אם כן האתרים הרבים בגליל ובגולן שההתיישבות בהם לא התאוששה בהמשך התקופה הביזנטית, פותחים צוהר חשוב אל המשבר של המאה הרביעית, ויחד עם הנתונים מן הערים דלעיל הם רומזים כנראה שגם ביישובים שפרחו במאות החמישית–השישית לא היה השגשוג בהכרח המשך רצוף מן התקופה הרומית.¹³⁹ דומה כי מערב הגולן משקף תנודתיות זו – לאחר תקופה של ירידה משמעותית במאה הרביעית, חלה שם התייצבות במאות החמישית והשישית. מספר היישובים באזור בתקופה הביזנטית והיקף השטח המיושב היו אומנם קטנים בהרבה מאשר בתקופה הרומית, אולם אין להתעלם כמובן מ־25 היישובים שנותרו על כנם ובהם שרידי בתי כנסת המתוארכים באופן כללי לתקופה זו.¹⁴⁰

סיכום: סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית: ארכיאולוגיה, היסטוריה ותיקוף

על פי הנתונים הארכיאולוגיים שנסקרו לעיל היה הגליל נתון במחצית השנייה של המאה הרביעית בשיאו של משבר יישובי חריף, ובמהלכו ננטשו יישובים רבים, והאוכלוסייה הידלדלה באופן ניכר. נתונים אלו עומדים בסתירה לתפיסה המקובלת לאחרונה, שלפיה יהדות הגליל נהנתה מפריחה חסרת תקדים בתקופה הביזנטית. כאמור תפיסה זו מבוססת בעיקר על בתי

137 בן־דוד, תרומת הסקרים (לעיל הערה 134).

138 וייס ונצר, חפירות משלחת האוניברסיטה (לעיל הערה 100); אייזנברג, סוסיטא־היפוס (לעיל הערה 88); 'י' צפירי וג' פרסטר, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בבית־שאן בשנים 1980–1994', קדמוניות 107–108 (תשנ"ה), עמ' 105–109.

139 לדיון בנסיבות לפריחת האימפריה המזרחית מראשית המאה החמישית, לאחר משבר במאה הרביעית, ראו:

B. Ward-Perkins, 'Specialized Production and Exchange', A. Cameron, B. Ward-Perkins and M. Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History*, XIV: *Late Antiquity: Empire and Successors*, A.D. 425–600, Cambridge 2000, pp. 377–383; idem, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford 2005, pp. 58–62

140 לתולדות ההתיישבות באזור ראו: ח' בן דוד, 'הישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד לאור ממצאי הסקר הארכיאולוגי בגולן התחתון, קצרין תשס"ו', עמ' 188–189; לבתי הכנסת בגולן ראו: צ"א מעוז, בתי כנסת עתיקים בגולן: אמנות ואדריכלות, קצרין תשנ"ה.

הכנסת המוכרים לנו מן התקופה הביזנטית.¹⁴¹ אולם התמקדות בבתי הכנסת לבדם אינה יכולה לשמש אמת מידה דמוגרפית ולא מדד שעל פיו משווים בין המצב היישובי בתקופות שונות. לדוגמה עד היום כמעט לא זוהו בגליל בתי כנסת מן המאה השנייה ומן המחצית הראשונה של המאה השלישית, אף על פי שהייתה זו תקופת שיא במספר היישובים ובהיקף השטח המיושב, כפי שהראיתי לעיל. נטייתם של חוקרים להתמקד במבנים מונומנטליים – ולעיתים קרובות לחפור רק מבנים אלו – מיקדה את

תשומת הלב בהם וביישובים שבהם הם התגלו, דוגמת כפר נחום. יישובים אלו, שאכן המשיכו להתקיים בתקופה הביזנטית, יצרו את הרושם – או ליתר דיוק את האשליה, כפי שעולה מן הנתונים שהוצגו – כאילו האזור כולו פרח בתקופה הביזנטית. הסקר השיטתי שבחן את התמונה הכוללת, יישוב אחר יישוב – כולל עשרות יישובים שלא נתגלו בהם כלל שרידי בתי כנסת – הראה בבירור כי מספר היישובים והיקף השטח המיושב בתקופה הביזנטית היו פחות ממחצית מאלו שהיו באזור דורות ספורים קודם לכן; זאת אף שכמעט בכל יישוב שהמשיך להתקיים בתקופה הביזנטית התגלו שרידים של בית כנסת.

נראה כי ניתן למתוח קו ישיר בין המשבר היישובי הקשה בלב המרחב שבו חיו ופעלו רוב חכמי ארץ ישראל ובין סופה של תקופת האמוראים והיעלמם של חכמים מבמת ההיסטוריה באותם עשורים ממש. הירידה במספרם ובהיקף פעילותם של האמוראים בשליש האמצעי של המאה הרביעית, עד היעלמם לקראת סוף אותה המאה, מקבילה בצורה מפתיעה לתהליך הירידה היישובית שהצגתי לעיל.

בלי להיכנס למחלוקת על מקומם ומידת השפעתם של חוגי החכמים בחברה היהודית, ברור שהם היו חלק מאותה חברה והושפעו כמותה מאירועים היסטוריים ומתהליכים דמוגרפיים ויישוביים. על רקע ההידלדלות הכללית של האוכלוסייה ובתוכה שכבת תלמידי החכמים, ניתן לשער כי פעילותם של בתי המדרש נפגעה ובמקרים מסוימים אולי אף נפסקה. בתי המדרש היו מסגרת הכרחית לשימורה ופיתוחה של התורה שבעל פה, שכאמור אכן הייתה כולה על פה. אופי הלימוד חייב שרשרת מסירה חיה ואינטראקציה מתמדת בין חכמים לתלמידיהם ובינם ובין התנאים (המשננים המקצועיים), וכל אלו התאפשרו רק במסגרת בתי מדרש או חוגי חכמים.¹⁴² דעיכתם המסתברת של בתי המדרש יכולה אפוא להסביר את התמורות בעולמם של חכמים שנדונו לעיל ובראשם הפסקת היצירה ההלכתית-התלמודית. ייתכן כי לאחר המשבר לא נותרו במרחב כוחות יצירה שהיו מסוגלים – או שראו את עצמם ראויים – להמשיך בפיתוחו של התלמוד הירושלמי. סביר גם כי המשבר היישובי עצמו והאירועים הדרמטיים של התקופה – תהליכי

141 ראו לדוגמה: לוין, ההשפעות המהפכניות (לעיל הערה 76).

142 הז'ר הציעה כי הלימוד בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד לא היה במסגרת של בתי מדרש ממוסדים ובעלי סמכות כפי שנטו לתאר בעבר, אלא בחוגי לימוד (disciple circles) מצומצמים, שהתקבצו לזמן מוגבל במקום מסוים או סביב חכם מסוים. ראו: C. Hezser, *The Social Structure of the Rabbinic Movement in Roman Palestine*, Tübingen 1997, pp. 200-214. מכל מקום לענייני היעלמם של החכמים ניכר, בלי קשר לאופן פעילותם המדויק.

הניצור של האימפריה והמרחב הארץ ישראלי, מרד גלוס, רעש האדמה, הלחץ הכלכלי ולבסוף אובדן הכוח הפוליטי וההנהגה המרכזית עם ביטול הנשיאות בראשית המאה החמישית – היו בתודעתם של בני הדורות הבאים קו שבר בין תור הזהב של האמוראים ובין ימיהם שלהם.¹⁴³ ייתכן כי קו שבר זה הביא לכך שבתקופה הבאה, כאשר התחילו להיווצר ספרותיות חדשות, כבר נתפס התלמוד הירושלמי כטקסט סגור שלא ניתן לשלוח בו יד ולהמשיך ביצירתו, וכך הוא נותר בצורתו העוברית.¹

כאמור בספרות האמוראים הארץ ישראלית משתקף הווי של יישוב יהודי תוסס בגליל במאות השלישית והרביעית, של בתי מדרש פעילים ושל קשרים יומיומיים בין חכמים ובינם לבין החברה הסובבת. מאלפי מסורות בספרות זו משתקפת מציאות היסטורית וגיאוגרפית קונקרטית של ערים וכפרים, בתי מרחץ ושווקים, מציאות שקפאה במחצית השנייה של המאה הרביעית. אם אכן יש לייחס את עריכת מדרשי האגדה הארץ ישראלים למאות החמישית, השישית וראשית השביעית – וכאמור תיארוך זה מסופק – הרי אין בחיבורים אלו כל התייחסות לעולם הסובב בזמנם או עדות לבתי מדרש פעילים דוגמת אלו של המאות השלישית והרביעית. לכאורה עריכת מדרשים אלו עשויה להיות מפעלם של יחידים שעסקו בליקוט ועיצוב של מסורות קדומות ושיבוץן במסגרות ספרותיות, ולא תוצר של עבודה משותפת בבית המדרש.

יש לקבוע אפוא את סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית במחצית השנייה של המאה הרביעית, תקופה שבה פסקו כל העדויות בחיבוריהם למציאות ההיסטורית, והחכמים נעלמו מבמת ההיסטוריה. הירידה היישובית היא מרכיב מרכזי בשחזור ההיסטורי של תקופת מעבר זו. על רקע ירידה זו והאירועים ההיסטוריים מרחיקי הלכת האחרים במאה הרביעית, יש להבין את סופה של תקופת האמוראים ושינויים נוספים בחברה היהודית בגליל בשלהי העת העתיקה, כגון עליית הזהות הקהילתית המקומית סביב מוסד בית הכנסת, התחזקות דפוסים המאפיינים קהילות מיעוטים – לדוגמה ריבוי סממני זהות – ואולי גם את התחזקותה של המאגיה.¹⁴⁴

לחלק מן החיבורים המתוארכים בדרך כלל להמשך התקופה הביזנטית, כגון אלו השייכים

143 על היעלם של חוגי החכמים וביטול הנשיאות כגורמים רבי משקל בתודעתם של בני התקופה, גורמים שהביאו גם לצמיחה משוערת של הנהגה חלופית, ראו: Jewish O. Irshai, 'Confronting a Christian Empire: Life and Culture in the World of Early Byzantium', בנפיל ואחרים, 'יהודים בביזנטיון' (לעיל הערה 32), עמ' 40–32.

144 לתופעות אלו ראו: לוין, בין רומא לביזנטיון (לעיל הערה 57), עמ' 21, 42–45; שוורץ, אימפריאליזם (לעיל הערה 76), עמ' 180; הנ"ל, 'אינטראקציות שונות בין יהודים לנוצרים בשלהי העת העתיקה', הנ"ל, רצף ותמורה (לעיל הערה 6), עמ' 351–354; עיר-שי, עטרת ראשו (לעיל הערה 6), עמ' 43–44. העדויות הברורות לעלייה הניכרת בעיסוק במאגיה הן קמעות בצורת לוחיות מתכת דקות ומגולגלות שנחקקו עליהן טקסטים מאגיים. עשרות קמעות כאלה מוכרים מיישובים יהודיים בארץ ישראל, והקדומים שבהם מתוארכים למן אמצע המאה הרביעית לערך ואילך. ראו: H. Eshel and R. Leiman, 'Jewish Amulets Written on Metal Scrolls', *Journal of Ancient Judaism*, 1 (2010), pp. 189–199; ג' בוהק, 'המאגיה בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', כהנא ואחרים, ספרות חז"ל (לעיל הערה 1), ב, עמ' 705–728.

לסוגות הפיוטים, ספרות המעשים והספרות האפוקליפטית,¹⁴⁵ יש אומנם זיקת תוכן מסוימת לספרות האמוראים, אך הם שונים ממנה במובהק, ותוכנם מעיד על ביזור נרחב מבחינת מחבריהם והגותם.¹⁴⁶

איננו יודעים היכן נכתבו רוב החיבורים הללו, וחשוב מכול, הם אינם תוצר של בתי המדרש האמוראיים, ובאשר לחלקם קיים ספק אם הם תוצר של בית מדרש כלשהו. לדוגמה את פיוטי ארץ ישראל הביזנטית חיברו כנראה יחידים שפעלו בגפם ביישובים שונים או אפילו בבתי כנסת ספציפיים.¹⁴⁷ נראה אפוא כי דעיכתם של בתי המדרש של האמוראים הולידה שינויים מרחיקי לכת באופיין ובדרכי התגבשותן של היצירות הספרותיות בהמשך התקופה הביזנטית. השינויים ניכרים בסוגה, בלשון, בסגנון, בהשקפת העולם של המחברים ומעל לכול בכך שחלק מן החיבורים מהתקופה הביזנטית ואולי רובם – שלא כמו החיבורים שמקורם בבתי המדרש של האמוראים – אינם פרי יצירה משותפת שחייבה פעילות גומלין בין חכמים או מסורות חיות שהועברו על פה.

זאב ספראי הציע לקשור את התמורות שחלו ביצירה הספרותית למשבר יישובי במאה הרביעית ובעיקר החמישית, משבר שזיהה על סמך ממצאים ארכיאולוגיים. עם זאת לדעתו בתי המדרש האמוראיים המשיכו לפעול, והתקיימה בהם פעילות יצירה נמרצת גם במאות החמישית והשישית.¹⁴⁸ אולם ראוי להעיר כי אין לנו ולו ידיעה ברורה אחת על בתי מדרש כלשהם במאות הנדונות, וכאמור אין כל סיבה לייחס את היצירות הספרותיות מתקופה זו לבתי מדרש כגון אלו של האמוראים. הצעתו של לפין מרחיקת לכת עוד יותר. לדעתו חכמי המשנה והתלמוד היו בזמנם, היינו במאות השנייה–הרביעית, קבוצה קטנה של עילית עירונית, חסרת השפעה וסמכות של ממש – אלא על מי שקיבל עליו מרצונו את סמכותם – וממילא לא ניתן ללמוד מחיבוריהם על החברה היהודית בכללותה. דווקא מראשית המאה החמישית ואילך התחילה השפעתם של חכמים להתפשט בחברה היהודית הכללית, תהליך שכינה לפין רביניזציה (Rabbinization).¹⁴⁹ מקוצר היריעה, ומכיוון שמוקד ענייני הוא חוגי החכמים בעוד לפין עסק ברביניזציה של

145 לתיארוך המקובל של החיבורים ראו: מילר, בן־אליהו וכהן, ספרות יהודית (לעיל הערה 7).

146 עיר־שי, עטרת ראשו (לעיל הערה 6).

147 ראו לדוגמה: ע' פליישר, 'הראשונים כבני תרבות: לצביון עולמם הרוחני של בני ארץ־ישראל ושלוחותיה לאור אוצרות השיר של הגניזה', תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 6; י' יהלום, 'חזן־פייטן בבית הכנסת בתקופה הביזנטית', ליון, רצף ותמורה (לעיל הערה 6), עמ' 443–451.

148 ספראי, המאה החסרה (לעיל הערה 95), עמ' 51–63. וראו דבריו הנכוחים של עיר־שי על הצעה זו: עיר־שי, עטרת ראשו (לעיל הערה 6).

149 H. Lapin, *Rabbis as Romans: The Rabbinic Movement in Palestine, 100-400 CE*, Oxford 2012, pp. 151-167. בתפיסה זו הלך לפין בעקבות שוורץ, שטען כי לאחר מרד בר כוכבא נטמעה רוב האוכלוסייה היהודית בתרבות המזרח הרומית, פרט לחוגים קטנים של חכמים שהתרכזו בערים, ושרק לאחר עליית הנצרות האימפריאלית שבו בהדרגה חוגים נרחבים ליהדות, לשמירת מצוותיה ולזהות עצמית מובחנת כיהודים. ראו: שוורץ, אימפריאליזם (לעיל הערה 76), עמ' 129–161, 179–202. ראו גם: הנ"ל, אינטראקציות שונות (לעיל הערה 144), עמ' 343–354.

החברה היהודית באופן כללי, אתייחס כאן רק לעניינים אחדים בהצעתו. לפי הסתמך במידה רבה על עצם העריכה של ספרות חז"ל הארץ ישראלית, שהתרחשה לדעתו במאות החמישית-השמינית, וכן על ספרות ההיכלות, הספרות האפוקליפטית והפיוטים, שנוצרו אף הם לשיטתו באותה תקופה,

ושניכרת בהם השפעת הגותם של החכמים. פעילות נמרצת זו מעידה לדעתו על ניסיון ליצור 'תרבות טקסטואלית רבנית' ועל גידול בהשפעתם של החכמים, דווקא בתקופה שאיננו מכירים ולו חכם אחד שפעל בה. ואולם אם לשיטתו איננו יכולים לדעת כמעט מאומה על השפעתם של חכמים על החברה היהודית בזמנם של חכמי המשנה והתלמוד, למרות מאות המסורות שבידינו הנוגעות לעניין זה, כיצד ניתן להסתמך על עריכה אנונימית של חיבוריהם – שכאמור ייתכן שהיא מפעל של בודדים – כדי לצייר תמונה הפוכה בתכלית בתקופה שמן המאה החמישית? על אחת כמה וכמה קשה להסתמך על ספרות אנונימית כגון ספרות ההיכלות, שאין לדעת אל נכון היכן ומתי התחברה ומה הייתה מידת השפעתה ותפוצתה. יתר על כן, לפי הסתמך על דעתה של מגנס, לפיה בתי כנסת מונומנטליים החלו להיבנות רק מראשית המאה החמישית לערך, וראה בכך ביטוי להתחזקות הזהות היהודית ולהתפשטותה למגזר הכפרי. אלא שדעתה של מגנס נדחתה מכול וכול במחקר, ודומה שהיא הארכיאולוגית היחידה שמחזיקה בה כיום ועימה רק היסטוריונים כגון לפין ושוורץ, שהצעתה משרתת את שחזוריהם ההיסטוריים.¹⁵⁰ כללו של דבר, השקפתו של לפין על אופי החברה היהודית בתקופה הרומית היא שגרמה לו לקבוע שחלה תמורה באופי זה בתקופה הביזנטית. מחד, הוא המעיט במשקלן של ראיות לאורח חיים יהודי בחברה היהודית הכללית ולמידת השפעתם של חוגי החכמים על חברה זו במאות השנייה-הרביעית. ומנגד טען שראיות המלמדות על מקומם המרכזי של חכמים בחברה היהודית למן המאה החמישית – כגון החוק הביזנטי העוסק בסמכויות השיפוט שלהם בעניינים אזרחיים או זה האוסר על לימוד המשנה – משקפות תמורה. אלא שנראה כי התמורה חלה באופי המקורות יותר מאשר באופייה של החברה היהודית.

בדיון שהוקדש לחלוקת תולדות ישראל לתקופות טען לוי כי יש להגדיר את פרק הזמן שמן המאה הרביעית עד כיבוש הערבי כתקופה לעצמה, בעיקר בשל עליית הנצרות והשפעתה מרחיקת הלכת על תולדות ישראל, אף שעליית הנצרות והתמורות בחברה היהודית לא היו אירועים נקודתיים אלא תהליכים ארוכי משך.¹⁵¹ יש היגיון רב בהצעה זו, אולם דומה שהמאה הרביעית, על אירועיה המטלטלים, הייתה תקופת מעבר, ושעדיף לקבוע את ראשיתה של התקופה החדשה לאחר שכבר ניכרה השפעת האירועים הללו, קרוב יותר לשנת 400.¹⁵² מועד זה מציין הן את היעלמם של חוגי החכמים ואת ביטול הנשיאות – מוסד ההנהגה היהודי העל-

150 ראו את מחקריהם הנזכרים בהערה הקודמת. וכנגדם ראו לדוגמה: ליבנר, ח'רבת ואדי חמאם (לעיל הערה 111).

151 לוי, בין רומא לביזנטיון (לעיל הערה 37).

152 בדומה לקביעת נקודת המעבר בין תקופת המשנה והתלמוד לימי השלטון הביזנטי בשנת 395 ביד' הר. ראו:

הר, התקופה הרומית-ביזנטית (לעיל הערה 3).

קהילתי, הן את התמורה במקורות ההיסטוריים המתייחסים ליהודים; הן את התמורות במעמדם המשפטי של היהודים הן את התחזקותה של הכנסייה ותחילתה של נוכחות נוצרית משמעותית ברחבי ארץ ישראל והאימפריה כולה. מועד זה נראה מתאים יותר גם משיקולים חיצוניים לתולדות ישראל,

שכן הוא עולה בקנה אחד עם התיקוף שנקטו חלק מחוקרי העולם הביזנטי – הם קבעו את תחילתה של התקופה סמוך למועד שבו הוכרזה הנצרות כדת הלגיטימית הבלעדית, בשנת 380, בראשית ימיו של הקיסר תיאודוסיוס הראשון, או בעת הפיצול הסופי בין שני חלקי האימפריה בשנת 395, באחרית ימיו של קיסר זה.¹⁵³

**פרופ' עוזי ליבנר, המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית
בירושלים, הר הצופים, ירושלים או לדוגמה: קמרון, עולם הים
התיכון (לעיל הערה 136), עמ' 1–8.**

תקציר

סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית: תיקוף, היסטוריה וארכיאולוגיה

מאת

עוזי ליבנר

סופה של תקופת האמוראים בארץ ישראל לוט בערפל מבחינת זמנה ונסיבותיה ההיסטוריות. אפילו אמות המידה לקביעת סופה של התקופה אינן ברורות. לדוגמה בעוד התלמוד הירושלמי, היצירה המרכזית של אמוראי הארץ, נחתם במחצית השנייה של המאה הרביעית לסה"נ לערך, התיארוך המקובל של מדרשי האגדה האמוראיים הוא המאות החמישית, השישית ואפילו ראשית השביעית לסה"נ, אף שלא נזכרים בהם אירועים או דמויות המאוחרים למאה הרביעית, ואף שחכמי המדרש הס"הם חכמי הירושלמי. מאמר זה דן בשיקולים לקביעת סופה של תקופת אמוראי ארץ ישראל ובנסיבות ההיסטוריות שהביאו להפסקת פעילותם של חוגי חכמים אלו. המאמר פותח בסקירה של ה'מושב בחיים' להיווצרות ספרות האמוראים ובנתונים שעולה מהם כי היא נוצרה בעיקרה בגליל. לאחר מכן נדונים זמנם ועריכתם של החיבורים השונים הנמנים עם ספרות זו, התמורות שחלו בעולםם של חכמים ושיקולים נוספים המובילים לקביעת סופה של תקופתם במחצית השנייה של המאה הרביעית. מכאן עובר הדיון לאירועים הדרמטיים שהתחוללו במאה הרביעית ולשאלת השפעתם האפשרית על אוכלוסיית הגליל, עד כדי הפסקת פעילותם של בתי המדרש והיעלמם של חכמים מבמת ההיסטוריה. נתונים ארכיאולוגיים מסקרים וחיפירות שנערכו בשנים האחרונות באזורי ההתיישבות היהודית בגליל מצביעים על משבר יישובי קשה ששיאו היה במחצית השנייה של המאה הרביעית, ושהביא לירידה דמוגרפית ניכרת. נתונים אלו עומדים בסתירה לדעה המקובלת בעשורים האחרונים שהיישוב היהודי בגליל נהנה מפריחה דומה לזו שאפיינה אזורי התיישבות אחרים בארץ ישראל הביזנטית. המתאם בין המשבר היישובי בגליל ובין הידלדלותם ולבסוף היעלמם של חוגי החכמים באותם הדורות ממש, מאפשר למתוח קו בין הדברים ולתלות את סופה של תקופת האמוראים באירועים היסטוריים ובתהליכים דמוגרפיים שהתחוללו באזור שבו חיו ופעלו.

פרופ' עוזי ליבנר, המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר
הצופים, ירושלים 9190101 uzi.leibner@mail.huji.ac.il

ארמון הורדוס ומקום המשפט של ישוע

הדרכת האתר בראייה נוצרית

שחר שילה D.Ph. - היסטוריון ומורה דרך המתמחה בירושלים הקדומה

רקע - מיהם הנוצרים האוונגליים

• ראשית דבר - כמה תובנות אודות יסודות המחשבה הפרוטסטנטית

31.10.1517 - מרטין לותר הציג את המסה שלו: "כתב 95 התזות"

המושג פרוטסט "מוחה", הופיע לראשונה בשנת 1529, בהתייחסות לאיגרת המחאה של ארבע-עשרה ערים חופשיות ושישה נסיכים באימפריה הרומית הקדושה, נגד החלטתו של הקיסר קרל החמישי לכפות מחדש את ההחלטה שאין לתת מקלט או תמיכה למרטין לותר, אבי הרפורמציה.

רקע - קצת סדר בשמות ובמושגים:

בארצות דוברות הגרמנית נתקבל השם **אוונגליים** ('מבשרים')

בשווייץ, הולנד, אנגליה וסקוטלנד מקובל התואר –**מתוקנים** (רפורמים).

בצרפת, מוכרים הקלוויניסטים הללו בשם '**הוגנוטים**'.

באנגליה נוסדה באמצע המאה ה-16 התנועה הפוריטנית, שגם לה השפעה חשובה על מי שלימים יהיו האוונגליים.

כתולדה של הקונפליקטים שאפיינו את מוסדות הדת באנגליה במאה ה-17, כונו כל הזרמים הללו יחד בשם כולל - **פרוטסטנטים**.

רקע - תפקידה של הנבואה בראייה האוונגלית

מקומם של הספרים חזון יוחנן, ספר דניאל וספר ישעיהו בפרשנות האוונגלית של המאה ה-19. המושג מילניום והבסיס לתנועות המילניאריסטיות (Millennials) המבוסס על פרק 20 בחזון יוחנן

במאה ה-19 התגבשה בבריטניה ובארצות הברית קבוצה גדולה של נוצרים אוונגליים המייעדים לעם ישראל תפקיד מרכזי בחזון זה.

מקורה של המסורת הנוצרית הקתולית אודות ה"ויה דולורוזה"

מסורת הויה דולורוזה - ממת?

בתקופה הביזנטית מקובל להניח כי מסלול שכזה יצא מאזור נחל קדרון ועלה לכיוון הר ציון ומשם לעבר הגולגולתא.

במאה ה-14, יצרו הפרנציסקנים תוואי חדש, לאחר שקיבלו בשנת 1342 את הסמכות לשמירת המקומות הקדושים בארץ ישראל, בחסות ה"בולה האפיפיורית", שניתנה על ידי האפיפיור קלמנס השישי.

גידולה של ירושלים במאה ה-14, והתעצבות הרובע המוסלמי היוו זרז ליצירת מסלול נוצרי, הנשען על בעלויות וזכויות בקרקע.

מצודת דוד בראייה היסטורית

יוסף בן מתתיהו מזהה את ארמון הורדוס שאותו הוא מתאר במרומי הגבעה המערבית עם "העיר שכבש דוד המלך ובה הקים את ארמונו"

תיאוריו של בן מתתיהו למיקום הארמון מופיעים גם ב"קדמוניות היהודים" וגם ב"תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים"

מראה ירושלים במאה הראשונה לספירה

יוחנן 19 - ישוע נשפט ונידון לצליבה

אז לקח פילטוס את ישוע והלקה אותו. 2 החילים שמו על ראשו עטרת שקלעו מקוצים והלבישוהו גלימת ארגמן. 3 נגשו אליו ואמרו: "שלום לך מלך היהודים!" וסטרו על פניו.

7 השיבו לו: "תורה יש לנו ועלפי התורה הוא חזב מיתה, כי עשה עצמו בראלהים."

8 כששמע פילטוס את הדבר הזה גבר פחדו. 9 **הוא נכנס שוב לבית הממשל ושאל את ישוע:** "מאין אתה?" אך ישוע לא ענה לו.

לוקס 23

כל הנאספים קמו והוליכוהו אל פילטוס. 2 שם החלו להאשים אותו באמרם: "את זה מצאנו מדיח את עמנו, אוסר לתת מס לקיסר, ואומר על עצמו שהוא משיח, כלומר מלך."

3 שאל אותו פילטוס: "אתה מלך היהודים?"

השיב לו ישוע: "אתה אומר."

4 אמר פילטוס אל ראשי הכהנים ואל המון העם: "אינני מוצא שום אשמה באיש הזה."

5 אך הם טענו ביקר שאת: "הוא מסית את העם בלמדו בכל יהודה, החל מן הגליל ועד כאן."

6 באשר שמע זאת פילטוס חקר אם האיש גלילי. 7 **משנכח כי מתחום שלטונו של הורדוס הוא, שלח אותו אל הורדוס, שהיה גם הוא בירושלים באותם ימים.** 8 הורדוס שמח מאוד כראותו את ישוע, שכן מזמנים רבים השתוקק לראות אותו מפני ששמע על אודותיו וקנה לראות גם נעשה על ידיו. 9 הוא שאל אותו על דברים רבים, אך ישוע לא השיב לו דבר. 10 עמדו ראשי הכהנים והסופרים והאשימוהו נמרצות. 11 התחילו הורדוס וחזליו לבזותו והתלו בו. הם הלבישוהו גלימה **מבהיקה** ושלחוהו אל פילטוס. 12 אותו יום נעשו פילטוס והורדוס ידידים זה לזה, כי קדם לכן שררה איבה ביניהם.

מרקוס 15

12 הוסיף פילטוס ואמר להם: "אם כן מה אעשה לך שאתם קוראים לו? מלך היהודים?"

13 "צלב אותו!" צעקו.

14 "אבל מה רעה עשה?" אמר להם פילטוס. אך הם צעקו ביתר שאת: "צלב אותו!"

15 כיון שרצה פילטוס להשביע את רצון ההמון, שחרר להם את בר-אבא, ואת ישוע הלוקה ומסר אותו לצליבה. **16 החילים הוליכו אותו לפנים החצר שבבית הממשל** וקראו לכל הגדוד. 17 הם הלבישוהו ארנמן, שמו עליו עטרת שקלעו מקוצים 18 והחלו לבדוד אותו: "שלום לך, מלך היהודים!" 19 הכוהו על ראשו בקנה וירקו בו; גם כרעו על ברכיהם והשתחוו לו. 20 אחרי שהתלוצצו בו הסירו מעליו את הארנמן, הלבישוהו את בגדיו והוציאוהו לצליבה.

תיאורי יוספוס לארמון הורדוס מציירים תמונה מרשימה

קדמוניות היהודים - "הארמון חולק לאולמות משתה עצומים...

נפלאות היו התקרות"

תולדות מלחמת היהודים ברומאים - "הוא ארמון המלך הנעלה על כל תיאור. שכן אין הוא חסר שפע של כל דבר מותרות ונוחיות".

בשני החיבורים ההיסטוריים הללו, מתואר ארמון הורדוס כמבנה מפואר ומרשים ביותר, שבו בריכות מים, שובכי יונים מאולפות, אולמות פאר וחדרי משתאות

תיאור משפט פלורוס על ידי יוסף בן מתתיהו

מתוך "תולדות מלחמת היהודים ברומאים" ספר שני פרק 14 (פסקה 301 בתרגום לעברית):

"בלילה ההוא לן פלורוס בארמון המלך וביום המחרת הציבו במה לפני הארמון והאיש ישב עליה למשפט. הכהנים הגדולים, בעלי השררה ונכבדי העיר באו וניצבו לפני הבמה. פלורוס ציווה להסגיר לידיו את מי שגידפוהו, והודיע להם שיטעמו את טעם נקמתו אם לא יביאו אליו את האשמים..."

הצגת הממצא של "חומת חזקיהו" בראייה אוונגלית

בחפירות ה"קישלה" מצא החופר עמית ראם קטע של קיר מרשים ורחב, המונח על

סלע האם והוא מתוארך למאה השמינית לפני הספירה (לביית ראשון)

המקרא מעיד על בניית חומה על ידי המלך חזקיהו כהכנה למצור האשורי (ישעיהו כ"ב - ט"ז-י"א, דברי הימים ב' - ל"ב)

הנביא ישעיהו מתואר כעומד על החומה שבנה המלך חזקיהו ומנבא את כישלון

המצור על ירושלים ואת נסיגת צבא אשור - "לכן כה אמר ה' אל מלך אשור, לא יבוא אל

העיר הזאת, ולא יורה שם חץ, ולא יקדמנה מגן, ולא ישפוך עליה סוללה. בדרך אשר יבוא,

בה ישוב; ואל העיר הזאת לא יבוא, נאום ה'. וגנותי אל העיר הזאת להושיעה למעני, ולמען

דויד עבדי". ספר מלכים ב', פרק י"ט(לב)

ארמון הורדוס והבריכות במרכזו

הבריכות בארמון הורדוס

שרידי הברכות

הברכות בארמון הורדוס

הביקור באתר ארמון הורדוס

מבט מסכם על ירושלים של ימי הבית שני

שרופי הכבשנים מאשימים

הקונטרס הצהוב - היה אסור לפרסום בארץ עד 1979

החרדים מאשימים את הציונים בחלקם בשואה

“שרופי הכבשנים מאשימים” הוא לקט של ט’ מאמרים שהתפרסמו בגליון “דגלנו” בין השנים תשכ”א – כ”ג תחת הכותרת “אני מאשים - מן המיצר” מפרי עטו של הגה”צ ר’ משה שיינפלד זצ”ל, והם מהווים השלמה לגלוייו של הגה”צ ר’ חיים מיכאל דב וייסמנדל זצ”ל, אשר הקדיש את נפשו למען הצלת אחיו והזעיק ללא הרף את העולם היהודי, אלא ששומע לא היה לו, ולא זו בלבד אלא שגופים רבים אף חסמו בפועל את פעולותיו הכבירות למען פדיון והצלת יהדות אירופה.

המאמרים המתפרסמים בקובץ זה אשר חלקם פורסמו כאן לראשונה במהדורה הקודמת הינם מקיפים חלק זעיר מכתב אשמה חמור שיחשוף לעיני הקורא **משתפי פעולה יהודים** אשר גילו אדישות לתשפוכת דם אחיהם ואף מנעו בידיים את פעולות ההצלה כדי לקדם בכך אינטרסים לאומיים ומפלגתיים.

בארכיוני משפחת גודמן בלונדון, איזו בציריך, שטרנבוך בלוצרן, גריפל ווייסמנדל בארה”ב, גנוזים מסמכים ותעודות שיש בהם לסמך את שערות הקורא והם מחכים לגואלם. לפיכך יש לסיים את הקובץ במשפט “תם ולא נשלם” תוך סיכוי שהדברים יבואו על השלמתם.

מקורות:

חוברת זו הנה תמצות זעיר ממיטב הכתבים שעסקו בנושא זה. את הכתבים העוסקים בחוברת מסעירה זו באריכות, ניתן למצוא בספרים שלהלן:

הר' חיים מיכאל דב ויסמנדל, "מן המיצר"
"פרפדי" ("הכחש"-בעברית), דן הכט
יואל ברנד- "בשליחות נידונים למוות"
ש.ב. בית- צבי, "הציונות הפוסט- אוגנדית במשבר השואה"
עמוס איילון, "שעת האפס.
ש. סלמון, "פשעי הציונות בהשמדת הגולה"
בדר, מ. "שליחויות עצובות
לקר זאב "הסוד הנורא (מתורגם מאנגלית)
שבדרון- שרון א. "תורת הציונות האכזרית"
רוזנפלד ש. "תיק פלילי מס' 124"
ועוד עשרות ספרים אחרים
וכן מאמרים רבים מן העיתונות הגרמנית, הישראלית, האמריקנית השוויצרית ועוד.
בספרים שלעיל מידע בבליוגרפי מורחב ומפורט עם תוספת ציוני המקורות לציטוטים.

**הקונטרס הצהוב פורסם שנים לפני פרסום ספרו של תום שגב "המיליון השביעי" שמאמת
עובדות רבות מהנכתב במאמר**

**בעניני הקונטרס
ניתן לפנות לת.ד. 3209 בני ברק
שרופי הכבשנים מאשימים**

פרק א

אני מאשים – "מן המיצר"

בין מקדשי ה' בשואה, שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם, מתרוממת דמות פלאים של הרב הצדיק **רבי מיכאל דב ויסמנדל** חתנו של הגאון מניטרה זצ"ל. הוא עצמו אמנם לא נספה עם הקדושים המעונים, אולם במשך חמש שנות החורבן ניצב כאהרן הכהן, פודה ומושיע, בין החיים והמתים ונסה לעצור בעד מלאך המוות וכל הגיגיו, מאמציו, דעותיו וכוחותיו דרוכים למטרה אחת ובלעדית, להציל. הוא נותר לבדו מכל משפחתו וקהילתו ובלבו הפצוע מחלחלת השואה. המלחמה נסתיימה, החיים שבו למסלולם הרגיל, גם השרידים החלו לשקם מחדש את בתיהם ההרוסים ורק הוא לא ידע נוחם ומרגוע, השואה המשיכה להתחולל בחובו במלוא מוראותיה, הוא חי אותה יומם ולילה גם אחרי שהגיע לחוף מבטחים בארה"ב. שנים רבות התלבט בספקות האם רשאי הוא לשתוק או שמא חייב הוא להטיח בפני עולם ומלואו קורטוב מן צעקתו של רבי ישמעאל כהן גדול בשעה שפושטי עורו הגיעו למקום תפילין.

משקרבו ימיו של הצדיק רבי מיכאל דב להסתלק מן העולם ולהחזיר את נשמתו לאוצר שם גנוזות נשמות אחיו הקדושים המעונים, ערך בחפזה את רשימותיו המתפרסמות **בספר "מן המצר"** שהופיע אחרי פטירת המחבר ע"י ישיבת ניטרה אותה יסד בארה"ב. כתנים לבכות ענות עמו במגילת קינה, כקטגור המטיל כתב אשמה מוחץ, כרושם קורות המציב גל עד, כש"ץ המתוודה ומכפר בעדו ובעד קהלו, כך מתעלה ומתרוממת דמותו של הרב ויסמנדל בספרו זו "איכה" של השואה. אולם מעל לכל היה הרב ויסמנדל מנהיג יהודי משעור קומתם של פרנסים בדורות קדומים, שמסרו נפשם בעד עדתם ונהגו את ספינתה בתוך נחשולי שנאה, ברוב תבונה, ניקיון כפיים ובגבורה שאינה יודעת חת, בהופיעם בפני רשעי עולם לגונן, להציל ולפדות לקוחים למות. מלאכתם הייתה נעשית בצנעה ובענווה, ללא פרסומת עצמית, התובעת שכר בעד כל שיחה נאה. "מן המצר" לא נועד להנציח את העבר, הוא נועד ליותר מזה: ללמדנו לקח, למוסר השכל, להסקת מסקנות מרחיקות לכת בחזית הציונית - ביחסינו אל אומות העולם ובחזית פנימית - חשבוננו עם הצמרת הציונית, שנטלה את שרביט ההנהגה והשתלטה על העם היהודי, להוותו.

הגה"צ ר' חיים מיכאל דוב ויסמאנדל זצוק"ל בצעירותו

מסקנה א'

שנאת עולם - לעם עולם

מתוך שאיפה לווהטת להיחלץ מהבדידות המזהירה, שהבורא יתברך הועיד לעמו בתוך מדבר העמים, מטפחים מעצבי דעת הקהל החילוניים את האשליות, כאשליות, כאילו יתכן להשתמש לגבי היחסים שבין העם היהודי ועמי התבל במונחים המקובלים של בעלי ברית או אויבים. אין ספק כי אי פה אי שם מצויים היו חסידי אומות העולם, יחידים שחרפו את נפשם להצלת יהודים בדורנו, כשם שהיו שתולים בכל דור ודור ותודעתנו ההיסטורית נוטרת את זכרם לברכה. אולם כידוע לא באים יוצאים מן הכלל, אלא לאשר את העובדה שהכלל מנוגד להם לחלוטין. המגמה המכוונת היא להציג את העם הגרמני בלבד כסמל הרשע. ברם המצב העובדתי שאותו רוצים להעלים הוא, כי עמים רבים ראו בנאצים את שליחיהם להשמדת יהודים. הדמוקרטיה המערבית הזדרזו לנעול גבולות בפני הנמלטים ואילו רוסיה הקומוניסטית הציבה למולם מכוונות ירייה, שקצרו ללא רחם בפליטים עד כי לא אחת האדימו מימי הבוג מדמיהם.

הרבות שהצליחו להבריא את הגבול נשלחו לסיביר לגוויעה איטית ברעב ובעבודות פרך על חטאם היחיד - היותם יהודים. למחנות ההסגר של הנאצים היו שלוחות בערבות סיביר. דומה ואנו שכחנו זאת מרצון. קבוצות הפרטיזנים, שנלחמו בנאצים היו משמידות את היהודים שנמלטו אליהן, לרבות קבוצות פרטיזנים יהודים, שנלחמו בגרמנים בנשק חם. בארצות הכבושות, אם כי האוכלוסייה המקומית רחשה שנאה עזה לפולש הגרמני, בכל זאת שתפה אתו פעולה בהכחדת יהודים, בין ע"י רצח במישרין ובין ע"י הסגרתם לידי הנאצים.

עם פרוץ המלחמה העולמית השנייה הכריזו מנהיגים ציונים בהתרברבות על העם היהודי כ"אומה לוחמת" ועל הצטרפותם לבנות הברית במלחמתם בגרמניה. אולם בנות הברית מעולם לא קבלו את היד הפשוטה של בן ברית בלתי קרוא זה. בריטניה של צ'רצ'יל העניקה ליהדות הטבוחה טקס רב רושם של קימה ודומיה בפרלמנט, אולם יחד עם זה מנעה ביודעין בהגבלת הסרטיפיקטים אפשרות הצלה לרבות. כן נהגו גם בארה"ב של רוזוולט, שסירבו להקל את חוקי ההגירה. בתחילה הססו שלטונות גרמניה להפעיל את חוקי הגזע על יהודים נתינים זרים, מחשש תגמול לגבי אזרחים גרמנים המתגוררים בחו"ל, אולם עד מהרה נוכחו לדעת, כי אין ממש בחששותיהם, הדמוקרטיה המערבית השלימו ללא רטון עם רצח אזרחיהן היהודים. אלף מפציצים שלחו ארה"ב ובריטניה מידי לילה להרוס את ערי גרמניה אולם כלואי אושוויץ, מיידנק, וטרבלינקה נשאו לשווא את עיניהם למרומים, שמא יופיע לפחות מפציץ אחד שיטיל את מטענו על הכבשנים ובהחרבתם תפסק מן ההכרח שריפתם של תריסר אלף יהודים ליום.

במכתביו הרבים שטח הרב ויסמנדל את תחנוניו לפני בנות הברית שיפציצו את מחנות ההשמדה ובפרט את פסי הרכבת המובילים אליהם. לשם כך העביר שרטוטים מדויקים של המחנות וציין בדייקנות את תכנית רשת המסילות. אחד ממכתביו אלה נצוד על ידי הגרמנים והם לעגו לו באמרם: כי מעתה כל אימת שירצו הגרמנים להבטיח את הרכבות מפני פגיעת מפציצי האויב, אין להם אלא לרשום על הגגות באותיות בולטות, כי באותן רכבות מובלים יהודים להשמדה. הרבה מן האמת הייתה צפונה בלגלוג זה. קיים היה מעין הסכם חשאי בין שני הגושים הנלחמים: הגרמנים ישמידו יהודים ואילו בנות הברית לא יפריעו בעדם ויסתפקו רק במחאות ודברי תנחומים. יהודים פקחים בפולין מורגל מאז על לשונם: אם גוי פוגש בי על אם הדרך ואין נוטל את נפשי, הרי רק מתוך עצלות הוא נמנע מכך.

בימי השואה נפרד עולם הגויים לשנים: חלק מכדור הארץ נהפך לנו לגרדום ותושביו לתליינים ואילו החלק השני למצודה סגורה שאין להבקיעה, ותושביה עומדים על דמנו בין מתוך שתירה של אדישות ובין מתוך שמחה לאיד. הכלל ההיסטורי של שנאת עולם לעם עולם, אינו מתערער בגלל תופעות חורגות מגדרו בארצות סקנדינביה, כי לאותו כלל יש עוד תוספת הנחה האומרת: עצמת האנטישמיות עומדת ביחס ישר לאחוז שמהווים היהודים בקרב האוכלוסייה הגויית ולחשיבות מעמדם שם בשטחי תרבות, כלכלה ומדיניות. האהדה שגילו תושבי סקנדינביה לקרבנות הנאציזם נובעת מהכמות האפסית כמעט של היהודים בארצות אלו.

וכבר חזה הנביא עובדיה על ניני עשו לכל סוגיהם: "ואל תרא ביום אחיך ביום נכרו ואל תשמח לבני יהודה ביום אדם ואל תגדל פוך ביום צרה. אל תבא בשער עמי ביום אידם ואל תרא גם אתה ברעתו ביום אידו, ואל תעמוד על הפרק להכרית את פליטיו ואל תסגר שרידיו ביום צרה, כי קרוב יום ה' על כל הגויים כאשר עשית יעשה לך גמולך ישוב בראשך". (עובדיה א')

הכנסייה הקתולית - האויב האכזרי

מיום שגלינו מארצנו הרעה לנו הכנסייה הקתולית מכל מלכי האדמה. כל צעדיה על במת ההיסטוריה עקובים מדמם של ישראל. אחד מעקרונות אמונתה הבלתי כתובים הוא, שצרתם של היהודים, עדות היא לאמיתות שליחותו של "אותו איש", עונש על שדחוהו בשתי ידיים. מספר הרב ויסמנדל: **בניטרה נמצא ארכיבישוף זקן בן 82 בשם קמנטקה**, משהתחילו הגרושים של יהודי סלובקיה בשנת תש"ב נתבקש הגאון מניטרה להפיל את תחינתו לפני אותו ארכיבישוף להפסקת הגרושים. הזקן המרושע השיב לגאון מניטרה לאמר: "זה אינו גרוש בלבד, שם לא תמותו מרעב וממגפה. שם ישחטו אתכם כולכם, יחד מזקן ועד עולל, טף ונשים ביום אחד - וזה העונש המגיע לכם על מיתת הגואל שלנו אותו איש ואין לכם אלא עצה אחת לעבור אל דתנו ואז אשתדל שתתבטל הגזירה"

עברו שנים נוראות ובשנת תש"ה עלה הכורת על אחרוני יהודי סלובקיה, חרף הרב ויסמנדל את נפשו והופיע לפני הנונטיוס (שגריר) של האפיפיור ותאר לפניו את מוראות אושוויץ והתחנן על בטול גרוש עשרים אלף יהודים, שליחו של האפיפיור איים על הרב ויסמנדל כי יזמין מיד את הגסטפו לאסרו והוסיף לאמר: "אין נמצא בעולם דם ילדים יהודים נקי, כל דם יהודי חייב ועליהם למות, כי זה עונשם הממתין להם על אותו חטא", אותו נוטיוס פנה במיוחד אל קוליי, ראש הממשלה בהונגריה ותבע ממנו להשמיד ללא רחם את יהודי הונגריה כדרך שנהגה סלובקיה שכנתה.

אין זה מקרה כלל וכלל, כי הוותיקן סייע לאייכמן בבריחתו וצייד אותו בדרכון מזויף, אותו האשמדאי מרוח הכנסייה הקתולית ינק את השראתו לפתרון שאלת היהודים, הטלאי הצהוב והגיטו הם פרי המצאתה השטנית של הכנסייה הקתולית לפני מאות שנים, הדבקות הלוהטת של אייכמן להתחקות אחרי אחרון היהודים המסתתר כדי להשמידו, טבועה אף היא בחותמתה של האינקוויזיציה שבלשה בקנאות אחרי שרידי האנוסים, אייכמן הצהיר בחקירתו בישראל, כי הוא בחל בהריגות ההמוניות ע"י יריות שכן הן מפתחות נטיות סדיסטיות אצל הרוצחים ולכן נראית לו יותר ההמתה באמצעות אדי רעל, אף כאן אנו שומעים את הד ההתחסדות הצבועה של הקתוליות שפסקה, כי האהבה הנוצרית אוסרת שפיכת דמים ועל כן היא בוררת לקרבנותיה מיתת שריפה על מוקדות, לאינקוויזיציה ששרפה חיים רבבות אנוסים ואף פיתחה שיטות עינויי תופת ושכללה מתקנים מיוחדים לשם כך, הוענק התואר "הקדושה" מפי האפיפיורים, יש להניח כי אלמלי הייתה ידה של הכנסייה תקיפה כבימי הביניים, הייתה מביאה גם את אייכמן בסוד "קדושים" וקובעת לכבודו יום של "אדולף הקדוש" בלוחה.

כאשר נפח **פיוס השנים עשר**, האפיפיור האחרון את נשמתו, הזדרזו ראשי הקונגרס היהודי העולמי ונציגי מדינת ישראל לספר בשבחו של אותו שונא ישראל ערמומי ואילו הרבייס הרפורמיים והקונסרבטיבים בארה"ב התחרו ביניהם באבלות והציגוהו כמציל יהודים בתקופת השואה, האמת ההיסטורית מהי? האפיפיור נקט אמנם בכמה צעדים למניעת גירושם של יהודי איטליה גם בכך המשיך במסורת הוותיקן המתחסדת, האפיפיורים שהיו האדריכלים של רדיפות ושחיטות יהודים בכל אירופה הקתולית בימי הביניים, הגינו כביכול על חיי היהודים ברומא ובשאר ערי חסותם באיטליה, נוהג זה בא להפגין ברבים את החסד הנוצרי של "האב הקדוש" עד שנת תש"ה, זאת אומרת עד מפלתה של גרמניה סרב האפיפיור לפרסם "אגרת רועים" לגינוי האנטישמיות ולמען הצלת יהודים מטבח, דווקא האוכלוסייה הקתולית בכל המדינות שנכבשו

בידי הגרמנים טבחה יהודים ללא רחם, מעודדת ע"י הכמרים, הפולנים, הליטאים, האוסטרים, הקרואטים, הסלובקים וההונגרים האדוקים בקתוליות, נפשם לא ידעה שבעה בתשפוכת דמי ישראל, הפתנים האכזריים הכמרים בפולין, הסיתו אחרי מפתם של הנאצים לפרעות ביהודים שנתרו בנס בחיים.

לא על חנם בחרו הנאצים בסלובקיה כראשונה שתשלח את היהודים שלה להשמדה לפולין ולפי ההסכם תשלם עוד לגרמניה חמש מאות מרק תמורת כל יהודי מגורש מתחומה, **סלובקיה הייתה מדינה יחידה שבראשה עמד כומר קתולי טיסא**. רצו הנאצים להורות הלכה לכל עמי אירופה כי אין מקום לרחמים או לנקיפת מצפון, כי הצועדת בראש השמדת היהודים היא מדינה קתולית עצמאית שכומר הוא נשיאה, והרב ויסמנדל מוסר תעודה מזעזעת על ערמומיות הנחש של היושב על כיסא האפיפיור.

כאשר שטחו כל רבני סלובקיה במכתבם אל האפיפיור את תחנוניהם שימנע את הגרוש לאושוויץ, באה מן האפיפיור תשובה שופעת מור של רחמנות ותוכה ארס של עכנאי ותשובה זו חתמה למעשה את גזר דינם של יהודי סלובקיה, האפיפיור באגרתו אל ממשלת סלובקיה מביע את תמיכתו "כי ממשלה המכריזה על עצמה כקתולית תגרש מאה שלשים וחמשה אלף יהודים לפולין אנשים לבד, נשים לבד וטף לבד ותגרום ע"י כך צער רב למשפחות כה רבות, הצער מתרבה, שהממשלה הסלובקית מעלה על דעתה להוציא את גרוש היהודים בשלמות בלי להוציא מן הכלל אפילו אותם שנכנסו לדת הקתולית, המושב הקדוש לא יצא ידי חובת שליחותו ממרומים אם לא יביע צערו על הגזירות הפוגעות בבנים הנאמנים ועל גלות נפשם בהיפרדם מאמונתם, לפי שהגרוש הזה יבטלם מאמונתם, הממשלה הסלובקית הבינה את הרמז שבאגרת האפיפיור והיא החליטה בעקבותיו שתי החלטות, עליהן הודיעה לאפיפיור: מעתה יגורשו המשפחות היהודיות ביחד ולא בנפרד, גזירת הגרוש לא תחול על המשומדים, נחה דעתו של האפיפיור וכאשר אחרי סיום המלחמה נדון ראש ממשלת סלובקיה הכומר טיסא המרצח למיתה הוזיל עליו הרב הרחמן מהוותיקן דמעה חרישית.

"דע את האויב" הוא כלל ראשוני בהתגוננות, כל עוד היו יהודים בריאים בתחושתם ההיסטורית הייתה בחילתם בכנסיה מושרשת בטבעם, בדורנו גרמה התלישות מהיהדות לאבדן כושר ההבחנה, שלטונות "מדינת ישראל" מגלים סבלנות אוהדת כלפי המיסיון, אישים רמי מעלה ולא רק דלת העם מחנכים את בניהם בבתי ספר של המיסיון, הנוער נוהר בימי חגא לכנסיות לקלוט חוויות, קיים יחס סלחני לגבי משומדים והבנה לנשואי תערובת ותביעה להעניק להם הכרה רשמית, המסית שלום אש שנתנדה מאחיו בארה"ב אפוף כאן כבוד והערצה, כל אלה הן אותות מבשרי רעות, הלאומיות החילונית שפרקה עול יהדות מטשטשת את החיץ שבינינו ולבין הנצרות ומבקשת לשוות לעצמה מעמד ניטרלי המגשר מעל לתהום שסכנת אבדון אורבת מלועו.

פרק ב

בספר המסמכים של הסוכנות היהודית מתקופת השואה כתוב לאמר:

"הגיעה אלינו ידיעה כי בקהלה מסוימת בפולין נתכנסו כל היהודים לבית הכנסת, פתחו את ארון הקודש וקללו את מנהיגי היהדות העולמית"

שמה תאמר: אין אדם נתפס על צערו והייתה זו התפרצות טרוף של מיואשים נדונים למות? לא ולא, היהודים האומללים האלה אם כי הם לא חזו, תחושתם חזתה יותר משידעו בהכרתם. שני שותפים להשמדה היו לו להיטלר אשר בלעדם לא היה מסוגל להשלים כמעט את מלאכתו: העזרה

הפעילה והסבילה של העמים הנוצרים, לרבות אלה ששעבד ושעמדו אתו במערכות מלחמה, מחד גיסא ומאידך גיסא, יהודים משתפי פעולה בארצות הכבושות ובמקביל להם מנהיגים יהודים שמעלו בתפקידם ועמדו על הדם בארצות החופשיות.

כותב שורות אלו פרסם ב"דגלנו" עם הופעת "מן המיצר" ספרו של הגה"צ ר' מיכל דב ויסמנדל זצ"ל, הערכה שנועדה לסכם שלוש מסקנות הכלולות באותו ספר: א. שנאת עולם לעם עולם, ב. העמלק בדמות הכנסייה הקאתולית. ג. פושעי שואה יהודים. בינתיים נערך משפט אייכמן והעט התקשה באותה עת לערוך את החשבון על פושעים מזרע אברהם, לפיכך משהגיע למסקנה השלישית פירש, מאז זרמו מים רבים בים עליו פוזר אפרו של אייכמן ימ"ש ואין אנו רשאים עוד להתעלם מצוואתו של הרב ויסמנדל, הכתובה בדם לשדו ולהעביר עליה את כלל ההשכחה מטעמי נוחיות.

זאבים בתפקיד הרועים

בנאום הקטגוריה במשפט אייכמן אמר התובע כי אין לערבב במשפט זה את עניינם של יהודים משתפי פעולה עם הנאצים היות וזוהי פרשה בפני עצמה, ואכן משפטם של פושעי השואה היהודים לא נערך ב"בית העם" בירושלים, אולם כל כמה שהוא מחריד ומזעזע לא פחות ואולי עוד יותר ממשפטו של אייכמן, אין אנו פטורים מלערוך אותו בלבבנו ואיננו בני חורין להתחמק ממנו.

למשפט אייכמן הייתה מטרה כפולה: עשיית הדין בחיית האדם, ומגמה חינוכית: ללמדנו את טיבה של רשעת הגויים, ואילו משפט הצללים שיש לקיימו נגד אחים פושעי השואה מטרותו היא חינוכית בלבד, להושיב את ראשי הציונות והוגיה על ספסל הנאשמים ולחשפה כאויב בנפש לאומתנו.

נמצאו יהודים שתחת המגף והמגלב לא עמדו בניסיון ובקשו לזכות בחיים כמלשינים תמורת הסגרת אחים לתליין או התאכזרו והתעללו בתפקיד קאפוס וחברי מועצת היהודים, מכיוון שלא הגענו למקומם ב"ה ספק אם זכותנו לדונם בכל חומר הדין, לא כל דור זוכה לשוטרים שיעמדו בקושי השעבוד וימסרו נפשם כשוטרים של בני ישראל במצרים, וראה זה פלא. דווקא לגבי חוטאים אלה קיים במדינת "ישראל" חוק "לעשיית דין בנאצים ועוזריהם" ואילו לגבי הפושעים כבדי עוון שעמדו בתקופת השואה בראש הציבוריות היהודית בארצות החופש אין כל חוק ומשפט, ולא זו בלבד אלא אלה מהם שמתו בינתיים מוזכרים בכבוד ובהערצה ואלה שחיים עדיין, ממשיכים לשמש בתפקידיהם הרמים ומתיימרים לייצג את העם היהודי, לפני שאנו טוענים בזעם על ממשלת בון שלא סלקה את הנס גלובקה ומרעיו, נטיח בפני עצמנו, שלא הורדנו דמויות מקבילות מעל הבמה הציבורית שלנו, ממשלת בון לא העיזה עדיין לשגר את גלובקה כנואם לאספת אזכרה בברגן בלזן ואילו רק לפני ימים ספורים ב"יום השואה" נשא יצחק גר. (גרינבוים) את דברו במרתף השואה בהר ציון באין מפריע.

ד"ר גולדמן נשיא ההסתדרות הציונית ונשיא הקונגרס היהודי העולמי

התוודה השנה בעצרת העם למרד גטו וארשה לאמר: "כולנו נכשלנו לא רק בתוצאות הממשיות שנקבעו, לעתים בכורח גורמים ונסיבות אובייקטיביות, אלא בהעדר אותו רצון עז ונכונות ללא מצרים לנקוט בכל האמצעים ובכל צורות התגובה האפשריות באותה תקופה". עוד נשוב אל נאומו של ד"ר גולדמן, אולם יש להציג לו בינתיים שתי שאלות: א. למה זה חיכה עם וידוי זה

עשרים שנה? ב. למה אינו מסיק מסקנות אישיות מהאשמה שהודה בה והוא סובר שמספיק וידוי מלולי פאתטי לכפר על העבר ולהכשירו גם להבא להיות מוצב בראשות הציבוריות?

מי ילד לנו את אלה פושעי השואה היהודים? על איזה קרקע צמחו הקוצים

והברקנים בכרם בית ישראל? מהו הרקע הנפשי והמעין העכור והמורעל ממנו שאבו שחיתות מוסרית ושנאה לאחים מעונים, עד שנמצאו כאלה ששרתו ברצון ובשקידה את חיות הטרף במלאכת ההשמדה? ניתן את רשות הדיבור לסופר והוגה הדעות המפורסם י. עפרויקין שהיה מנושאי דגל החילוניות ואשר השואה קרבה אותו לפתחי תשובה, בספרו "קדושה וגבורה אצל היהודים" והוא אומר.

"מנין באו לנו אלפי השוטרים המשרתים היהודים של הגרמנים בגטאות ובמחנות? מאיזה

חוגים התגייס צבא הפושעים הזה? על כך מעידים כל ניצולי השואה: מהעולם התחתון היהודי ומחוגי המשכילים... אותם המשכילים בזו מעודם ליהודים ה"חשוכים" על תלבושתם המסורתית, כלום לא הרגישו כלפי יהודים אלה אותם רגשי בזו ואולי גם שנאה, כמו אדוניהם ומפקדיהם הנאצים? שאלו את פי יהודי הגטו והמחנות והם יאשרו לפניכם, כי המכות שספגו מידי אותו "נוער זהב" יהודי, היה בהן הרבה מהבז, הם חשו שכאן לא מבצעים רק מתוך צייתנות את פקודת הגרמנים אלא שמשקיעים מקצת התמדה ומרץ עצמי במכות האכזריות... אנו איננו מבינים כי להתפשט מהיהדות הרי זה לגבי יהודי גם להתפשט מהאנושיות, כי הסרת צלם היהדות מהפנים יש בה גם משום הסרת הצלם האנושי והערך האנושי. וכאן יש לציין את העובדה המתאשרת ע"י כל העדים ורושמי הרשומות, החל מהקומוניסטים והבונדיסטים וגמור בציונים, כי יהודים שנשארו נאמנים לתורה, יהודים בקפוטות ואצטלא דרבנן לא נמצאו במשטרה היהודית, לא היה חלקם בין הקאפס והפלוגות המיוחדות, אפילו הגויים האוהבים אותנו, כאשר הם מבקשים לתאר טיפוסים מזהירים והופעות נעלות בין יהודי המחנות הרי הם נאלצים לחפש אותם בין יהודים שומרי תורה, שלא חלקו מכות, שרעבו ולא התגאלו בטרופות, שפרסו מפרוסתם האחרונה לחולים ולחלשים..."

והרי עדות מסייעת, מתוך ספרו של ק. צטניק, מחבר סיפורי השואה המפורסם, שהתעלף וחלה מחלה אנושה לאחר שפתח בעדותו במשפט אייכמן, בספרו "קראו לו פיפל" על אושוויץ הוא משרטט את דמותו של אליעזר גר. בנו של יצחק גר. אשר הודות לטכסיסי הלשנה וגלויי אכזריות שהדהימו אפילו את הגרמנים הועלה לדרגת מפקד הבלוק.

ק. צטניק כותב בין השאר:

"בשנאה תהומית שנא יהודים דתיים. עיניו היו יורקות גיצי אש להבות, כאשר נתגלגל לידיו יהודי דתי ובמיוחד רב. על כן לאחר שחיסל את הללר, הזמין מיד מהדרגשים את שני היהודים. מי מהם הוא הרב? ראשו של הרב הוא מכוסה בחתיכת ארג מתוך שרוול תלוש. פרוכטנבוים (גר). מדד את שניהם במבט בז. פניו התעוו בצער כנה, על שכמותם חיים עדיין. כאשר פנה אל הרבי משילוו פלט מבין שיניו ההדוקות ב"ריש" מודגשת ובניגון אנטישמי מובהק: "ררררביצין" בינתיים הגה מוחו ותכנן איזו סוג מיתה יבחר בשביל שניהם".

ק. צטניק נותן פורקן להרהורי אחד מאסירי אושוויץ :

“אביו, המנהיג הציוני ודאי יגיע הראשון לאושוויץ כדי להתאבק פה בעפר והוא בוודאי ידה ראשון אבנים בפגר בנו התלוי. פרוכטנבוים (גר.) האומלל כל ימיו יחשוב, כי ידיו הם הניפו את המקל שבידי בנו. הוא לא ידע כיצד לקונן ולהתאבל. אין ספק כי בשארית ימיו הוא יתהלך לבוש שק, ואפר של היהודים השרופים שאותם רצח בנו, על ראשו. הרי הבן הוא אבר של אביו כדרך שהפרי הוא אבר של העץ. חלק מהיהודים היה נשאר אולי בחיים, אלמלי היה אביו של משרת הנאצים פרוכטנבוים (גר.) סוחר זעיר, סנדל או שמש בית הכנסת, מי יודע כמה יהודים היו נשארים עד היום בחיים אלמלי היה פרוכטנבוים המנהיג הציוני, עירי מילדים”.

מה שקרה במציאות ידוע לנו : יצחק גר. מתהלך וראשו זקוף, מוקף כבוד והערצה כמנהיג ציוני דגול. את בנו הרוצח, מלט ארצה ואף כי לא כדור ערבי, אלא נוקם יהודי שם קץ לחייו, הרי שמו שולב ב”גיוילי אש” - ספר הזיכרון של הנופלים במלחמת הקוממיות. ידע האב כי ממנו ירש בנו את השנאה העזה כמות לשומרי תורה ולנושאי דגלה, כי בביתו ומפיו שמע את הסיסמה “מות ליהדות החרדית” והוא בצע בפועל את הרהורי העברה של אביו ומהו כי ילין ולא יחפה עליו?

היבסקים ברוסיה והקאפס בגיטאות ובמחנות, כולם ניזונו מאותה משטמה מטורפת למורשת ישראל ולממשיכה. יתכן שמתחת לסף הכרתם חלחל הכעס על נוטרי היהדות שבעטיים עדיין לא נטמעו היהודים כליל בין האומות וממילא קיימת הבעיה היהודית ומטרידה את מנוחתם ומנוחת העולם כולו. תליית הקולר ביהודי המסורתי נראה להם כתגובה הגיונית יחידה על הרעה אשר מצאתם ומכיוון שהאמונה בשכר ועונש ובמי שחייבים ליתן לפניו דין וחשבון נעקרה מלבם, הרי שנתנו פורקן ליצריהם האפלים ללא כל מעצר ובלם.

רומקובסקי ששמש עשרות שנים כיו”ר ההסתדרות הציונית בלודז’ הכתיר את עצמו בחסות הנאצים למלך הגטו. התעלל ב”נתיניו” האומללים באכזריות רודן מטורף. הוסיף גזירות על גזירות הנאצים, ארגן בקפדנות ובדייקנות את משלוחי המוות ללא רחם, מינה את עצמו אפילו כמסדר קידושין בלעדי לזוגות צעירים. **אלפרד נסינג** המנהיג הציוני הישיש, ידידו האישי של הרצל, הכתים את זקנותו בגטו וארשה כמלשין ומרגל למען הנאצים, נדון והוצא להורג על ידי המחתרת היהודית.

לא הוזכרו שמות אלה אלא להדגמה בולטת. אולם ארוכה היא רשימת הדיראון והיא משתרעת על פני ערים ועיירות בפולין, ליטה, הונגריה ורומניה, זה לעומת זה עשה אלקים. ומול האפוטורופסים היחידים עושי הרשעה העומדים בראש ההנהגה הציונית, מתייצב מחנה גדול של רבבות מאמינים, אלמונים לרוב אשר כזוהר הרקיע מאירים ומזהירים, שכל מוראות השואה לא יכלו לכבות בקרבם את רשפי אהבת ה’ ואהבת ישראל ולהכחיד את שלש תכונות הנפש היהודית : רחמנים, בישנים, וגומלי חסדים. עוד טרם הושר שיר מזמור לקדושת חייהם ורק בספרו של יודע תעלומות נכתבו צדיקים וענוי עולם אלה מה פעלו. רבי מיכאל בער ויסמנדל זצוק”ל נותר מאוד מוצל יחיד עלי אדמות שניצב לתבוע את עלבונם, את הפקרתם ואת בדידותם. הוא לא החריש ולא שתק כל עוד היה סיכוי אחרון להצלה, הוא לא אבה גם להשלים ולשכוח אחרי ככלות יהדות הגטאות והמחנות. הוא הקטיגור הגדול במשפט הצללים שערך נגד מנהיגי היהודים העולמית הציונים, וכתב האשמה שלו הלא הוא חרוט באותיות צורבות על דפי ספרו “מן המצר”.

אמנם הספר רחוק מלמצות את כל החומר, הוא כלל בו רק פרטים שהיו ידועים לו בעודו במצר

ונמנע מלחקור ולהוסיף את כל מה שנתברר לו לאחר צאתו אל המרחב. לבו לא יכול היה להכיל יותר והתפלץ בקרבו, הוא נפל שדוד מעומס משא הפשעים של אלה שעמדו על הדם שקטים ושאננים. כי כאמור משתפי הפעולה הם בבחינת דגי רקק שנאחזו במצודה ובקשו להימלט בכל הדרכים גם הפסולים ביותר, ואילו הלוינים, המנהיגים הציונים הגדולים נמצאו במקומות מבטחים וניהלו מדיניות גבוהה, בה שמשו מיליוני היהודים הכלואים כטוראים על לוח האשקוקי במשחקם.

``דם תמורת מדינה``

המנהיגים הציונים שבתקופת השואה חלשו לא רק על דעת הקהל, אלא גם על מקומות הכסף והאינפורמציה ויצגו למעשה את העם היהודי בפני השלטונות ואומות העולם, הם בלבד אחראים על מה שניתן היה להיעשות בידי כלל ישראל למען ההצלה ולא נעשה. בשלשה שטחים החיוניים נכשלו והכשילו, א. בשטח המודיעין, ב. בשטח העזרה החמרית, ג. בשטח מניעת ההשמדה. אלמלי היו כישלונות אלו בבחינת שגיאות וטעויות, כי עתה היה מקום ללמוד זכות על העדר כשרון, אולם האמת המרה היא כי הם היו תוצאות של שיטה מכוונת וגישה עקרונית. המטרה העליונה והסופית הייתה הקמת המדינה, המוני בית ישראל שמשו רק אמצעי עזר, כל מקום שהייתה קיימת סתירה בין שני אלה, נדחקו צרכי ההמונים ואפילו הצלתם מפני צרכי המדינה המתוכננת. בשנת תרס"ה כאשר פרצו הפרעות ברוסיה קדמו אותן הסוציאליסטים היהודים בברכה וביחד עם סוציאליסטים רוסים התנחמו, כי הדם היהודי הוא שמן יעיל לגלגלי המהפכה. המנהיגים הציונים ראו בדם היהודי שנשפך בתקופת השואה את השמן לגלגלי המדינה היהודית, וכאותו מצביא שמשליך לקרבות רבבות חיילים ומסכן את חייהם על כבוש מבצר אחד כן נהגו המנהיגים הציוניים, ידיהם שבנו את מדינת ``ישראל`` דמים מלאו והם שיקעו בביצור חומותיה את ילדי ישראל המושמדים בגולה.

ראוי הוא **אליעזר לבנה** לשבח על אומץ לבו להודות בכך במשפטים אחדים. במאמרו ``ההרהורים על השואה`` (ידיעות אחרונות כ"ה ניסן) הוא כותב:

``תפישתנו הציונית חינכה אותנו לראות את העיקר בארץ ישראל הנבנית בעליית העם, ובעם במידה ובונה את הארץ. ככל שפקדה מצוקה את התפוצות ראינו את הארץ והעליה כפתרון הנתון. אף בשנות השואה פעלנו בהתאם לכך, את מי שאפשר היה להציל על ידי העלאה הצלנו. במידה ושלטונות המנדט מנעו עליה, שמשה הפרעתם גורם פוליטי מסייע במאבקנו למען פתיחת שערים להבא והקמת המדינה. לכך הוכנו התכניות ולשם כך מוכנים היינו לקרבן וסיכון השאר, כולל הצלת יהודי אירופה לשם הצלתם, נראה לנו כמטרה משנית. אם אין עם בלי אדמה - זעק הרב ויסמנדל - ודאי שאין אדמה בלא עם ואיה עם ישראל החי, לא באירופה?``

הבא נביא סמוכין הסטוריים לדעה הנ"ל:

את הקו המנחה לשיטה זו קבע בקונגרס הציוני שנתקיים בשנת תרצ"ז ד"ר וייצמן שאמר:
``תקוותם של ששה מיליון יהודים מרוכזות על עליה. מתהומות הטרגדיה אני רוצה להציל שני מיליון נוער. הזקנים יאבדו, הם יחכו לגורלם. הם אבק כלכלי ומוסרי בעולם אכזרי. רק ענף הנוער יישאר. הזקנים צריכים לעמוד בכך ולהשלים עם כך``.

בשבט שנת ת"ש נמצאה ספינה גדושה פליטים יהודים על הנהר דונוי. רב החובל דרש כסף להמשיך בנסיעה לארץ ישראל, **הורי מונטור** מנהל המגבית היהודית המאוחדת משיב על פניה זו במכתבו לאמר:

“רבים מן הנוסעים הם זקנים ונשים, הם אינם מתאימים לנסיעות כה קשות. לארץ ישראל דרושים אנשים צעירים המבינים את מהות הבית הלאומי היהודי. זהו נשק איום ביותר אם תוצף ארץ ישראל על ידי אלמנטים בלתי פרודוקטיביים ויחבלו במאמצים להשיג מדינה”.

בספרו “בימי חורבן ושואה” כותב יצחק גר.:

“כששאלו אותי הלא תוכלו לתת מכספי קרן היסוד להצלת יהודים בארצות הגולה אמרתי: לא, ואני אומר עוד הפעם: לא. לדעתי צריך לעמוד בפני גל זה הדוחה את הפעולות הציוניות לשורה שניה”.

בשבט שנת תש"ג דנה נשיאות “מגבית ההתייחסות והקליטה” והחליטה לאסור כל מגבית שהיא להצלה, וב“ספר המגבית” מנומק איסור זה במפורש בהתחייבויות אחרות שיש בארץ. בתחילת שבט תש"ג נאם מר יצחק גר. בת"א על הנושא “גולה וגאולה” בתוך דבריו אמר: “למען הצלת הגולה עלינו להקדיש רק את עודף הכוחות ועודף המאמצים המצטברים אצלנו. כשבאים להציע שתי הצעות: הצלת המוני היהודים באירופה או גאולה בארץ, אני בוחר בלי רגע של היסוס את הגאולה בארץ. ריבוי הדברים על הטבח גורם להפחתת התאמצותנו להגדיל את הכח העברי בארץ. אילו הייתה כיום אפשרות של קניית חבילות מזון בכספי קרן היסוד כדי לשלחן דרך ליסבון, כלום היינו עושים זאת? לא ולא”.

וזאת למיודעי: בשעה שהשמיע גר. את הדברים המחפירים הנ"ל, הוא שמש בתפקיד יו"ר ועדת הפעולה להצלת יהודי אירופה. הזאב מונה לשמש בתפקיד רועה לעדר שחיות טרף כתרופה. הוא לא היה הזאב היחידי שהתחפש לרועה.

מר **נתן שוולב יושב בשוויץ כנציג הסוכנות היהודית** ובידו הסמכויות לענייני ההצלה, כאשר פנה ועד ההצלה של יהודי סלובקיה בבקשה להעביר אליהם סכום כסף להפסקת הגירושים לאושוויץ, ענה להם מר שוולב במכתב המהווה מסמך היסטורי הראוי שנשנן אותו לעצמנו:

“הדבר הנחוץ ביותר, שהוא העיקר, שיהיה נגד פנינו תמיד שסוף כל סוף ינצחו ממלכות הברית, ואחר הניצחון יחלקו את העולם מחדש בין העמים כמו שעשו בסוף המלחמה הראשונה. אז פתחו לפנינו את הדרך לצעד הראשון ועתה ככלות המלחמה עלינו לעשות הכל שארץ ישראל תיהפך למדינת ישראל וכבר נעשו צעדים חשובים בכיוון זה. ובקשר לזעקה שאתם זועקים אלינו, עליכם לדעת כי כל העמים בני ממלכות הברית שופכים דמם לרוב ואם אנו לא נביא קרבנות, במה אפוא נקנה את הזכות לגשת לשולחן, בשעה שיחלקו את הארצות אחרי המלחמה, ואם כן שטות ואפילו חוצפה היא מצדנו לשאול מן הגויים ששופכים את דמם, שהם יתנו את כספם למדינת אויבם להגן על הדם שלנו כי רק בדם תהיה לנו הארץ. זה מה שנוגע לכלל ומה שנוגע אליכם בני החבורה החלוצית אתם תטיילו ולמטרה זו אני מזמין לכם כסף בדרך שחור ע"י שליח זה”.

כאן בטא מר שוולב את כל האידיאולוגיה הציונית ונסח בצורה ברורה וגלויה את מדיניות המנהיגים הציונים בשטח ההצלה. דרושה תשפוכת דם יהודי הגולה כדי שנוכל לתבוע בוועידת השלום את הקמת המדינה היהודית. הכסף ישולח רק להצלת קבוצת החלוצים, ועל כלל יהודי סלובקיה להשלים עם הכיליון בתנורי אושוויץ. כאשר קבל הרב ויסמנדל את תשובתו של שוולב,

הוא נזכר בשתי אזהרות שהזהירו חותנו הגאון הקדוש מנייטרא, כי בעבודת ההצלה אל לו לתלות כל תקוות שהן בעזרת הכנסייה הקאתולית ובעזרת התנועה הציונית העולמית, והרב ויסמנדל מאשים את עצמו שלא שעה לאזהרות אלו וכך בזבז זמן יקר ומאמצים כבירים לשווא, במקום להפנותם לכתובות יעילות יותר.

ידוע שאייכמן הציע ל**ד"ר קסטנר** עיסקה להחליף יהודים בסחורות, והגדירה בשם "סחורה תחת דם", המנהיגים הציונים גרסו עיסקה אחרת: "דם תמורת מדינה".

נתארכו הדברים ועדיין הם בראשיתם, קצרה היריעה של גיליון אחד מהכילם, קצרה גם נפש הקורא והכותב לעכלם בחדא מחתא. גדושה המנה של החרפה והצער מדי, ויש לתת ארכה ורווח להתבונן בין פרשה לפרשה, למען תחקק עמוק בלבבות ולא תישאר זעקת האימים ואנקתו של צדיק השואה - (כפי שהגדירו אפילו ד"ר הויזנר) רבי מיכאל דב ויסמנדל, חנוקה בין דפי ספרו, והיא תמשיך להסעיר ולקומם אותנו בהתאם למשאלתו האחרונה, לא לשכוח ולא להשכיח את שעוללו מנהיגים ציוניים לאחיהם הנדונים לשריפה.

בין עובד ה' לאשר לא עבדו

לא אחת נשאלו העדים שהופיעו במשפט אייכמן מפי השופטים ומפי התובע, שאלה שהייתה מוסתרת בה תוכחה וטרוניה עוקצנית: "למה לא התנגדתם, למה לא התקוממתם?" העדים ניסו להצדיק את הקרבנות הקדושים בהסברים נסיבתיים ופסיכולוגים, משל כאילו היו חייבים לטהר את שמם בעיני דעת הקהל. לא קמה בהם רוח להטיח כתשובה בפני המשטר והשליטים שהתובע הכללי יצג אותם, שאלה נוקבת תהומות: למה לא הצלתם ולמה העלמתם והתעלמתם ביודעים בתקופת השואה ממה שאירע?

תקרית בלתי נעימה שכזו לא התרחשה במשך מהלך כל המשפט. התביעה השכילה אל נכון לבחור עדים שלא תצא תקלה מעין זו על ידם, בין שהיו אלה יהודים תמימים, שידעו לספר רק על מה שראו עיניהם, בין אם היו אלה אישים שמסכת השואה הייתה מוכרת להם דווקא על כל תופעות הליווי שלה, אלא הללו קופה של שרצים הייתה תלויה להם מאחוריהם בכוחה הגיעו למעמד של מנהיגות מסוימת בגטאות, במחנות ובקרב קבוצות הפרטיזנים והם הזדהו עם המנהיגות הציונית העולמית בגישה העקרונית, כי חורבות הגולה ישמשו כאבניים ללידתה של המדינה היהודית, והתקומה הלאומית תופיע מבין ערפילי עשן הכבשנים.

מי אינו נזכר בעדותו המרשימה של **אבא קובנר**, עטוף הילת מפקד המחתרת הלוחמת בגטו וילנה ומפקד פלוגות הפרטיזנים. "משורר השואה" ו"גבור המרד", אשר נזף קשות בשופטים כאשר ניסו לרסן ולבלום במקצת את שטף מדברותיו ולהזכיר לו ברמז, כי בסופו של דבר אין הוא ניצב על הבמה באספת עם אלא על דוכן העדות. הקהל שנוכח בבית המשפט נרגש ובכה בכי תמרורים כשהשמיע אבא קובנר את משא הקינה על ההרג ועל הגבורה ועל פשעי עמיתיו של אייכמן ימ"ש. אולם אם היו מזמינים את הסופר חיים לזר (ליטאי), שיעיד על מעלליו של אותו אבא קובנר בתקופת השואה, היה הציבור נאנק דום מכאב ועלבון צורב על פשעי אותו איש שיצא מזרע ישראל ועל גורלם של קרבנותיו: ישישים, נשים וטף שלא טעמו טעם חטא, אולם שבעו לענה ומרורים מידי יהודי נוגש אכזר. זה למעלה מעשר שנים שחיים לזר פרסם את ספרו "חורבן ומרד", הכולל פרטים מסמרי שער על אבא קובנר והלז לא תבע אותו לדין על השמצה, ובשתיקתו אישר את אמיתות המעללים המיוחסים לו.

והרי העובדות הבאות מן הספר, שאינן טעונות שום הסברים נוספים. קובנר, איש "השומר הצעיר" הצליח למנות את עצמו כמפקד מחתרת הלוחמת בוויילנה. מחתרת זו אגרה נשק ולכדה אנשים מאומנים ואמיצים שהיו דרוכים לקרב. אולם מעולם לא הפעילה את נשקה נגד הגרמנים בגטו, לעומת זאת **הגיע קובנר להסכם עם ראש הגטו גנס ועם מפקד המשטרה היהודית דסלר**, לפיו התחייבו, תמורת ההימנעות מכל פעולה מצד המחתרת, לא לנגוע בחבריה לרעה וגם להבטיח להם יציאה מן הגטו עם חיסולו הסופי. לשלשה אלה גנס, דסלר וקובנר הייתה שיטה אחידה אשר הלמה גם את השקפות ד"ר ויצמן ונתן שוולב נציג הסוכנות בשווייץ דהיינו:

יש להקריב את הזקנים והמוני העם ולהציל את הקבוצה הנבחרת של צעירים "אנשי שלומנו". באושמיני הסמוכה לוילנה מסרו הגרמנים את בצוע משלוחי המוות לידי המשטרה היהודית מוויילנה ובספר "חורבן ומרד" נאמר:

"דסלר, מפקד המשטרה היהודי כותב בדו"ח שלו: את הנשלחים מיינו השוטרים היהודים שלי, כי רציתי להציל את הצעירים ואת האינטליגנציה שהם עתידנו. גנס, ראש גטו ווילנה, בעל אישה

ליטאית נוצרית, מודיע: מאוישמני נאספו ארבע מאות זקנים ונמסרו לידי הגרמנים, כאשר בא וייס (גסטפו) ודרש נשים וילדים, אמרתי לו שייקח את הזקנים. ויסלחו לנו היהודים הזקנים, לא הייתה לנו ברירה אלא להעלותם קרבן על מזבח עתידנו."

כאשר הגיעו לוילנה שליחי הפרטיזנים ובפיהם ידיעות על ההשמדה המוחלטת והצעות ליהודי וילנה להימלט אל היערות ולהצטרף למחנות הפרטיזנים. קובנר מה הוא עושה?

"את שליחי הפרטיזנים מחזיק קובנר מבודדים שלא יבואו במגע עם ההמון בגטו ולא יארגנו קבוצות של יהודים סתם ליציאה ליערות."

"היציאה ליערות אינה נשארת בגדר סוד בשביל התושבים, בכל פעם כאשר יוצאת פלוגה, רצים אחריה המונים ורוצים להלוות אליה, אך לפי פקודתו של קובנר נערכת בדיקה יסודית בשעת היציאה ומגרשים את היהודים מן השער ורק לעתים רחוקות מצליח אחד מהם להתערב בין הלוחמים ולצאת ביחד אתם, מעניין הדבר שדווקא בלתי לגלים האלה עתידים להיות מטובי הלוחמים ביערות. היהודים מתחילים לרנן אחרי מפקד הארגון קובנר, במה הוא טוב ממפקד המשטרה? האחד קובע על מי למות והשני מחליט למי מותר לחיות. משמידים מאות יהודים, שהיו ודאי מצליחים לתרום תרומה חשובה במלחמה באויב ויהודים הם הנועלים בפניהם את שער ההצלה."

גזר דינו של גטו ווילנה נחתם, הגיע היום האחרון לפני ההשמדה הסופית, קובנר בוגד בתקנון ארגון המחותרת שלו:

הסעיף 22 בתקנון הארגון אומר: "אנחנו נלך ליער אך ורק כתוצאה של קרב, אחר שנבצע את משימתנו, ניקח עמנו מספר גדול ככל האפשר של יהודים ונבקע דרך ליער, מקום שם נמשיך במלחמתנו נגד הכובש המרצח."

למעשה קובנר מבטיח את היציאה ל-50 חבריו מן הארגון בלבד. למרות כל אמצעי הזהירות נודע בגטו שהלוחמים מתרכזים לצאת. עשרות צעירים בריאים וחסונים מתקהלים בחצר ומתחננים בפני קובנר שירשה להם להצטרף אל היוצאים, אך קובנר מכביד את לבו והוא מאיים עליהם באקדחו ומגרשם מעל פניו. פי התעלה נשמר שמירה מעולה על ידי אנשי קובנר לבל יסתנן חלילה יהודי "בלתי ליגלי".

גם בתוך היערות כמפקד הפרטיזנים ממשיך קובנר למנוע הצלה ולשלוח למות כל יהודי שאינו נמנה על חבורתו אנשי "השומר הצעיר".

והרי עובדות מספר:

"אל היער מגיעות שתי נשים, אחת מהן מביאה עמה בן ובת, שבועות רבים התגלגלו בדרכים, הם שמעו שביער יש יהודים מוילנה והן מקוות שהללו ירחמו עליהן ויאספו אותן אל המחנה, אולם טעות בידן, שבועות אחדים הן נשארות בקצה היער, רעבות וקרועות ורועדות מקור. והמטה של הפלוגה אינו מרחם עליהן, כמה פעמים מאיימים עליהן שאם לא יעזבו את המקום יירו, כמה פעמים שולח המטה אנשים שיובילו את הנשים האומללות והילדים הרחק בתוך היער ויעזבום לנפשם, אולם הבחורים אינם ממלאים את הפקודה האכזרית, מביאים להן מידי פעם בפעם כמה מצרכים בצנעה, כמובן שלא יודע הדבר חלילה לפיקוד"

במחנה זוכרים את היום שבו באה ליער קבוצת יהודים מאישקוק, שהיו מתחבאים אצל איכרים עד שגדלה סכנת הכנופיות והם לא יכלו להישאר במחבואיהם, לשווא התחננו שיקבלו אותם למחנה. אנשי המטה עמדו בסירובם, למרות שידעו שלמעשה הם חורצים פסק דין מות על האנשים האלה. שבועות רבים התגלגלו היהודים האלה בקרבת המחנה היהודי וסבלו מצינה ורעב ורק כאשר המחנה הפרטיזני הרוסי אסף חלק מהם הסכימו גם המפקדים שלנו לקלוט את השאר. ועוד זוכרים את המעשה באשה מאיששוק פוצטר ושני בניה שהתגלגלו שבועות אחדים ביער בכפור והבחורים היו מביאים להם מזון בגניבה עד שהמטה נאלץ להיכנע ללחץ דעת הקהל ולקבלם."

"שלשה יהודים מחליטים להצטרף אל המחנה היהודי הם מביאים אתם מקלע צ'כי. אנשי המטה חושבים לקבל נשק יקר זה מבלי שיהיה להם צורך לקחת גם את האנשים. מזמינים אותם לשיחה באהל המטה. קומיסר פוליטי שולף אקדח, לוקח מהם את המקלע ושמים אותם במאסר. המטה מפץ שמועה שהשלשה הם בוגדים וצריך להוציאם להורג. אחד מהם מצליח לברוח ולהזעיק מפקד יחידה רוסי. הוא נחפז לעזרתם, מאיים להתקיף את המחנה היהודי ומשחרר את השלשה, המצטרפים ליחידתו."

אלה הם גרגירים אחדים ממחרוזת פשעיו של אבא קובנר ממה שרשם ופרסם חיים לזר כעד ראיה, והוא עצמו פרטיזן לוחם שאבד את זרועו בקרב פרטיזני. מפ"ם הושיבה את אבא קובנר בקיר המזרח שלה, התנועה הקיבוצית העלתה את קרנו בעיני הנוער כדמות נערצת של משורר גיבור. מפ"ם לא היססה בשעתה להציע את מועמדותו של מר גר. לנשיא המדינה, למרות שמר גר. בתפקיד יו"ר ועדת ההצלה העלים את השואה וחיבל במאמצי ההצלה. אותה מפ"ם מארגנת הפגנות מחאה לרגלי בקורו של הגרמני שטראוס בארץ, אם כי לא הוכח שהלז פגע מעולם ביהודי כלשהו. מפ"ם נושאת את שם השואה לשווא, היא טובלת בהתחסדות מוסרית ובאותה עת ועונה היא אווזת, סובלת ומקיימת בידה שרץ של פושעי שואה יהודים ואפילו מניפה אותם על נס. מפ"ם איננה יחידה המנהלת פנקסנות כפולה זו. אף "חרות" מעולם לא ארגנה הפגנות רחוב המוניות נגד מנהיגים יהודים פושעי השואה כדרך שהיא נוהגת כלפי מבקרים גרמנים רשמיים.

ושבנו וראינו מה בין עובד אלקים לאשר לא עבדו: כאשר פנה הארכיבישוף של וארשה באמצעות חבר מועצת הזקנים **הארדיכל שטולצמן** אל שלשת הרבנים האחרונים בגטו וארשה הקדושים **הגר"מ זמבה, ר"ש שטוקהומר, והגר"ד שפירא** בהצעה שימלטו לפני חיסול הגטו לארמון ההגמון, שקלו בדבר והחליטו כי אסור להם כקברניטים להציל את עצמם מתוך הספינה הטובעת. **בסירוב כזה השיב גם הגר"י פינר זכר קדוש לברכה המורה הוראה של לודז' להצעתו של ההגמון בלודז'.**

את ההתייעצות שבין השלשה מתאר ז'יד בעתון האמריקני פורוורטס מיום 1.3.47.

אין יודע כמה זמן ארכה השתיקה, יתכן רגע ויתכן שעות. רבי דוד והוא הצעיר שבין השלושה הפסיק את השתיקה ואמר: אני הצעיר שבכולכם, אין דברי מחייבים אתכם, גלוי וידוע לפני כולנו שאין בידינו לעזור לאנשים האלה במאום, אולם בעצם הדבר שהננו עמהם, שלא עזבנו אותם, יש מקום עידוד בשבילם העידוד היחידי, לי אין כח לעזוב את האנשים האלה. ולית אתר פנוי מינינה ואנחנו נסתר מאלוקים! אותו האלוקים המצוי שם מצוי כאן.

הדברים יצאו מפי האדם הצעיר והשתיקה נמשכה. עתה היא נתחלפה בבכי. אף מלה אחת יותר לא נאמרה. רק בכי התפרץ מתוך שלשת הלבבות. אותה שעה עזבו את חדרם ורבי מנחם אמר: אין לנהל שום משא ומתן בעניין זה.

חיים לזר מתאר בספרו דמות רב מוילנא הצועד למשלוח המוות:

“לפתע ראינו קבוצה של גברים ובראשם רב ישיש, עטוף בטליתו שהחזיק בידו סדור פתוח, הוא עבר על פנינו כדמות שלא מן העולם הזה וקרא בקול: נחמו נחמו עמי”.

הפקרת הגולה מסורת ציונית

כאשר הגיע רומל לשערי אלכסנדריה למרחק של 200 מילין מגבולות הארץ, וראשי הסוכנות היהודית הכינו בשביל עצמם אווירון (הם לא חששו כנראה שמא ישאלום למה לא התקוממתם? למה לא מרדתם?) קבלה השארית הנותרת של יהודי פולין תענית על עצמה. הם הדווים והשכולים, שעמדו בתור להיחנק בתאי הגאזים, נחלצו לאפשרות היחידה שבידיהם להושיע לאחרים בציון הנתונים לסכנה, אשר הם עצמם נפלו לה מכבר טרף. מזי הרעב צמו למעננו, יהודי פולין שבעיניהם יבש כבר מקור הדמעות ושפתותיהם כבר בלו מצקון לחש התפלה בעד ביתם, קרעו שחקים בבכי תמרורים ובזעקה למעננו. ומי יודע אם לא תחנוניהם של הנדונים למות, כי לפחות בהר ציון תהיה פליטה, קרעו את גזר דיננו ועם תבוסתו של רומל ניצל הישוב בזכותם. כיצד גמלנו אנחנו להם? במה התבטאה אהבת ישראל ותחושת הערבות ההדדית של ראשי הישוב והמנהיגות הציונית העולמית.

לא כאן המקום לגולל את פרשת שליחותו של יואל ברנד להצלת יהודי הונגריה לפי העסקה המפורסמת: “סחורה תמורת דם”. שהוכשלה ע”י הסוכנות מחשש שלא יבולע לקרנות הציוניות. האופייני הוא כמה מאמצים השקיעו ראשיה לנתק את ברנד מכל מגע ולבודדו מן הציבור. כאשר הגיע ברנד לקושטה פיתו אותו אנשי הסוכנות לבא ארצה לפגישה אתם. ברנד (אגב חבר מפא”י מסור) מסר בעדותו במשפט קסטנר, כי נציג אגודת ישראל בוועד ההצלה בטורקיה, ר’ יעקב גריפל שחשד באנשי הסוכנות, כי ברצונם להכשיל את שליחותו של ברנד, הזהיר אותו לבל יסע ארצה כי הבריטים יאסרוהו, אולם ברנד לא שעה להזהרות אלו והוסיף בעדותו לאמר: “בשבילי היו נציגי התנועות החלוציות הסמכות ולא נציגי אגודת ישראל”.

משלחת הסוכנות ששומעת מפיו את הדו”ח על ההשמדה אינה מאמינה, ווני’ פורמרנץ חבר המשלחת שואל: “יואל, האם באמת רוצחים הנאצים כפי שתארתם?” אהוד אבריאלי מגיע לקושטה ללוות את ברנד ארצה, שדרכים רבות להציל ולהושיע היו פתוחות לפניו: המנהיגות העלימה ומנעה הצלה, העלמת הידיעות עד השואה הייתה תנאי מוקדם למניעת ההצלה. ידעה המנהיגות, כי במקרה ופרטי וממדי השואה יגיעו להכרת ההמונים, תקום סערה ציבורית שתאלץ אותם לפעולה רבתה או תמגר את כורסאותיהם, לפיכך גנזו בארכיונים את הידיעות שהוברחו אליהם בדרכי סתר, והתגוננו אחר כך באמתלה כי פקפקו במהימנותם. גם בשטח זה היה קו אחיד בין המנהיגות בישוב ובתפוצות.

“לא התפניתי אף לרגע, אשמח להיפגש עמך בעוד שבועיים” (ממכתבו של וייצמן) ובינתיים

ממשיכים משלוחים של 12 אלף יהודים מידי יום

כאשר ברנד שואל את חיים ברלס שמא ייעצר ע”י האנגלים ולא יוכל לחזור גוער בו ברלס: “אל תבייש אותנו”, כאשר הרכבת מגיעה לחלב ממחר אבריאלי להסתלק וברנד נעצר ע”י הבריטים

המחכים שם לבואו. הוא מובל לקהיר ומוחזק שם במעצר, הסוכנות אינה פועלת לשחרורו והוא רושם בספרו "השטן והנפש": "אף הזדמנות לא נוצלה, הסוכנות היהודית החליטה נגד שובי להונגריה".

בינתיים מצפים לו בבודפשט שכן נתן לו אייכמן ארכה של שלשה שבועות להפסקת ההשמדה. משהתמהמה הוא לחזור, מתחדשים המשלוחים של תריסר אלף יהודים כל יום לאושוויץ. ב-17 במאי הגיע ברנד לקושטה, ב-24 ליולי מוכנים האנגלים לשחררו, על מנת שיחזור להונגריה דרך ארץ ישראל. ואז מתרחש דבר שהפגיע אפילו את הבריטים. הסוכנות היהודית מטלגרפת לשלטונות הבריטים בקהיר: "עכבו את שחרורו". ובאותם ימים מודיע אייכמן לקסטנר: "אם ברנד לא ישוב תוך שלשה ימים אניע מחדש את טחנות אושוויץ". (ראה הספר "השטן והנפש"). ב-29 בדצמבר, לאחר שברנד שוחרר ומבקש פגישה עם ד"ר ויצמן הוא מקבל תשובה ממנו לאמר: "לכבוד יואל ברנד! סלח לי שאיחרתי להשיב על מכתבך. הייתי בנסיעות ארוכות ומאז שחזרתי לא התפניתי אף לרגע. אשמח להפגיש עמך באחד הימים, בעוד שבועיים בסביבות ה-10 לינואר. מזכירתי תתקשר עמך לקבוע מועד לפגישתנו. על החתום חיים ויצמן".

אגב, את המכתב המקורי גנב השרות החשאי מביתו של ברנד למען לא יוכל להציגו במשפט קסטנר ורק הודות לצילום **שעורך הדין תמיר הכין** מבעוד מועד נשמר אותו מסמך כאות קלון למען ההיסטוריה.

נשיא הסוכנות היהודית לא הייתה שעתו פנויה להיפגש עם שליח יהדות הונגריה ולשמוע על תכניות הצלחתה. הוא נשאר מאופק כיאה ליליד ביצות פינסק מתאנגלן, בינתיים הקיץ הקץ על יהדות זו.

בספר "חיים ויצמן בונה ציון" אשר יצא בהוצאת האוניברסיטה העברית בעריכת מזכירו של ויצמן. מאיר ויסגל, שאינו חשוד בהשמצת האיש אותו העריך ופאר מסופר: מישוהו פתח את המקלט, 22 ליוני 41, הרדיו הביא את החדשות: גרמניה פתחה בהתקפה על רוסיה. הגרמנים כבר חצו את הגבול, התבוננתי בויצמן. עיניו היו אפלות. בחדר שררה דממה "כן" אמר, לבני עמנו שם למיליונים מהם צפוי גורל איום ומבעית, אבל לאחר רגע אורו עיניו, הוא גחן קדימה, "בסופו של דבר - וזהו החשוב מכל - עתידה מלחמה זו להביא ברכה לאנגליה", הוסיף: האיש שהשמדת אחיו הייתה טפלה בעיניו וניצחונה של אנגליה - העיקר נמצא ראוי להיבחר כנשיאה הראשון של מדינת ישראל.

יואל ברנד רושם בספרו על פגישה עם אהוד אבריאלי, (מנהל משרד החוץ כעת) בבית קפה בתל אביב, שאמר לו שם:

"יואל, חדל לך מזאת, מחה מלבך את מה שהיה, שאם לא כן לא תוכל לקבל בת"א אפילו משרת מנקה רחובות".

סדנא דארעא חד הוא. במכתבו שערך הגאון הצדיק הר' ויסמנדל לקונגרס היהודי העולמי בו הזעיק לפעולה, צרף גביית עדות מהכבשנים בבלזיץ כיצד עוקרים את שיני הזהב מן החללים וכיצד מבשלים את בשרם לסבון. ובספרו "מן המצר" מציין הרב ויסמנדל: "ובכל זאת כאשר בא **טרטקובר** (מנהל הקונגרס היהודי העולמי) לתרגם את המכתב הזה לאנגלית למען הקונגרס איזה חדשים אחר כתיבתו, השמיט את תרגום התיבות האלו (על שיני הזהב והסבון), כנראה שלא האמינו או לא רצו להאמין".

למה לא האמינו? זאת נתגלה במקרה לרב ויסמנדל, כאשר פתח מכתב מנציגי הסוכנות בקושטה אל משה דקס נציג ארץ ישראל העובדת **וגיזי פלישמן** נציגת ההסתדרות הציונית בפרסבורג.

במכתב מקושטה היה כתוב לאמר, שהם קבלו מכתב מאיזה אדוק ובו הצעה להציל את כל היהודים מן הגירוש והם אינם מאמינים לשום אדוק, לפיכך הם שואלים את חברם משה דקס, שהוא יכתוב להם אם יש ממש בדבר ואז יאמינו`.

ובקשר לכך כותב הרב ויסמנדל:

"זאת לא פיללנו וזאת לא רציתי להאמין בשום אופן, אף אני תלמידו הנאמן של רבינו מנויטרא זי"ע וחתנו, אשר הזהירני מראש ומקדם, שזה יהיה סוף התוחלת מפח נפש נורא. מאחר שהכל בידי החפשים בני הפקר הללו שעליהם אמרו חז"ל: עזין שבאומות ישראל - שכוונתם על ישראל בלי תורה כמ"ש המהרש"א. עד שנכשלתי בהלכה גדולה זו, לא ידעתי ולא האמנתי כי ימנעו בעד מכתבי רבנים בארצות הדמים להשיג את הרבנים בארצות החופש אשר אליהם נכתבו. לא ידעתי ולא האמנתי כי עד כאן תתגבר בלבבם הרע שנאת התורה על אהבת ישראל, תתגדל אצלם השמחה של עקירת התורה על הרחמנות, עם שכתב הנכתב ונחתם בידי רבנים יהיה טעם נגלה בפיהם לעכב את מעשה ההצלה של אלפי אלפים מרדת שחת. אז בתמוז תש"ב לא ידעתי ולא האמנתי.

רק בנובמבר 1942 נסעו ראשי הקונגרס היהודי ונשיא ציוני אמריקה ד"ר סטיפן וייז, אשר על מעלליו הנפשעים עוד ידובר, לואשינגטון לברר מה אמת ב"שמועות" על "רדיפות" היהודים באירופה. רק לאחר שהביאו לד"ר וייז סבון עשוי משומן יהודים, החליט לכנס אספת מחאה ... היה בכל זאת אחד שהאמין - מראשי הקהילה החפשית בבודפסט שבא לפרסבורג להזמנת ועד ההצלה שם, אולם גם הוא היה רגוע וידע גם כיצד לנחם אחרים וכה מספר הגה"צ הר' ויסמנדל בספרו:

"וכבר באותם הימים הגיעו השמועות הראשונות מבתי החנק ומן ההריגות הנוראות בגאזים. ספרתי לו את זאת בכל ההרגש אשר היה בלבנו, אז נענה האדון הזה ואמר, כי שמע גם הוא שמועות כאלה - אלא מאחר שהוא בקי מופלג בחכמת הכימיה, ביכולתו לומר לנו שהגרמנים משתמשים לצורך זה בגז ידוע שגורם מיתה מתוקה כמו אפיוס. כששמענו זאת היה די לנו - וגם לו היה די אחר ששמע מה בפינו"

ברל כצנלסון נתייחד לו התואר מצפונה של ה"הסתדרות" ושל הצבור המתרכז סביבה. כיצד הגיב המצפון על פשע השתקת השואה והפקרת הגולה הגוועת? זאת מספר לנו **אליעזר לבנה**, לשעבר מאנשי רוח המובהקים של מפא"י וממנהיגיה הבולטים במאמר וידויו ב"ידיעות אחרונות" מיום כ"ה ניסן ש.ז.

"דברי אינם בקורת אחרים. גורל הגולה האירופית לא נראה כחזיון מפריע. אכן התעוררו בי ספקות אם הערכתי צודקת והתחלקתי בהם עם ברל כצנלסון. אולם קבלתי את דעתו ואת דעת מפלגתי דאז שאין לשנות. ולא משום שחששתי לקרא תגר על החלטות המפלגה. אלא כאן עמדו לצדה שלשה דורות של מסורת ציונית, כולל מסורת ביתי שלי ואת דינם קבלתי" במאמר ב"דגלנו" הקודם כבר צוטטו דבריו של לבנה המסביר כי האדישות להשמדת הגולה היא מעצם מהותה של הציונות הבונה עם חדש ומולדת חדשה. יתכן ובין קוראי "דגלנו" שהפרטים הכלולים בסדרת מאמרים זו, גוזלים את מנוחתם הנפשית, מצויים כאלה שמטעמי נוחיות סולדים מעצם העלאת נשכחות כה מזעזעים. יורשה נא להשיב לפקפוקיהם בדברי הסיום של מאמרו של לבנה:

"מסורת ציונית זו היה בה משהו פגום מיסודו, שילמנו עבורו מחיר איום, הרבה לקויים, עוותים וכעורים דהאידינא, מקורם בהשכחת העבר הקרוב. עלינו להעלותו מחדש ולעמוד מולו במלא תודעתנו, למען תחלים נפש האומה מחוליה"

פרק ד

מונע בר יקבענו לאום

מתי נפלה ההחלטה הגורלית במטהו של היטלר ימ"ש: להשמיד, להרוג ולאבד את יהדות אירופה? על כך קיימת עדות ברורה בספרו של הרב ויסמנדל "מן המצר" ויסצלני, נציגו של אייכמן בסלובקיה, האיש שאתו ניהל הרב ויסמנדל בהצלחה את המשא ומתן על הפסקת גירוש יהודי סלובקיה סיפר, כי שגריר גרמניה בארצות הברית העביר להיטלר את הדו"ח על ועידת מנהיגי הציונות והקונגרס היהודי בנ"י. בה הכריז סטיפן וייז בשם העם היהודי מלחמה על גרמניה. למקרא דו"ח זה קיבל היטלר התקפת טרוף, התנפל מלוא קומתו ארצה, נשך את השטיחים וצעק: "עתה אשמידם, עתה אשמידם" לאחר מכן כינס את מנהיגי הנאצים לשיבה בוואנה, בה ערכו את התכנית המפורטת של ההשמדה.

מי היו מחנות הצבא של "העם הלוחם" אשר סטיפן וייז הטיל למערכה? בשורות הקדמיות ניצבו כלואי הגטאות, חיל גדול, עצום ורב של ששה מיליונים - בשר כבשנים, אנשים נשים וטף. הוא סטיפן וייז ישב לו לבטח הרחק מכל סכנה ובשם של חסרי המגן האלה הכריז על מלחמה בגרמניה האדירה.

מקובל, כי גם במלחמות טוטליות, אפילו כאשר נוקטים בשיטות "אדמה חרוכה" דואגים המצביאים לשלום בני עמם ובפרט לגורל ישישים ותינוקות. גם רודנים אכזריים ביותר, שאינם נרתעים משום אמצעי ובלבד לנצח בקרבות, אינם שוכחים, כי אין ערך לניצחון מזהיר ביותר, אם לא יישארו בחיים המוני העם, אשר למען עצמתו וקיומו לחמו הלוחמים. במלחמת העולם השנייה יצאו כמה ממשלות מארצות הכבושות בידי הנאצים לגולה וממרחקים ניהלו, במידת האפשרות, את המערכות במולדת. בראש וראשונה הייתה דאגת הממשלות בגולה נתונה למחסורי האוכלוסייה האזרחית. מאמצים מרובים השקיעו לספק תזונה ותרופות להמונים הסובלים. גם תכנון המרידות ופשיטות הפרטיזנים היה מחושב לפי ממדי הסכנה הצפויה מהם לציבור האזרחי. כך נהגו ממשלות פולין, צ'כוסלובקיה, צרפת, נורבגיה, יוגוסלביה, יון, בלגיה והולנד. יוצאי דופן לגנאי ולא לשבח היו גם בשטח זה ראשי הציונות והקונגרס היהודי העולמי שהתיימרו לשמש מעין "ממשלה בדרך" ומתוך מניעים פוליטיים גרידא, הפקירו באכזריות וחוסר אחריות מדהים את המוני העם, שייצגוהו כביכול.

הרעב והמגפות הפילו רבבות חללים בגטאות, עוד לפני שהנאצים ניגשו לביצוע ההשמדה הכללית. אחוז התמותה בקרב התינוקות נע במקומות שונים בין 60 ל-70 אחוז. תופעה מחרידה שאין לה אח ורע. הייתה קיימת אפשרות סבירה להעביר באמצעות הצלב האדום או ארצות נייטרליות, כגון שווייץ, פורטוגל וטורקיה, חבילות מזון ותרופות ליושבי הגטאות. תמורת חבילה אחת שהכילה מצרכים יקרי ערך כקפה, קקאו וכו' ונמכרה בשוק השחור, יכלה המשפחה המקבלת להתפרנס חודש ימים במזון חיוני לקיום הגוף. התרופות היו הכרחיות להצלת חיי חולים ותינוקות. כלום יתואר תפקיד יותר חשוב ונעלה לארגונים היהודים העולמיים בתקופת השואה, מהספקת חבילות

ישע אלה בכל הדרכים לגטאות. ציטטנו כבר במאמר הקודם את דבריו של יצחק גר. יו"ר ועדת ההצלה בארץ ישראל, שהתנגד להקציב אפילו לירה אחת מקרן היסוד למשלוח חבילות מזון לנאבקים עם הרעב המר ממוות. גישה זו הלמה את סיסמתו המפורסמת שחשובה "עז" בארץ ישראל מקהילה שלימה בגולה. כיצד אם כן יתכן למנוע חבילת קש מ"עז" בארץ ישראל ותמורתה לשלוח מזון לילדים תשושים בגולה? אולם לא מספיק. כאותו מושחת אופי הטוען: לא ייתן ולא יתנו אחרים, שחז"ל הגדירוהו כרשע, לא הסתפקו ראשי הציונות ב"שב ואל תעשה" נפשע, אלא ביקשו למנוע בכח גם מאחרים להחיש סעד לנצורי הגטאות.

בשלהי שנת תש"א הכריזה הסתדרות צעירי אגודת ישראל בארצות הברית בעידוד "אגודת הרבנים" דשם, על משלוח חבילות מזון ליהודי פולין. מאות בחורי ישיבה התגייסו להתרמת כספים ולאריזת החבילות. אלפי חבילות נושאות הצלה פורטא יצאו לכיוון פולין. מכתבי תודה רוויי דמעות אישרו את קבלת החבילות והתחננו להמשיך במפעל הצלת נפשות. והנה אירע דבר שגם דמיון מתעתע לא מסוגל היה להמחישו. "ועדת החרם נגד גרמניה" שע"י הקונגרס היהודי העולמי, תבעה בשם ד"ר סטיפן וייז מצעירי אגו"י להפסיק מיד את משלוח החבילות, הפוגע בתקנות ההסגר שבריטניה הטילה על גרמניה.

משנדחתה תביעה מבישה זו, ארגן המנהיג הציוני ד"ר יוסף טננבוים, שמינה את עצמו כיו"ר התאחדות יהודי פולין, משמרות מחאה שניצבו לפני משרדי צעירי אגו"י והניפו כרזות גם באנגלית לאמר: "הפסיקו לשלוח מזונות לארצות האויב הנאצי" אל תפרו את החרם נגד היטלר" הגויים ראו, כן תמהו: יהודים מסייעים בידי היטלר? (הציונים הרגישים מאד כל אימת שנערכות בארצות הברית הפגנות מחאה נגד רדיפות הדת במדינת "ישראל" וטוענים, שההפגנות גורמות לחילול שם ישראל בגויים, לא חששו אז להניף כרזות כאלו באנגלית דווקא). צעירי אגו"י לא נרתעו כמובן, אולם המוני היהודים התמימים בניו יורק נבוכו והמשלוח צומצם מאד. כמה מזי רעב וכמה חולים אנושים נפחו את נשמתם בגלל החבילות שלא הגיעו, מנין דמים זה כתוב במרומים בפנקס חובותיו של ד"ר יוסף טננבוים, אשר במותו אשתקד לא גמרו עליו את ההלל וההספדים.

כמובן שיהיה זה פשטני מידי אם נניח ששנאת ישראל ורשעות הלב בלבד גרמו להם לסטיפן וייז וטננבוים למנוע פת מפי נפוחי כפן. גישתם נבעה מהשקפת עולם, שהייתה נחלתם המשותפת של כל מנהיגי הציונות בארץ ובחו"ל: כעם לוחם עלינו להקריב קרבנות, שיזכנו עם סיום המלחמה במדינה עצמאית. עלינו לסייע למאמץ המלחמתי של בנות הברית בכל התנאים ובכל המסיבות, לא להטריד אותן אפילו בשעה שגורלם של מיליוני יהודים מוטל על כף המאזנים. הנמקה זו העלה ד"ר טננבוים במפורש בוויכוח על חבילות המזון. הוא כותב ב"טאג" מיום 22 ליולי 41, לאמר: "יתכן שאולי יכולתי לנקוט בעמדת אגודת ישראל כי "אנגליה אינה מוסמכת לקבוע מה טוב ומה רע ליהודים" אולם ראשית כל, אין זה רק עניינם של היהודים אלא ענינו של העולם כולו, אשר ענייני היהודים חייבים להתאים את עצמם לו, או אפילו להיטמע בו כליל. כל דבר המפריע בעד מטרות המלחמה הבריטיות הוא מנוגד לעניינים החיוניים של העם היהודי. אסור לנו לעשות כל דבר, בתור עם או ארגון, שעלול אפילו לעורר חשד, שאנו עם לבדד ישכון" שמא תאמר, כך דרכה של מלחמה, שאינה יודעת רחם. לאו דווקא! באותה עת ועונה, הקימה מלכת יוגוסלביה, ששהתה בארה"ב, ועדה למשלוח חבילות מזון ליוגוסלביה בשביל משפחות

החיללים היוגוסלביים שנשבו ובראש הועדה התייצבה גברת רוזבלט, אשת נשיא ארצות הברית. בכל אמריקה לא נמצא אפילו יוגוסלבי מטרורף אחד, שיטעון כי יש בכך משום סיוע לגרמנים, שכבשו את יוגוסלביה ועל כן אסור לזון את המשפחות הרעבות. כאשר פרץ הרעב ביוון הכבושה, חזר מלך יון הגולה על פתחי ראשי "בנות הברית" והתחנן על נפש עמו. הוא לא הרפה עד שהשיג, כי בעוד המלחמה בעיצומה, הגיעו "בנות הברית" להסכם הדדי עם גרמניה, על פיו ישלחו "בנות הברית" אניות נושאות מזון לכלכלת תושבי יוון. הם עשו זאת למרות ששחררו בכך את גרמניה מן ההכרח לפרנס את אוכלוסיית יוון ויתר על כן, הצבא הנאצי הכובש אף הוא נהנה בעקיפין ולעתים גם במישרין מהמזון. **מה שיאה היה למלך יוון ולמלכת יוגוסלביה, לא הלאם כנראה את מעמדו של "הנשיא הבלתי מוכתר" של העם היהודי. ד"ר חיים ויצמן, שקוע במדיניות גבוהה, בז ליום קטנות ונקלה הייתה בעיניו מלאכת השקטת רעב והחשת מזון. עושי דברו בארצות הברית שקדו על קיום הנבואה שהשמיע בקונגרס הציוני בשנת תרצ"ז כי, "הזקנים יאבדו, הם אבק כלכלי ומוסרי בעולם האכזרי. הזקנים צריכים לעמוד בכך ולהשלים עם כך"**

ראביי החובל והוא מחבל

במשך כל שנות ההשמדה כידוע, לא נקטו "בנות הברית" שאליהן הצטרפנו כביכול כ"עם לוחם" בשום פעולה ממשית להצלת יהדות אירופה. נאמנים להלכה שעשו שונא את יעקב, שמחו בלבם גם שונאיו של היטלר על המלאכה שהוא מבצע ביהודים. משאת נפשה של הנצרות מאז השתלטה על העמים: "להשמיד את רוצחי המשיח", עמדה על מפתן התגשמותה. רק בשנת תש"ד, הוקם המוסד הממשלתי הרשמי הראשון, שנועד להציל יהודים ממות, הוא "ועד ההצלה לפליטי מלחמה של הנשיא רוזוולט" לא על נקלה הסכים הנשיא רוזוולט, שהיה שונא ישראל מובהק, ליסודו של ועד זה. קדם לכך מאבק ממושך של היהדות החרדית בארצות הברית בראשות "אגודת הרבנים" יומיים לפני יום הכפורים תש"ד, יצאו חמש מאות רבני ארצות הברית בהפגנה רבת רושם לווישינגטון ובפיהם זעקת אימים על נפש אחים הנתונים בצרה. הם הגישו את תעצומותיהם לפני הקונגרס והסנט של ארצות הברית וכן ב"בית הלבן" של הנשיא. פניות בלתי פוסקות אל צירי הקונגרס וחברי הסנט, הבשילו את החלטת שני הבתים המחוקקים, שאילצו את רוזוולט להכריז ב-22 ינואר 44 על הקמת ועד ההצלה של הנשיא. לאותה הפגנת רבים אירע תקר אחד פוגע ומכשיל: הנשיא רוזוולט סרב לקבל את משלחת המפגינים ויוצג רק על ידי מזכירו. וכאן אנו מגיעים שוב לאישיותו עתירת העוונות של סטיפן וייז. ה"מארגן ז'ורנל" שאינו חשוד על הטלת שקוצים במנהיגים ציונים, כתב על הפגנת הרבנים בין השאר: "יש להצטער על כך, כי הנשיא לא מצא לנכון לקבל את פני משלחת הרבנים. יש להצטער משנה צער על הקובלנה, כי זה אירע בגלל "השפעות" שלהן היה הנשיא נתון מטעם גורמים יהודים מסוימים. הפיכת ענין הצלת היהודים לכדור פוליטי בו משחקים עד לפני מפתן בית הנשיא היא שערורייה נוראה"

הפגנת רבני ארצות הברית לפני הבית הלבן

אנשיו של הרביי סטיפן וייז לא הסתירו את פשע החבלה המכוונת וגם הצביעו בגאווה על סטיפן וייז כעל אדם שניסה להכשיל את הפגנת הרבנים. בביטאון הציוני העברי "בצרון" מתשרי תש"ד אנו קוראים את דברי הלגלוג הבאים (ראה ספר "דברי ימי ועד ההצלה בארה"ב, מאמרו של ר')

משה פראגר :

"הרבנים והגאונים שלנו, הרשכבה"ג והחופק"ק וכבוד קדושתם של האדמו"רים והצדיקים מכל המינים וכל כלי הקודש, עזבו לפתע את כסאות רבנותם, אזורו את אבנטיהם, סלסלו את פאותיהם, תקנו את זקניהם ויצאו להסתער על חומות עיר הבירה ושינגטון. הרבנים שלנו הם בקיאים בש"ס, רק מסכת אחת לא למדו ושכחו אותה, היא מסכת דרך ארץ. הם לא הבינו ולא ידעו, כי אין לכבוש את וושינגטון בסערה. הם חייבים היו לדעת, כי מצויים מפתחות לבית הלבן, מפתחות מבחוץ ומפתחות מבפנים להיכנס לפני ולפנים ומפתחות אלו מצויים בידיים אחרות. זהו כלל עתיק "מי שטרם בערב שבת יאכל בשבת" ודאי יודעים הם, כי כאשר על הציונות ריחפה סכנה גדולה, מי הוא שהלך לבקש רחמים ולקרוע את גזר הדין? לא הם, אלא אחד, ראביי מפורסם, שניצב תמיד על המשמר ואשר בידיו ובידי חבריו נמסרו" באמצעות חבר הקונגרס בלום, עשה סטיפן וייז את הכל, כדי למנוע את קבלת ההחלטה בבתי המחוקקים על הקמת ועדת ההצלה, אולם הוא הצליח רק להשהות. אבל לא לבטל את ההחלטה הנ"ל.

אין הקב"ה מקפח אפילו שכר שיחה נאה ולפיכך אין לקפח גם את שכרו של ראביי סטיפן וייז על מעשה אחד טוב שעשה. אמנם הוא חשב לרעה, אולם אלקים חשבה לטובה להחיות עם רב. המעשה הטוב הזה היה פירוק "ועד ההצלה המאוחד למען יהדות אירופה" הועד המאוחד, שכלל את כל הארגונים היהודים הגדולים בארצות הברית לרבות "אגודת הרבנים" ואגודת ישראל, ואשר בראשו עמד ד"ר סטיפן וייז, הצטיין לא רק באפס כל מעשה, אלא גם בלם כל התעוררות להצלה, שהיהדות החרדית בארצות הברית ביקשה לנקוט בה. כנראה שלבסוף נמאסו על ד"ר סטיפן וייז ההטרדות הבלתי פוסקות של נציגי יהדות התורה, שתבעו פעולות ממשיות ולא הסתפקו במדיניות גבוהה ובתחילת שנת תש"ד החליט ד"ר וייז לפרק את הועד המשותף. בישיבת הפירוק הדרמטית נתקבלה החלטת החיסול בקולות: הקונגרס היהודי העולמי, הועד הציוני, מועצת בתי כנסת של "המזרחי" "בני ברית" ו"הדסה" נגד קולות: אגודת הרבנים, אגודת ישראל, הועד האמריקאי היהודי וועד הפועלים.

כך מסתבר למה יצאה היהדות החרדית למבצע ההצלה בתנופה ובהיקף רק בתחילת תש"ד, שיתוף הפעולה עם הציונים אסר קודם את ידיהם כבנחושתיים. ועל כך מתודה הרב הגאון סילבר בספר "דברי ימי ועד ההצלה" לאמר: "ודא עקא, כי הניסיון האחרון של 'השתדלות' ושל 'שדול' אצל ראשי המרצחים בעד מחיר רב של כסף ושוה כסף של תשלום פדיון שבויים בגלוי ושל מתן שוחד בסתר, ניסיון נואש זה נעשה באיחור רב מידי. אילו הצלחנו לאחוז באמצעים כאלה שנה שנתיים ואף שלוש שנים לפני כן, כי אז, כי אז ...

אילו השכלנו לשים יותר לב וביתר עזות דקדושה וביתר חרוף נפש והסתכנות עצמית לקריאותיו ותביעותיו של האי גברא רבה, גדול בתורה וגיבור במעשי הצלה, הרב מיכאל דוב ויסמנדל, ריש מתיבתא דישיבת נייטרא, אשר הוא שהיה בעל המתכנן הגדול, בעל העזה הגדולה ובעל התובע לגדולות ונצורות אהה ... אילו, אילו, אילו ...

בגיא הדמים ישב הרה"צ הר' ויסמנדל, הזעיק שמים וארץ, הריץ את מכתביו בהסתכנות ותמורת תשלומים גבוהים לתפוצות הגולה ולא ידע כי מכתביו לא הגיעו בכלל אל הרבנים להם נועדו, אלא נשארו במגירות המנהיגים הציונים, אשר איתם שיתפו הרבנים פעולה למען ההצלה.

והרה"צ הר' ויסמנדל קורע שחקים, אולם לא מבקיע את לבבות האבן :

"אחבנני" האם השתגעתם, האם אינכם יודעים באיזה גיהנום אנו חיים. אתם שומרים על הכסף וכל תחנונים שלנו אינם פועלים אפילו פעולה של עני העומד בפתח. אתם משליכים לפנינו פרוטות. כמה הפצרות הפצרנו בכם? רוצחים משוגעים! מי הוא הנותן? אתם הנותנים פרוטות מגובהי במותיכם או אנחנו הנותנים דם ודמעות בעמקי תהום. אנחנו כבר ספרנו לכם כמה פעמים את הנעשה באמת, האפשר שאתם מאמינים לזה הרשע הרצחן יותר ממה שאתם מאמינים לנו הנרצחים? האפשר זה? השם יפקח את עיניכם ויתן לכם את הזכות להציל בשעה האחרונה את שארית הפליטה"

"ועד ההצלה של אגודת הרבנים" באמריקה רשם דמים באותיות של זהב. הוא הציל חיי אלפים, אולם זו הייתה כאמור כבר השעה האחרונה עת נותרה רק שארית הפליטה. שנים רבות גורליות הוחמצו בעקבות שיתוף הפעולה עם ארגוני הציונים. על הגישה של יהדות התורה למעשי ההצלה כותב הרב הגאון ר' אליעזר סילבר שליט"א. שעשה גדולות ונצורות למען ההצלה, בספר "דברי ימי ועד ההצלה".

"זכורני כי בימים האלה למען ההצלה נכנסתי לתבוע סך הגון מאת נדבן ידוע ומפורסם והלז פנה אלי בשאלה כזו: ילמדנו רבנו. קשה לי להשיג שבענייני הצלת היהודים באירופה אין מי שיצליח לעשות דבר מה, לא כל המוסדות וארגוני העזרה המפורסמים שלנו ולא המנהיגים הפוליטיים הנכבדים שלנו ודווקא קומץ של רבנים אורתודוקסים, רבנים לא מודרניים ובטלנים הם הם שהצליחו במשימה כזאת? ואני השיבותי לאיש תשובה קצרה: כאשר הדבר נוגע להצלת נפשות מבני ישראל אנחנו הרבנים מצווים שלא להיות בטלנים כלל וכלל. מצוה זו של פקוח נפש ושל פדיון שבויים אינה נקנית אלא במסירות נפש ממש. על פי דין תורתנו הק' אנו מוכנים למען הצלת נפשות לעבור על כל מיני עבירות גדולות וקטנות כלפי השלטונות. אנו מוכנים לפדות יהודים לקוחים למות מתוך מחנות הריכוז שלהם בעזרת פספורטים מזויפים ולשם כך לבוא אפילו במשא ומתן עם מזייפי תעודות וגונבי פספורטים. אנו מוכנים להבריא ילדי יהודים על פני גבולות ולהעסיק בכך מברחים מומחים, אנשי הפקר שמלאכתם היא. אנו מוכנים להבריא כספים שלא ברשות לאזורי האויב במטרה לשחד בשלמונים כמה וכמה מבין מרצחי היהודים חלאת המין האנושי ואנו מוכנים אפילו לשלוח שליחים מיוחדים להתחנן בפני ראשי המרצחים ולנסות לשכך את חרונם על היהודים במחיר גדול ועצום"

אופיינית להדגמת השוני הזה, היא גם הקובלנה בפיו של מר חיים ברלס, אשר שימש נציג ועד ההצלה של הסוכנות היהודית בקושטה, ובביקורו בארץ התלונן באזני חבריו בסוכנות היהודית על ר' יעקב גריפל זצ"ל, איש ההצלה המופלא, שפעל כשליח היהדות התורתית בקושטה. מר ברלס טען, כי ר' יעקב גריפל הופך את כל סדרי המשרד בקושטה, הוא ביטל את שעות הקבלה והעבודה הקבועות, ולא עוד אלא שהכניס גם את מיטתו לתוך המשרד, כדי שלא יהיה נאלץ לעזבו אפילו בלילות, מחשש שמא תגיע פתאום איזו ידיעה חשובה או שיחה טלפונית שבעקבותיה אפשר להציל אולי יהודי אחד.

לדאבון לב, אין לזקוף על חשבוננו של יצחק גר. אפילו זכות יחידה שעלתה כנ"ל בחלקו של סטיפן וייז. יצחק גר. לא מצא לנכון לפרק את השותפות עם אגו"י בארץ ישראל בוועד ההצלה הסוכנותי. הוא הבין שאגו"י מבחוץ היא יותר מסוכנות לזממיו, מאשר כל עוד היא בפנים. התוצאה הייתה, כי בעוד שכל ההסתדרויות הארציות של אגו"י בעולם הגדילו לעשות למען ההצלה, היות ופעלו במסגרת עצמאית, נשארה אגו"י בארץ ישראל כבולה באפס מעש באזיקי הסוכנות היהודית. ועד ההצלה הסוכנותי נשא את שם ההצלה לשווא, יותר נכון היה לכנותו בשם ועד ההעלמה,

ההשתקה, הסח הדעת ובלוימת המרץ. משול היה לכרכרה רפודה שעטנו ונהוגה בכלאים, שהרכב עוצר את הפרשים הדוהרים למען יתנהלו בכבדות ולאטס. בעוד שנציגי אגודת ישראל בוועד ההצלה הסוכנותי היו חדורים רצון לזהט להציל חיי יהודים היו הגיגיהם של הנציגים הציונים ובמיוחד היו"ר גר. שקועים בתחבולות כיצד לנצל את השואה ומוראותיה לביצור הבית הלאומי ולמתן תוקף לתביעות הקמת מדינה יהודית.

הצטרפותה של אגו"י בארץ ישראל לוועד ההצלה הסוכנותי היה בבחינת החטא הקדמון, הראשון ולא האחרון של שיתוף פעולה עם הציונות הלוחמת. בתוך מסגרת לא דתית. שיתוף פעולה שהיה הרה - אסון בשעתו וגם במרוצת הימים הבאים.

כל מי שהשתתף בוועידה הארצית הראשונה של אגו"י בפתח תקוה לא יכול לשכוח את זעקתו של העסקן המסור ר' חנוך קרונוזק ז"ל, נאמן ביתו של מרן הגאב"ד מבריסק זצוק"ל, שהרעיד את לב כל משתתפי הוועידה בשאלתו הנוקבת: יהודים רחמנים בני רחמנים, כיצד זה מסרתם את התפקיד הנשגב והקדוש ביותר בתקופתנו זו, את הצלת יהדות אירופה בידיו המסואבות של יצחק גר. במשך הזמן נתברר את שחייב היה להיות מובן כבר אז: מה עולל ועד ההצלה הסוכנותי ליהדות אירופה וכיצד קרב את שקיעתה.

פרק ה

בין דברי העידוד הרבים בכתב ובעל פה, התובעים להמשיך את פרסום סדרת המאמרים "מן המיצר" ומצוי הנושא עד תומו, לא נפקד גם קול בודד, שהמליץ על הפסקת גלויי הנשכחות, בנימוק שנוח לסתום את הגולל על פרשה שנתרחשה לפני שנים כה רבות. מכיוון שאותו יחיד נכבד לא העלה טעמים הלכתיים, אלא מדיניים, נהיה רשאים להסתמך על כך שסיעת אגו"י הצביעה השבוע ב"כנסת" בעד אחד החוקים הספורים, שאינו נוגד אולי את ההלכה והוא: בטול חוק ההתיישנות לפשעי הנאצים ועוזריהם. כלומר, אין הזמן יכול בדיני אדם: לכפר, למחוק ולטשטש את עצמת הזוועות שבצעו הנאצים או עוזריהם היהודים. נכון הוא שכוונת המחוקק לא הייתה לפושעי השואה היהודים רמי המעלה ועמוסים תוארי הכבוד של מנהיגים לאומיים, אשר סדרת מאמרים זו מוקדשת לדראונם, אולם שורת הצדק וההיגיון גורסת, שאם שגגת מנהיג עולה זדון, זדונו על אחת כמה וכמה. העובדה, שהגה"צ ר' מיכל בער וייסמנדל ייחד על ערש דווי, לפני הסתלקותו מן העולם את כל כוחות נפשו וגופו, להנחיל לדור אחרון את תודעת פשעי המנהיגים הציונים, מטילה על כולנו את החובה לקיים את דברי המת הגדול, להרחיב את היריעה ולגוללה ללא רתת.

וימש חושך

בספרו "השטן והנפש" מפרסם יואל בראנד קטעים ממכתב ששלח למשה שרת. "בלבי פועם רגש של סולידריות כלפי המפלגה, לה הקדשתי את מיטב שנות חיי, אולם דבר זה אינו יכול ואין צריך למנוע אותי מלקבוע את האמת ההיסטורית וזאת מבלי להתחשב אם כמה מעמיתינו בצמרת יפגעו מכך אם לאו. אני משוכנע כי בשנות 42/45 נעשו מצדם של המוסדות המוסמכים של תנועתנו משגים והזנחות גורליים ... משך עשרות בשנים שאפו אנשינו לתכלית אחת - המטרה הציונית הישנה נושנה - קיבוץ גלויות במדינה יהודית. בימי היטלר חייבת הייתה משימה אחרת לתפוס את המקום הקדמי והיא לקיים את עצם חייו של עמנו. אולם חברינו הוסיפו ללכת בדרך שהכתיבה להם המטרה הישנה, מבלי להבחין בכך, כי העם עצמו צונח ומת בדרך.

כאשר שלשת רבעי יהודיה של אירופה המרכזית כבר נספו בתאי הגאזים, עדיין הייתה יהדות הונגריה שלמה והיה קיים סיכוי אחד ויחיד להציל לפחות שארית זו של עמנו ברובה המכריע מהשמדה. סיכוי היסטורי זה הוחמץ. הוא הוחמץ משום שכל מוסדות החברה היהודית הג'וינט, הסוכנות, ההנהלה הציונית והמפלגות היהודיות בארצות הדמוקרטיה לא הכירו בכך, שזו המשימה המרכזית וכי יש כורח לשעבד לה את כל המטרות האחרות ... דבר אחד לא עשית חבר שרת היקר, וכל הסוכנות לא עשתה אותו והוא: להזעיק ללא שהיות את דעת הקהל בעולם, לגייס את העיתונות בעולם החופשי ככל שהדבר ניתן היה ... אי אפשר לומר שאתם לא קבלתם אינפורמציה על המתרחש. הונגריה הייתה החוליה האחרונה בשרשרת, וורשא הלכה קודם. אנו מבדפסט, מסרנו לכם בשנים האחרונות בפרטי פרטים, ע"י דוחו"ת כללים ואישיים על גורלם המזווע של היהודים בשטחי הכבוש הנאצי. שלחנו אליכם גם עדי ראיה. הגיע הזמן, שבו היה עליכם לנקוט עמדה וצעדים מכריעים. אולם העולם מילא פיו מים ובעובדה שהוא יכול היה לשתוק כלולה אשמתכם, שהרי אילו נזדעק העולם, היו גם יהודי קלויזנבורג יודעים כי עליהם לברוח ... בכל רחבי העולם אספו בשבילנו מיליונים. עשו זאת הג'וינט וארגוני יהודים אחרים.

אולם כאשר הגיע לעשיית שימוש בכסף זה, כדי להציל את חייהם של מאות אלפים החלו לנהוג במידה של קמצנות ...

כאן מאשר איש מפלגה מובהק של מפא"י שלש נקודות יסודיות בכתב האשמה נגד הצמרת

הציונית: א. פשע ההעלמה, ב. הסירוב להקציב כספים שנתרמו להצלה לייעודם, ג. סיבת ההתנהגות הנפשעת נעוצה בגישה: שהמדינה היא המטרה העליונה והצלת העם טפלה לה. בעתון הלונדוני "טיימס" מיום 6 ביוני 1961, פרסם הרב ד"ר שלמה שינפלד, ששמש בשנות השואה יו"ר הוועה"פ של ועד ההצלה מיסודו של הרב הראשי בבריטניה, מכתב למערכת, שעורר סערה בקרב ציוני בריטניה. הוא כותב במכתבו בין השאר:

"בדצמבר 1942 ארגנו בלונדון מועצה להצלת יהודים מרדיפות הנאצים והקמנו ועדה פרלמנטרית למטרות ההצלה בנשיאותו של הפרופסור א. ו. הלל, שזכתה לסיוע מנהיגיהם של שני בתי המחוקקים הבריטיים.

עבדנו תזכיר עם נקודות הבאות: כתוצאה מנגישות והשמדת היהודים ועמים אחרים בארצות האויב, תובעת הממשלה האנגלית בהסתמך על הצהרת חבר הלאומים שהוגשה לפני שני הבתים ב-17 לדצמבר 1942, הכרזת נכונותה למצוא מקלט זמני בתוך שטחיה או בשטח הנתון לחסותה לכל אלה שיצליחו להינצל מהארצות הנ"ל.

לפנות אל ממשלות המדינות הגובלות עם שטחי האויב או עם שטחי הכבוש של האויב, להעניק מקלט זמני בשביל משפחות ואנשים, שינצלו מאותם השטחים ולעזור להם בכל האפשרי.

לפנות לבעלות הברית האחרות שאף הן ינקטו באותם צעדים.

אלו היו הצעותינו. במשך שבועיים רכשנו 277 חתימות של חברי בתי הפרלמנט מכל המפלגות. הדרישה האנושית שלנו זכתה להסכמה של חוגי הממשלה ואני קובע כי הממשלה הבריטית הוציאה אחר כך כמה מאות רישיונות הגירה.

כאשר העניין הובא לפני הפרלמנט הבריטי התחילו הציונים מתריעים: למה לא לארץ ישראל? תשובתנו הייתה שהעיקר הוא ברגע זה להציל חיי נפשות וכי לנגד עינינו אינן קיימות שום מטרות פוליטיות ובגלל ההסכם שבין המופתי והנאציים אין ארץ ישראל באה בחשבון כמקום מקלט להצלת נפשות. אולם הם סרבו לקבל את כל הטענות שלנו.

בישיבת הפרלמנט שנערכה ביום 27 לינואר 1943, כאשר מאה חברי הפרלמנט ובית הלורדים עמדו בתוקף על קבלת ההצעה, יצאו לעומתם דוברי הציונים והשיבו כי היהודים ישללו כל הצעה שאינה מכוונת לארץ ישראל. אחדים צדדו בעמדה הציונית והתפתח ויכוח חריף, ההצעה ירדה משום כך מן הפרק, גם מצדדיה הנלהבים ביותר טענו: "אם היהודים אינם מסוגלים להסתדר בינם לבין עצמם כיצד נוכל אנחנו לעזור?"

היה זה ללא הועיל להתדיין עם התפיסה הציונית באותה עונה, שלא פסקה לטעון: לכל ארץ קרבנות משלה במלחמתה על המולדת. קרבנות היטלר הם הקרבנות שלנו למען מדינה יהודית. הטבעת אניית המעפילים "פטריה" על נוסעיה בנמל חיפה, שהאנגלים עמדו להגלותם למרחקים, שמשם סמל טראגי ומחריד בזעיר אנפין למה שעוללו הציונים לרבבות, לפי אותו כלל האומר: הזכות להינצל שמורה ליהודי רק בארץ ישראל ואם אין הדבר בעל בצוע, מוטב שתהיה מיתתו רבת הסבל נדבך לבניין המדינה המעודדת.

בעש"ק לס' בלק תש"ד הריץ הגה"צ רמ"ב ויסמנדל מכתב אזעקה נוסף ובו הציע:

א. תוך ציון מדויק של קווי הרכבת את הפצצת מסילות הברזל, על פניהן מובלים יהודי הונגריה וסלובקיה לשריפה.

ב. הפצצת הכבשן באושוויץ.

ג. הצנחת נשק לשמונים אלף כלואי אושוויץ.

ד. הצנחת חבלנים שיפוצצו את כל מתקני ההשמדה ובכך תחול הפסקה בתהליך שריפת תריסר אלף יהודים מידי יום ביומו.

ה. במקרה של סירוב בעלות הברית, יש לרכוש אווירונים ולגייס מתנדבים יהודים, שיבצעו את פעולות החבלה הנ"ל.

את מכתבו הוא מתבל בשאלות נוקבות לב:

“למה לא נעשה כזאת עד עתה. למה לא? למה אין עושים כזאת מעתה, למה לא? מי חייב בהתרשלות הנוראה הזאת? האין אתם חייבים בכך אחינו בני ישראל? אתם שיש לכם ההצלחה היותר גדולה בעולם - שהיא החרות. האם הנחתם את כל עסקיכם, כל התאוות, כל התענוגות, כל דבור בטל ויום ולילה לא עשיתם מאומה רק להוכיח את האמת הנוראה של אושוויץ לחוגים המכריעים את דעת העולם? האם התחברתם כולכם כאיש אחד - בלי הבדל של חברות חברות ובלי לחשוש לחלוקי כבוד, כדי להשפיע על החוגים האלה הנזכרים, במסירות נפש, למען יעמדו לנו לעזר, בשטח זה הפעוט מאד?

אם ככה עשיתם ואך ורק אם ככה עשיתם באמת ובתמים, בבוטל כל עסק אחר ובמסירות נפש, אז אין אתם חייבים - אבל אם ח"ו לא, כמה איומה היא האחריות שלכם על העבר ועד כמה גדול וקדוש הוא החיוב שלכם על העתיד”

קולו של אותו צדיק שנוסף על גדלותו בתורה וביראה, היה איש מעשה מפוכח ובעל דעת צלולה בהיות העולם, נשאר כקול קורא לא רק במדבר עמים, אלא גם בשממת לבבה של הצמרת הצינית.

ב-28 למאי 1944 הגיע בראנד לקושטא ודווח למשלחת הסוכנות היהודית על פרטי ההשמדה ועל ההצעה להפציץ את אושוויץ וקווי הרכבת המובילות אליה. במשפט קסטנר נדונה לא פעם השאלה למה לא פנו ראשי הסוכנות בתביעה זו אל מדינות הברית. שום מענה לא נמצא בפייהם, **בן גוריון** ושרת התחמקו אף מלהופיע לפני בית המשפט ולהסביר את העדר הפעולה החיונית. רק כעבור ארבע שנים, במשפט אייכמן, הקדימה הסוכנות רפואה למכה והגישה לבית המשפט מבלי שתתבע בכלל מסמכים המעידים על פניות שנעשו כביכול אל ממשלת בריטניה בעניין הפצצת אושוויץ. ראה זה פלא, שנים כה רבות לא ידעו דבר על המסמכים האלה ולפתע נתגלו בגנוך של הסוכנות. אולם גם הפעם התחמקו בן גוריון ושרת למסור לפני בית המשפט הסברים בעל פה והתובע הכללי כרכר והתפתל באמנות מפליאה ובלבד שלא יזדקק לכך. “ניו יורק טיימס”, מ-1 ביוני 1961 שואל:

“כיצד זה יתכן, כי במשך שנה שלימה אסף התובע הכללי של מדינת ישראל עדויות מכל קצווי תבל ופה לנגד עיניו, מצוי עד חשוב ביותר משה שרת והוא מוותר על עדותו?”

אולם גם אם מאן דהו יהגה בתמימותו הרבה אמון במסמכים שנתגלו בגניזה (המרשל של האווירה הבריטית בתקופת המלחמה סיר ארתור הריס וכן ראש הממשלה דאז צ'רצ'יל, מכחישים כאילו הגיעה אליהם פניה מעין זו מהסוכנות), גם אז תישאר קושיא חמורה במקומה: **מכתבו של ויצמן אל ממשלת בריטניה נושא את התאריך של 6 ביולי, ז.א. עשרים ושלושה ימים לאחר קבלת הדו"ח וההצעה מברנד. במשך עשרים ושלושה ימים אלו של התרשלות נשרפו 276**

אלף יהודים באושוויץ - תריסר אלף ליום.

הישוב שוקט אז על שמריו, אינו יוצא בהפגנות להרעיש שמים וארץ, אינו מפגיז את דעת הקהל בעולם כולו בתביעה מאוחדת: השמידו את אושוויץ, הצילו את המועמדים לשריפה.

במה עוסק הישוב וראשיו? בחירות "לכנסת ישראל" 201 אסיפות בחירות מקיימת מפא"י בלבד ושעתו של "בן גוריון – ושרת" פנויה ופנויה להשתתף בהן במלא המרץ. ב-30 ליולי שוב בחירות ... לוועידת הפקידים. בן גוריון מכריז: "מי שלא ישתתף בבחירות דומה לחייל הבורח מן המערכה. כולם נקראים להשתתף במערכותינו"

זוהי מערכתו של "בן גוריון", בעת להטו הכבשנים.

כעבור עשרים שנה מתוודה ד"ר גולדמן, נשיא ההסתדרות הציונית בעצרת יום מרד הגטאות בכ"ח אדר ש.ז.

"אין ספר שההיסטוריה היהודית בעתיד תשפוט לחובה את דור תקופת השואה, שחי בארצות החופשיות ותטיל בו אשם על העדר הכנה מספקת לגבי מהות הסכנה הנאצית בראשית צעדיה ועל אשר לא העז ללחום באמצעים נועזים ונואשים נגד ההשמדה בשיאה של תקופה זו. אינני יודע אם בזמן המלחמה היה בידי בעלות הברית למנוע השמדתם של מיליונים יהודים? אך אין ספק בלבי, כי אפשר היה להציל אלפים ורבבות יהודים בתגובה פעילה ונועזת יותר מצד ממשלות הדמוקרטיות. אולם כאמור, רוב האחריות רובצת עלינו, בשל אותה הסתפקות בדרישות ובקשות שגרתיות ועל אשר לא נמצא לקבוצים היהודים די אומץ לב ועוז נפש ללחוץ על הממשלות הדמוקרטיות באמצעים דרמטיים ולהניען לפעול בצורה דרסטית.

לא אשכח לעולם את היום בו נמסר לי מברק מגטו וארשה, המופנה לרביי סטיפן וייז ואלי ושוב נשאלנו מדוע אין מנהיגים יהודים בארצות הברית מחליטים לשבות יומם ולילה על מדרגות הבית הלבן עד שיאות נשיא ארה"ב לתת פקודה להפציץ את מחנות ההשמדה או את הרכבות המובילות אל המחנות. נמנענו מכך על שום שרוב המנהיגות היהודית הייתה אז בדעה שאסור להפריע למאמץ המלחמתי בעולם החופשי נגד הנאציזם על ידי מחאות סוערות. לכן אל לנו להסב את האשמה על אלו שסבלו ושלמו בחייהם. אם יש בסיס ל"אני מאשים" היסטורי ימצא בנו האומץ עתה לכווננו נגד אותו חלק של הדור שזכה לחיות מחוץ למשטר הנאצי ולא עשה חובתו במלואה כלפי מיליונים שהושמדו בידי משטר זה".

היום כולם מתחרטים: הנאצים לשעבר, הגרמנים הטובים, הקתולים החסודים, האנגלים והאמריקנים הדמוקרטים עד מאד, ואף המנהיגים היהודיים החילוניים. אולם כאמור אין חוק התיישנות הפשעים חל על הנאצים ועוזריהם, בין שהם גויים ובין שהם יהודים ...

אורות מאופל

מן ההכרח לתת רוח להתבונן בין פרשה לפרשה. הקורא והכותב זקוק לגלולות הרגעה כדי להנפש ממעמסת המטען הכבד. באפלה הקודרת של וימש חשך, תרות העינים אחרי נקודות אור, ברם אלו זרועות לרוב על פני ים הדמים בתוך חומות הגטאות. בין היהודים האלמונים מצויות היו דמויות ענק של גיבורים, קדושים וטהורים. יהודים פשוטים לכאורה "עמך" של כל ימות השנה, מי מלל ומי פלל, כי בבה המבחן ישיגו שיאי זוהר ופסגות גבורה נפשית כאלה. שנים מהם נדלה מתהום הנשייה, ונשנן את שירת חייהם.

וכך מספרים עדי ראיה:

ברחוב מורנובסקה 16 בוורשה הוקמה "נקודה" לפליטים. מי היו אותם הפליטים? יהודי העיירות הסמוכות, שהגרמנים גרשו מבתיים והטילו לתוך גיטו ורשה. מי שהיו לו קרובים או כסף הצליח להסתדר בחיים פחות או יותר. אולם אלה שלא היו להם קרובים או כסף, פנו לגור "בנקודה" שם בדירת מרתף צרה הצטופפו 150 איש, ביניהם רבים חולים וזקנים. הם היו חשוכי כל אמצעים ועזרה בתוך עיר זרה ובמסיבות כאלו, עת כל תושב ותיק של ורשה היה שקוע בצרותיו הפרטיות ונשללה ממנו היכולת להשתתף בצרות זולתו.

הפליטים האלה היו כולם נדונים לכליה מיד עם פרוץ המלחמה אלמלא היה נמצא **יהודי בבית השכן, שחש לעזרתם. היה זה סוחר חסיד, ברוך ורהפטיק ממורנובסקה 12**. לראשונה נוהג היה לבקר ב"נקודת" הפליטים ולסייע להם בכל אשר נתן בידו. לבסוף הפך לתושב קבוע כמעט באותה "נקודה" הוא ספק להם חבילות מזון ופחמים להסקה, הוא נהל את המשק וסעד את החולים. הזניח כליל את משפחתו והתמסר אך ורק לפליטים. לטענות אשתו, היה משיב במשפט אחד בלבד: "ישמרכם אלקים שלא תישארו ללא קורת גג לראשכם"

כאשר קרה לעתים תכופות ובנקודה חסרו חומרי הסקה ואי אפשר היה לבשל את מעט האוכל, היה ורהפטיק סוחב את הסירים הגדולים מ"הנקודה" לדירתו הפרטית, בה היו מבשלים על גז. בדירתו בשל את האוכל והיה מחזיר את הסירים החמים אל "הנקודה"

כאשר נתכה צרת הגרושים בחודש אב תש"ב, נדונו "נקודות" הפליטים ועניי העם להיות הראשונים בתור הקרבנות. ורהפטיק אשר עמד כל הזמן בקשר מתמיד עם מוסדות העזרה הסוציאלית ידע היטב את משמעות הגרוש. עליו לא חלה גזירה זו כלל וכלל. בכל זאת הצהיר, כי הוא יצטרף לגרוש ביחד עם הפליטים שלו. הוא לא יפקירם בשעת צרה איומה. לא עזרו טענות ובכיות בני משפחתו. הוא צעד ביחד עם הפליטים שב"נקודתו" אל רכבת ההשמדה.

ועוד דמות זוהר נוספת. **ברחוב זמנהוף 24 בוורשה, התגוררה יהודיה בשם פישר**. באותה סביבה שרר עוד שקט גמור. אולם הגיעו השמועות, כי בסביבה אחרת סוחבים כבר את היהודים ל"כר הגרוש" נזכרה האישה פישר, כי באותה סביבה מתגורר דודה הזקן. מיד פתחה בריצה לבית דודה, כדי להעבירו אל ביתה. כל האזהרות כי ההופעה באותן רחובות בשעות החטיפה היא סכנת נפשות, לא יכלו למנוע אותה מהחלטתה. היא לקחה חבילת מזון והלכה בדרך ממנה לא שבה עוד. יתכן ויאמרו כי זו הייתה התפרצות רגע אצל אישה מזדקנת. אולם לא כן הוא במקרה הגברת פישר. במשך כל תקופת שהותה בגטו, הפך ביתה לאכסניה למזי רעב. למרות שהיא עצמה לא הייתה עתירה באמצעים, חלקה את פרוסת לחמה האחרונה. עשרות אנשים סעדו בביתה את לבם בלחם צר וחממו את אבריהם הקפואים בספל קפה מהביל. כאשר אחד משכניה חלה במחלת טיפוס והרופאים קבעו, כי רק עירוי דם של אדם שחלה פעם בטיפוס יוכל להצילו, פקדה הגברת פישר על בנה לתרום שתי כוסות דם. בשעה שעמדה לפניו שאלה להציל חיי אדם, סירבה לחשוב חשבונות, כי בנה החלים רק עתה ממחלת טיפוס אנושה והוא גופו חלש מאד וטרם התאושש.

חוק ההתיישנות אסור לו שיחול גם על גיבורי אמת כגון אלה. יחקק שגב פעלים על הלבבות לעד. עם ישראל אשר רועיו המדומים פשעו בו ביום תוכחה, ישאב ניחומים מתפארת חייהם של בניו ובנותיו אשר אמנם לא השתמשו בתגת מנהיגות, אבל כתר שם טוב המשובץ בכל אבני חן של סגולת וחמדת ישראל מעטר את ראשם המעונה.

פרק ו

דור דור וגזלניו

"אר"י דסכנין בשם ר' לוי מלמד שהראהו הקב"ה למשה דור דור ושופטיו, דור דור ומלכיו, דור דור וחכמיו, דור דור ומנהיגיו, דור דור ומשניו, דור דור ושוטריו, דור דור ופרנסיו, דור דור וחומסיו, דור דור וגזלניו דור דור ונביאיו" (ויקרא רבה, אמור)

מלאך המוות מה לי הכא, מה לי התם, הוא משופע לא רק באלפי עיניים, אלא גם באלפי שליחים, המסייעים בידו להפק את זממו. מתוך ערמתו השטנית, בוחר הוא כמבצעי דברו היעילים ביותר, אנשים שתפקידם הוא דווקא להציל, לגונן ולנצור על החיים והם, הופכים בידו לשמש כלי השמדה בעקיפין. סאלי מאיר שעמד בראש ההסתדרות הציונית ועד הקהילות והג'וינט בשווייץ, נושא באחריות מוסרית, ביחד עם חבריו לצמרת הציונית בעד השמדתם של עשרות רבבות יהודים, שניתן להצילם באמצעים אשר עמדו לרשותו בשפע. הוא האיש, שסיכל תכניות הצלה כבירות, שהוכיחו את יעילותן כל אימת שנבחנו. לא הייתה זו קשיחות לב ואכזריות גרידא, שהדריכו את סאלי מאיר במחדליו. מה שעשה או יותר נכון, מה שנמנע מלעשות, היה פרי שיטה, שבה דגלו כל ראשי הציונות בתקופת השואה. דהיינו,

א. הגולה במזרח אירופה נדונה בין כה וכה לאבדון.

ב. דם מיליוני הנרצחים ישמש שמן לגלגלי המדינה היהודית העתידה לקום עם תום המלחמה והוא תרומתנו למאמץ המלחמתי של בנות הברית וממילא גם הקלף בו נוכל לנופף בוועידת השלום, בתביעתנו למדינה עצמאית.

ג. בהתאם לכך, כל אימת שמתנגשים האינטרסים של בנות הברית עם המאמצים להצלת המוני היהודים, יש להכריע למען עניינם של בנות הברית.

ד. גם במקרים שסתירה כזאת איננה קיימת, יש להזרים את הכספים, העומדים לרשות היהדות העולמית, לאפיקי הבית הלאומי בארץ ישראל ובכספים העודפים להצלה, יש להשתמש להעלאת קבוצות חלוצים ועסקנים ציונים מהגטאות לארץ ישראל בלבד, או לתמיכה בקבוצות מחתרטיות, המסייעות למאמץ מלחמתי ולטפוח רגש הכבוד הלאומי.

רק לאור (או יותר נכון: לחשכת) הנחיות יסוד אלו, נוכל למצוא הסבר הגיוני לצורה בה טיפל **סאלי מאיר** ומרעיו בשווייץ בענייני ההצלה. עלינו אם זאת לדעת, כי שווייץ הייתה המדינה הניטרלית היחידה באירופה הקרובה אל החלל, בה התגורר צבור יהודי מאורגן כדבעי ובה שכנו נציגויות כל המוסדות והתנועות של יהדות העולם. שווייץ רחשה מרגלים ושמשה מקום מפגש נוח עם סוכני האויב הנאצי, שהיו מצוידים בייפוי כוח לשאת ולתת על גורל שארית הפליטה. גם הצלב האדום תקע את מרכזו העולמי בשווייץ. לא תהיה כל הגזמה אם נקבע, כי סאלי מאיר בתוקף סמכויותיו ומקום מגוריו, ניצב בחזית הקדמית והאידיאלית לתכנון פעולות ההצלה וביצוען. אלא להוותם של אחינו המעונים, נצל את מעמדו זה להיות להם לרועץ.

רבות דובר ועוד ידובר בסדרת מאמרים זו על שגב פעליו של הגה"צ ר' מיכאל דב ויסמנדל זצ"ל. במעופו, העזתו פקחותו והתמסרותו הכשיר את הקרקע למלט מלוע חיות הטרף הנאציות למעלה ממיליון יהודים. סאלי מאיר היה בעל דבביה, הסטרא אחרא שלו, שמוטטה באדישות וקור - רוח, ללא רחם, את כל תכניותיו המחושבות להפליא של הגרמ"ד ויסמנדל, ואל תתמה, שתתאה גבר ויד המרושע הייתה על העליונה כי היה זה מאבק בין שני כוחות בלתי שווים. מחד גיסא, רב מבודד, מחוסר אמצעים בשטח הכבוש הנאצי, שרק לבו ומוחו הטהור לרשותו, ומאידך גיסא, מנהל מוסדות אדירים, החולש על אפשרויות בלתי מוגבלות כמעט מבחינה תקציבית וחופש

התנועה וההכרעה. מאת ה' הייתה זאת, ומידת הדין שהייתה מתנוחה על יהדות אירופה בתקופת השואה, גלגלה את החובה על ידי סאלי מאיר החייב.

גדר דרכי בגזית

הצבור היהודי יודע פחות או יותר על המשא ומתן שהתנהל בשנות תש"ג – תש"ד על הצלת יהדות הונגריה תמורת תשלומים בכסף או בסחורות. המו"מ הזה נכנס למבוי סתום והסתכם בהשמדת יהדות הונגריה, כאשר הנהגת הישוב הציונית הכשילה במכוון את שליחותו של יואל ברנד. אולם רק מתי מספר יודעים כי כבר בשלהי שנת תש"א, כאשר תכננו הנאצים לראשונה לגרש את יהדות סלובקיה להשמדה בפולין, היה זה הגרמ"ד ויסמנדל שגשש אצל ויסליציני והוכברג נציגי הנאצים בפרסבורג שמא ניתן להמתיק את גזירת הכליון בשלמונים. תשובתם של נציגי הנאצים אחרי התייעצות עם הממונים עליהם, הייתה חיובית. הם מוכנים להעביר את היהודים לארצות מעבר לים (פרט לארץ ישראל, שכן הובטח למופתי מפי היטלר) ועל יהדות העולם לממן את כופר הנפש וההעברה.

הידיעה הזאת נשלחה מיד על ידי שליח מיוחד לנציגי הסוכנות היהודית והג'וינט ותשובתם השלילית הייתה, כי לא יכנסו למו"מ על ארצות הגירה, זולת על ארץ ישראל בלבד. בחנוכה תש"ב הודיע ויסליציני לרב ויסמנדל, כי עומדים מיד לבצע את גרוש יהדות סלובקיה אם לא יסתיים המו"מ בחיוב. בעתותי פסח תש"ב התחיל הגרוש ובתמוז תש"ב הגיעו ויסליציני והוכברג לידי הסכם עם הרב ויסמנדל להפסיק את גרוש יהודי סלובקיה תמורת חמשים אלף דולר. עם תשלום המחצית הראשונה יפסקו המשלוחים במשך שבעה שבועות עד תשלום המחצית השנייה ואז תתבטל הגזירה לחלוטין והובטח עוד תשלום נוסף לשחד את שלטונות סלובקיה. התנאי של הגרמנים היה שהכסף יגיע מחו"ל במטבע חוץ. לא כאן המקום לתאר באיזה מאמצים הצליחו ראשי קהלת החרדים בפרסבורג לגייס את עשרים וחמשה אלף דולר במזומן ולמסרם לידי הגרמנים תוך הוכחות מזויפות שאכן הכספים הגיעו מחו"ל. המשלוחים נפסקו וליהדות סלובקיה הייתה הרווחה לאחר שששים אלף מבניה כבר הושמדו, בגלל סירובם של המוסדות בשוויץ להיענות לפניות לפני תחילת הגירוש. בינתיים הגיעו מפולין פליטים שמסרו עדויות מסמרות שער על כבשני ההשמדה. התאריך של 15 לנובמבר 42 שנקבע לתשלום שלישי התקרב והפסקת המשלוחים, שהוכיחה כי אכן יתכן לבטל גזירות בשוחד, המריצו את הרב ויסמנדל ועמיתיו לפתוח מחדש במו"מ להצלת יהודי פולין. שוב נשלחו שליחים מיוחדים נושאי מכתבים לשוויץ והפעם הגיעה תשובתו של סאלי מאיר בשם המוסדות הציונים לאמר:

א. סכום של חמשים אלף דולר הוא סכום גדול עבור מדינה קטנה כמו סלובקיה, והרי התקציב שקבלה אשתקד מהג'וינט היה רק בסך כמה אלפי דולר.

ב. המעשיות שאתם מספרים, שהשנה הזאת אתם צריכים כסף יותר והמכתבים שהוספתם מגולי פולין, סיפורי מעשיות מוגזמות הם, כי זה הוא הרגלם של יהודי המזרח (אוסט-יודען) הדורשים תמיד רק כסף.

ג. בכלל אין כעת אפשרות חוקית לשלוח אפילו פרוטה אחת, כי הכסף של המוסדות נתנם מאמריקה ושם קיים אסור הוצאת כספים למדינות אויב ואין לנו רצון לעקוף חוקים."
אם ירצה מאן דהוא להתנחם, שמא הרב ויסמנדל היה הוזה הזיות על אפשרות פדיון שבויים מידי הנאצים והסירוב משוויץ להעברת כספים לא הזיק למעשה, כדרך שלא הייתה הענות החיובית

יכולה להציל, תבוא העובדה הבאה ותטפח על פני המתנחמים. כאשר בעזרתה של לשכת החרדים בבודפסט ומאמצים על אנושיים הצליח ועד ההצלה של הרב ויסמנדל בסלובקיה לסלק את התשלום השלישי הנוסף לא נגעו שוב לרעה במשך שלש שנים תמימות עד פסח שנת תש"ה בשלושים אלף יהודי סלובקיה שנותרו לפליטה. אל נשכח שהסכום של חמשים אלף דולר, שתמורתו הצילו שלשים אלף יהודים לתקופה של שלש שנים, הוא בערך המשכורת שמקבל מנהל בכיר של הג'וינט במשך שנה אחת בלבד. לא העדר כסף מנע את סאלי מאיר מלהעבירו לתעודתו, אלא העדר הרצון וההערכה לפקוח נפשות ישראל. והרב ויסמנדל נותן ביטוי מוחשי לרחשי לבו: "למה יתנו את הכסף הזה, שנצרך להם עתה כל כך לקנות בו כבשה חדשה או עז בן שנה ולבנות בעדו סהר חדש על קרקע חדשה שקנו ולמה יפזרו את הכסף הזה עתה על הקניין הזה של אלו הבהמות הזקנות, העומדות באותו דור הישן - שאינו שלהם".

מכתבים שהוספתם מגולי פולין סיפורי מעשיות מוגזמות הם (ממכתבו של סאלי מאיר נציג הציונים בשוויץ אל הרב ויסמנדל)

כתב ההאשמה של הרב ויסמנדל, קבל לפני שנתיים ימים [דאז] אשור מפתיע, ממקור בלתי צפוי. בשבועון הגרמני "זי אונד ער" המופיע בשוויץ, נתפרסמה סדרת מאמרים על ניסיונות להצלת יהודי אירופה בדרך של מו"מ עם הגרמנים, מפרי עטם של כמה אישים שנהלו במישרין את המו"מ, בסדרת מאמרים הנושאת את הכותרת: "היום מותר לי כבר לדבר" והנקראים במתח נפשי, מלווים תצלומים של התרחשויות ותעודות מרעישים, משתתפים: הגוי **השוויצרי קורט טרימפי**, שנשלח ע"י עסקני ההצלה של היהדות החרדית בשוויץ פעמים אין ספור לגרמניה לחלץ קבוצות יהודים או יחידים מפי הכבשנים. הקונסול השוויצרי, מחסידי אומות העולם, **צ'רלס לונץ**, אשר פרש את חסותו על ששים אלף יהודים בבודפסט והצליח למלטם ממות בטוח. והיהודי **יוסף מנדל אשר ביחד עם אחיו ג'ורג' מנלו**, המזכיר הראשי של הקונסוליה השוויצרית בסן סלבדור, ציידו יהודים רבים בדרכונים של מדינת סן סלבדור, ועמלו החל משנת תש"א עד סוף המלחמה ללא הרף, להציל לקוחים למות. כחוט השני עובר שמו של סאלי מאיר לשמצה בכל סדרת המאמרים הזו ומצביעים עליו כעל אבן נגף, שבעטיה נכשלו מאמצים והזדמנויות להצלת רבבות. מר מנדל שעבר את כל ארצות הכבוש בבלקן, הגיע בתחילת שנת תש"א לשוויץ ומסר כעד ראיה את הזוועות שחווה במו עיניו. והנה כותב יוסף מנדל:

"האיש בעל הסמכות העליונה לענייני היהודים בשוויץ היה התעשיין מסנט גלן, סאלי מאיר. הוא נמנה על אלה שפקפקו באמתות דווחי, כיהודי גרמני, סרב להאמין כי עם תרבותי מובהק כמו העם הגרמני יהיה מסוגל לפשעים מעין אלו. הוא העביר את הקלח על עדותי שאינה אלא דו"ח זוועות מגמתיות, וממילא גם לא התלהב לקראת כל תכניות העזרה וההצלה שנתרקמו במשך הזמן. עד סיום המלחמה היה הוא לחלוטין האדם הבלתי מתאים במקום הקובע. כך הפכה אישיותו של סאלי מאיר לדמות טראגית ביותר בתולדות מבצעי ההצלה שלנו. אמנם לא מבחינה חוקית, אולם מבחינה מוסרית, רובצת על שמו אשמת מותם של יהודים רבים"

התכנית הראשונה שהגה מנדל הייתה להעביר משלוחי תרופות, מלבושים ומזונות באמצעות הצלב האדום לארצות כיבוש. כדי למנוע הפרעות, הוחלט שמחצית המשלוחים יחולקו בין עניי הגויים. בחדשי שבט אדר תש"ב הצליחו לרכוש שמונה קרונות תרופות למטרה הנ"ל. היוזמים פנו אל סאלי מאיר.

"סאלי מאיר לא רצה גם לשמוע על תכנית כזאת. הוא טען כי בנות הברית אסרו להגיש כל עזרה שהיא, גם בדרך עקיפין לגרמנים. במשך שנה שלימה נסינו להפעיל את תכנית הסיוע, עד שהגענו למסקנה כי בלעדי סאלי מאיר, ז.א. הג'וינט, לא נוכל להגשימה וסאלי מאיר עמד בתוקף על סירובו. וכך נאלצנו לותר.

מנדל כנראה לא ירד לסוף דעתו של סאלי מאיר ולא הבין, כי סירובו נבע מתוך שיטת הצמרת הציונית שלא לעקוף את חוקי המלחמה של בנות הברית וגם לא ללחוץ עליהן ולהטרידן, בנגוד למה שנהגו מלכי יוון ויוגוסלביה וממשלת פולין הגולה למען בני עמם. (ראה מאמר ד' מסדרת "אני מאשים" ב"דגלנו" מאיר גם נאמן לשיטת ההנהגה הציונית בשטח העלמת השואה מדעת הקהל. מנדל כותב על שני צעירים שהצליחו להימלט מאושוויץ לסלובקיה, ערכו עדות מפורטת על המתרחש באושוויץ, מקום שם נחנקו עד זמן בריחתם מיליון ושש מאות אלף יהודים. את גביית העדות הזו נסח הרב ויסמנדל והעביר לבודפסט ומשם הוברחה ע"י פרופ' מנוליו לשוויץ. (הדו"ח עצמו מתפרסם במלואו בספר "מן המצר") סאלי מאיר התנגד לפרסם את הדו"ח הנ"ל ומנדל שוב אינו מבין על מה ולמה. יתכן ואילו היה מנדל נוכח בהרצאתו של יצחק גר., יו"ר ועד ההצלה לשעבר בארץ ישראל, היו נפקחות עיניו לתהות על קנקנם של פושעי השואה היהודים. בנאומו בבית סוקולוב ביום ט"ז טבת שנת תשכ"ד, הסביר יצחק גר. למה העלימו מנהיגי הישוב את פרשת השואה מהצבור.

"מי שבונה מולדת ונמצא בקרבות על קיום המולדת, רשאי לא לדעת ויש לו חובה אחרת, יותר גדולה"

אגב באותה הזדמנות פזר גר. אימרת פנינה נוספת:

"כדאי היה להקריב עוד מיליון יהודים בשביל מרד גטו ורשה"

אכן ראויים הדברים למי שאמרם, הוא אביו מגינו של הקאפו הנתעב, שבמו ידיו רצח יהודים באושוויץ והונחץ בשם פרוכטנבויס בספרו של הסופר ק. צטניק. אין כל ספק, כי סירובו של סאלי מאיר לפרסם את זוועות הנאצים לא נבע מתוך קלות דעת גרידא, אלא מאותה גישה עקרונית של המנהיגות הציונית שעליה דובר לעיל. יוסף מנדל לא התחשב בסירובו של מאיר ומסר את הדו"ח של הרב ויסמנדל לסוכנות הידיעות בשוויץ ועד מהרה פרצה סערה על דפי כל העיתונות העולמית שפרסמה את הפרטים על המתחולל בתחום אושוויץ, התקיימו הפגנות מחאה ברחבי תבל. מלכי אירופה פנו אל **עוצר הונגריה הורטי** לשים קץ בארצו לרדיפות היהודים. **הנשיא רוזוולט**, אשר בוודאי, שרות הביון המעולה שלו, לא היה זקוק לקבל ידיעות על המתרחש בפולין מפי הרב ויסמנדל, נאלץ להפר את השתיקה וההתעלמות ושגר הודעה לידי סטיפן ווייז, נשיא הקונגרס היהודי העולמי וההסתדרות הציונית באמריקה (עמיתו לפשע ההעלמה) בה איים בנקמה ביום הדין על פושעי המלחמה. ממשלת הנאצים נאלצה להתגונן מול דעת הקהל העולמית הנסערת והיא פרסמה במצח נחושה הכחשה נמרצת לשמועות הזוועות, הכוזבות כביכול. התוצאה המעשית הייתה, כי בהונגריה הופסקו משלוחי הגרוש לאושוויץ. ראשי המדינה בהונגריה חששו שמא יצורפו לרשימת פושעי המלחמה. שגריר שוויץ בבודפסט מר לונץ כותב במכתבו מיום 20 ליולי 44:

"בימים אלה הגיעו הנה עיתוני שוויץ המתארים את הפשעים שבוצעו בהונגריה ביחס לאוכלוסייה היהודית. כמובן שבחוגים הממשלתיים כאן מתמרמרים מאד על שהידיעות האלה הוברחו למדינות ניטראליות ומשם מצאו דרכן לארצות האויב. התגובה הייתה כפי שאפשר היה לצפות מראש, חזקה מאד. בימים אלו כל אחד מעונין להציל את עורו. משנתפרסם, כי עיני כל

העולם צופות לרדיפות הבלתי אנושיות של יהודי הונגריה, שאל כל פקיד ממשלתי את עצמו כלום לא יתבע פעם על מעשיו לדין. המסקנה הייתה כי לפתע הופסקו הגרושים, אפשר לקבוע, כי הודות לפרסום נמנעה השואה בעצומה"

משאנו למדים לדעת את גודל הישע שהיה לפרסום ממדי ההשמדה, נוכל גם להעריך את עצמת הפשע של ההעלמה. במשך שנתיים ימים חלחלה וקדחה זעקתו של הרב ויסמנדל עד שפרצה את הסכר שהציבו ראשי הציונות למולה.

דור דור ופרנסיו

בפרק הבא עוד יסופר על **מחדליו הרי האסון של סאלי מאיר** ובהתאם לכלל שהצבנו לנו לסיים כל אחד ממאמרי הסדרה "אני מאשים" בהעלת סלון מהאור הגנוז במחשכי הגטאות, תוצב נא בזה יד לאחד ממקדשי ה', שספק אם כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם.

ר' יוסף משה הבר היה פרנס בק"ק קאליש, מעסקניה המסורים של אגודת ישראל. כאשר גורשו יהודי קאליש בהמוניהם להשמדה ורק המסוגלים לעבודה נכלאו בסדנאות, נתמנה ר' יוסף משה הבר הי"ד כמנהל עבודה. תפקידו היה לפקח על פריון וטיב התוצרת ולהעניש את המתרשלים. אולם כמו שוטרי בני ישראל במצרים, כן סרב גם הוא להעניש את המפגרים, והנוגשים הנאצים כילו בו את כל חמתם. חבריו היהודים בקשו ממנו לפחות להנחית מכות למראית עין, אולם אף שידע כי את חייו הוא קובע, טען שחלילה לו להיות בכלל רשע המרים יד על חברו. משהרגישו הנאצים בכך, דפקו את כפות ידיו במסמרים אל השולחן, הוא מת בעינויים קשים ונשאר עד נשימתו האחרונה פרנס נאמן לבני קהילתו.

”מה כוכבים ברומו של עולם, אף בניך כשהם עולין עולין עד לרקיע וכשהם יורדין, יורדין עד העפר” (פסיקתא זוטרתי).

כשהם יורדים עד העפר

הפרק הקודם של סדרת ”אני מאשים” הוקדש ברובו לשיטת המחדל והערמת מכשולים על דרך ההצלה שבה נקט המנהיג הציוני סאלי מאיר, אשר בהיותו נציג הג’וינט וגם יו”ר ועד הקהילות בשוויץ, ריכוז בידו ביחד עם נציגי הסוכנות בשוויץ את מלאי הסמכויות והשליטה על מקורות הכסף של היהדות העולמית. צויין כי סאלי מאיר היה נאמן לקו הצמרת הציונית, לפיו: בהיותנו בעלי בריתם במלחמה של מעצמות הקואליציה, מחובתנו להזדהות בדרכי פעולתנו עם האינטרסים שלהם, אפילו כאשר הדבר יעלה בחיי מאות אלפים יהודים.

ד”ר הכט, איש כלכלה מחיפה העיד במשפט קסטנר:

”בשנת 39 העברנו באופן בלתי חוקי עד כמה שאפשר יותר יהודים מהגבול הגרמני דרך שוויץ. השקפתה של הממשלה השוויצרית אז הייתה, שאסור להציף את שוויץ בפליטים ולסאלי מאיר הייתה הבנה מלאה למדיניות זו. כל האמצעים שננקטו אז נגד פליטים יהודים, מעצרים והאיסור שהוטל עליהם לצאת בערבים, נעשו בהסכמה מלאה של סאלי מאיר. האנשים הרשמיים בסוכנות היהודית בשוויץ לא עשו שום דבר בנגוד למשטר הזרים בשוויץ. הכרתי את סאלי מאיר וראיתי בין היתר שנשיא מדינת ציריך ד”ר ברינר עזר לנו יותר מאשר סאלי מאיר. סאלי מאיר התחיל לעזור לנו בטרנספורטים רק לאחר שד”ר רוטמונד וד”ר ברינר דרשו זאת ממנו”

לאחר שהרה”צ ויסמנדל זכר קדוש לברכה הצליח בשנת תש”ב, תמורת שלמונים והסכם עם הנאצי ויסליציני, להפסיק את גרוש יהודי סלובקיה לאושוויץ (עד שנת תש”ה), פתח במו”מ מחודש על הצלת יהדות אירופה כולה. ב-10 למאי 43, נערך בין ועד ההצלה של הרב ויסמנדל בסלובקיה ובין ויסליציני, שפעל בשם הימלר: הסכם חדש לפיו יסולק עד 10 ביוני סך מאתיים אלף דולר ואז יפסקו הגרושים בכל שטחי הכבוש, פרט לגרמניה הגדולה ופולין, עד עשירי באוגוסט. במשך זמן זה יקבעו התנאים לתשלום 3 מיליון דולר תמורת הפסקת הגרוש למחנות השמדה לחלוטין. כאות לרצון טוב יופסקו הגרושים בינתיים, מיום עריכת ההסכם עד מועד התשלום הראשון 10 ביוני. את פרטי ההסכם זה העביר הרב ויסמנדל לשוויץ והוסיף מצדו את הערותיו - זעקותיו:

”האמת ניתן להיאמר, כי אלמלי היה כלל ישראל מתנהג עמנו כאשר מתנהגות הממשלות הגולות היושבות בארצות החרות עם אחיהם בארצות הכבוש, אלמלי היה מוסר לידינו אך מקצת מן המקצת מן אותם הכספים של כלל ישראל אשר ישנם בידו, בלי פלפול ובלי עצות, אדרבה בבקשות ובתחיות, לאמר קחו לכם את הכסף, הרי כסף ככל אשר ישנו בעולם, רק הצילו והצילו, אז אולי כמה מאות אלפים לא היו נרצחים. אבל עצות שמענו, הצעות קבלנו וגם מעט מעט כסף, פחות מטפה מן הים וכבר דם רותח של אחינו בני ישראל צועק אלינו וצועק עליכם על העבר, על העבר הנורא על העבר האיום. על כן השבענו עליכם בכל ההשבעות והאלות, זכרו, כי יש כאן ברשותו של הרשע במדינות כיבושו והשפעתו עוד קרוב לשלשה מיליון נפש ישראל. נמצא שיש להציל נפש בעד ב’ עד ג’ דולר. את הסחורה כבר הוציאו אל השוק והגרילו את יום השוק ואין לאחר אפילו שעה אחת. הם עושים את כל ההכנות להתחיל בגרוש אך בידינו הוא שלא יתחילו ודעו, כי גרוש זה

משמעו ופרושו רק אחת, רצח נורא ואיום. ידעתי, כי יש כאן חששות לעבור על עוון הכנסת כספים למדינת הרשע, שהוא עוון פלילי מצד ממשלות ממלכות הברית ... איזה עוון חמור יותר, אם עוון הכנסת כספים למדינת האויב או עוון רציחת אלפי אלפים של אחינו בני ישראל? כבר שילמנו מס יותר מידי בנפש של ארבע מיליון טהורים וקדושים, שנרצחו ונחנקו בכלי חניקה **בבלזיץ ומלקיני** (**טרבלינקה**) ועלינו רק חיוב אחד לומר לדמם די, בכל כח ויכולת אשר בידינו.

אנחנו מפילים תחנה ובקשה לפניכם, בעיניים זולגות דמעות, אין עליכם רק חוב אחד לקבץ כסף וכסף וכסף. עצות והצעות הניחו לנו, הכל יש בידינו, דרכים רבים היו להציל וחבל על דאבדן ודרכים רבים יש להציל. רק דבר אחד חסר לזה, מה שאין בידנו להשיג, והוא הכסף. אלמלי היה בכוחנו לתת נשמה באלו האותיות מה טוב היה ומה נעים. אז היינו משביעים עליהן לאמר: באו לפני אחינו במקומות החרות ואמרו לפניכם ובכו לפניכם וצעקו לפניכם על נפש הזקנים והזקנות שנדקרו בחרבות, שנרצחו ביריות על מיטתם ועל משענתם, על נפש מאות אלפים ילדים היפים, ילדים הטהורים, שנרצחו במחנות, ילדים שנקברו חיים לאלפים בקבר יחד, על נפש אלפי אלפים שנחנקו על ידי תנור עשן של הרג ורצח בבתי חנק ובכח נפשותיהם הטהורות עוררו רחמים בלב אחינו בני ישראל, אשר ידענו גם ידענו, כי יש להם הכח ליתן כסף - אשר היא הבקשה היחידה, אשר מבקשים מעמכם, שיתנו את זה הכסף למען הציל על כל פנים את השארית בפולין ואת השארית המיועדת לילך לפולין"

לאותיות לוחטות אלו, שיצאו מתחת עטו של הרה"צ ויסמנדל, הייתה אמנם נשמה, אולם לאנשים שאת לבם נועדו לזעזע, חסרה נשמה יהודית. סאלי מאיר ונתן שוולב נציגי הסוכנות היהודית, לא זעו ולא נעו, למקרא הצעקה הנוקבת שיתין ותהומות. שלשה מיליון דולר שבכוחם ניתן להציל מיליון יהודים, נאספים היום במסיבה חגיגית אחת בארצות הברית בשביל מכוון ויצמן, ואילו באותה שעת חרום סרבו בעלי הדעה והמאה - הלאומיים להעמידם ליעוד נעלה ביותר, שהכסף נוצר למענו - פדיון לקוחים למות.

ב-18 ליוני 43, עורך הרב ויסמנדל מכתב נוסף בו הוא מודיע כי הצליח להאריך את המועד הסופי עד הראשון ליוני. אולם גם אז שומע לא היה לו. ושוב הוכח כי המו"מ שנהל הרב ויסמנדל לא היה פרי אשליותיו מחד גיסא ותרמית נאצית מאידך גיסא. אלא כדרך ששמרו הנאצים המשוחזרים על ההסכם בסלובקיה, כן קיימו את הבטחתם ביחס להסכם החדש על יהדות אירופה.

בעדות הראשונה של הנמלטים מאושוויץ, שהרב ויסמנדל הבריח אותה לארצות המערב, מצוין המאורע שהיה לחידה בעיני כל יושבי המחנה. במשך חודש תמים, בקיץ תש"ג, לא הגיע אף משלוח של מגורשים לשם וגם הפסיקו את פעולת הכבשנים. הנימוק הרשמי היה אמנם שמחזקים את בדקי הכבשנים. אולם למעשה לא בוצעו שום עבודות תיקונים. משמע, שהנאצים היו מוכנים לקיים את ההסכם אילו מלא אחריהם גם הצד היהודי. אולם לאסונה של יהדות אירופה, היה כל המו"מ על הצלה לזרא לצמרת הציונית והרב ויסמנדל נדמה כטרדן בעיניהם, שענינו אינן מבחינות באופק את המדינה היהודית העולה מתוך גלי הדמים, אלא הן תקועות בלי נוע במחנה הבלהות של תשפוכת הדם.

לא רק פדות סרבו המנהיגים להחיש, אלא גם ידיעות לא בקשו לקבל משם. הרב ויסמנדל שואל בספרו "מן המיצר"

"למה לא ניסו המה שם ממקום חרותם לבקוע דרך אלינו ולשלוח אלינו שליח נסתר? ותגדל התימה הזאת בראותנו, כי ממשלות צ'כיה ופולין אשר בארצות החרות, שולחים יום יום שליחים כאלה בסתר אל נאמניהם בארצות הכבוש ולכן הוספנו לתמוה למה הגבאים של המוסדות

הגדולים של חסד ישראל, אינם משתמשים בשליחים אלה, אם אין דרך אחרת לפניהם, ובכל משך השנים האלו, מעת שנפתחו הדרכים על ידינו, מעולם לא ניסו המה מארצות החופש לשלוח שליחים אלינו, רק עלינו היה לשלחם ולשלם שכרם וכמה פעמים שלחנו וריקם שבו - כי להם שם לא היה פנאי להשיב"

דמו של מי סומק יותר?

בפרקים הבאים ידובר עוד אי"ה על הזדמנויות הצלה רבות שסאלי מאיר ומרעיו סכלו והפרו אותם. רק במקרה אחד נאות מאיר לפתוח את ארנקו לרווחה: הוא העמיד לרשתו של **קסטנר** מיליון ושבע מאות אלף דולר לפדיון 1,700 יהודים הונגרים שקסטנר קנה מידי אייכמן ואשר הועברו מהונגריה דרך ברגן בלזן לשווייץ. כאן, כאשר מדובר היה על הצלת נבחרים, ברובם עסקנים ציונים וקרובי קסטנר, נשכח מלבו של סאלי מאיר העיקרון של איסור העברות כספים לידי האויב. בעד שלשה מיליון דולר להצלת מיליון יהודים התחנן הרב ויסמנדל לשווא ואילו מיליון ושבע מאות אלף דולר לפדיון אלף ושבע מאות יהודים הוענקו ללא דחוי. גם במקרה זה פעל סאלי מאיר לפי גישה עקרונית שהייתה אבן יסוד למדיניות הציונית: הסלקציה נקודת המוצא לגישה זו מבוססת על הנחה, שהמוני בית ישראל הם בבחינת "אבק כלכלי ומוסרי" (כלשונו של ד"ר ויצמן בקונגרס הציוני בשנת 37), שלכל היותר נועד לשמש הדום לרגלי שכבה דקה של האצולה הלאומית. ובצדק כותב בן הכט בספרו האנגלי "תרמית" "האמת על ויצמן היא, כי הוא נשא על כנפי החלום היהודי של ציון החדשה, אשר איך שהוא, לא כללה את היהודים האמתיים - של סמטת פטיקוט, רחוב הסטר, רחוב נאלבקי שבוורשה והגטו של סמטת פטיקוט, רחוב הסטר, הוא נשא נאומים נמלצים רבים, בהסבירו את מטרותיה של ציוניותו. הוא הציע לעולם תמונה של ציונות העמלה להפוך את ארץ ישראל לחלון של "טיפני" עבור יהודים נוצצים ולא גטו נוסף עבור רוכלים דוחפי עגלות ועוטפי טלית נחותים"

השופט העליון, חיים כהן, ששמש בימי משפט קסטנר כיועץ משפטי של ממשלת ישראל, נתן בערעורו על פסק הדין המרשיע ביטוי נוסף לפילוסופיה המדינית הנ"ל של הציונות. בין השאר הוא כותב בערעורו לפני בית דין העליון:

"אם לפי השקפתו של קסטנר, צודקת או כוזבת הוא האמין, כי מיליון יהודים היו חסרי תקווה ונדונים למות, הוא היה מורשה לא להודיעם על גורלם ולהתרכז בהצלת המעטים. הוא היה מורשה לנהל עסקה עם הנאצים למען הצלת מאות אנשים ספורים ומוסמך לא להזהיר את המיליונים. למעשה אם כן הוא ראה את זאת, בצדק או בכזב, זה היה תפקידו. אם אינכם אוהדים שיטה זאת, אם זה אינו עולה בקנה מדה אחד עם הפילוסופיה שלכם, הרשות בידכם לבקר את קסטנר ולומר, כי הפוליטיקה שלו שוגגת, אך מה לכל זה דמיון עם שתוף פעולה. הייתה זאת תמיד מסורתנו הציונית לברור את המעטים מתוך הרבים בארגון העלייה לארץ ישראל. האם בגלל זה נקרא בוגדים?"

לפני ימים מספר [דאז] נדון בת"א **המנגן ברנבלט כמשתף פעולה עם הנאצים**. ברנבלט זה אם כי הסגיר יתומים יהודים לידי הנאצים להשמדה, הגיש כל כמה שהיה בידו לעזרה לקבוצת ה"גורדוניה" שהסתתרה במחתרת. אלמלי היה חיים כהן מתמנה לא כשופט עליון, אלא כסניגור מטעם, היה בוודאי ממליץ על ברנבלט כדרך שהמליץ על קסטנר, שברוח הפילוסופיה הציונית הציל מעטים תמורת הפקרת הרבים. העד הרצברג שהופיע במשפט ברנבלט העיר לאמר:

"היודען ראט" שמש מכשיר הרדמה, הם הרדימו את הנוער והם הרדימו את המבוגרים שלא יחשבו על פעולת הצלה. לדאבוני הרב, רוב רובם של אנשי היודען - ראט היו ציונים, הם חשבו

שבאמצעות שתוף פעולה עם הגרמנים הם עושים דבר טוב. הם הכינו את הרשימות של היהודים שנשלחו למות, בכך חשבו להציל יהודים אחרים. ראשי היודען ראט סבלו משיגעון גדלות, שהם עושים דבר היסטורי כדי לגאול את העם וכל האוכלוסייה היהודית פחדה מהם" ("הארץ" ו' תשרי תשכ"ד).

מן הראוי יהיה לצטט באותו ענין את דברי העו"ד תמיר מתוך נאום הסיכום שלו במשפט קסטנר, כדי להוכיח כי סדנא דארעא חד הוא בין בפולין, בין בהונגריה, בין בארצה"ב ובין בארץ ישראל נוקטים הציונים בקו פעולה אחד: השתלט ומשול, בכר וקפח! סוף כל סוף זכו להגשמת חלומם הקדום: כבוש הקהילות ואפילו במסגרת היודענרט, כמקדמה לממשלה במדינה עצמאית.

תמיר אומר:

"אותה שעה מתהווה בקרב היהדות ההונגרית תהליך מיוחד במינו. המיעוט הציוני שהוא מעוט קטן בצבור ההונגרי, משתלט על היהדות כולה. הרוב המתבולל המכונה "ניאולוגי" והחרד המכונה "אורטודוקסי" נסוג, ומפנה את מקומו לציונים. זאת מאשר בראנד בתזכירו, זאת מאשר גם פרוידגר בעדותו.

ובקרב הציונים עצמם, בעקבות קבלת הכסף מארץ ישראל על ידי קבוצת קסטנר, משתלט המעוט של "אחוז" שלפי עדותו של קראוס הוא מהווה פחות מרבע בתנועה הציונית, נוצר מצב פרדוקסלי: המעוט שבקרב הציונים, משתלט על הציונות ההונגרית ועל ידי כך משתלט על יהדות הונגריה כולה. המעוט הזה שלמעשה קסטנר עומד בראשו, משתלט על החיים הפנימיים של מיליון נפש וכאשר הגרמנים מחפשים בקרב הציונים את משתפי הפעולה, הם נתקלים מיד בקסטנר וקבוצתו, כי גם הם מצדם עושים הכל כדי למצוא מגע עם הגרמנים"

והנה מסמך נוסף, מכתבו של הנרי מונטור סגן יו"ר המגבית היהודית המאוחדת בארצות הברית, בנדון כמה מאות יהודי בלקן שהצטופפו בשבט ת"ש בתוך ספינה על פני הדנוי מאין להם כל אפשרות לעלות על החוף הכבוש בידי הנאצים. היו אלה מעפילים, ביניהם זקנים נשים וילדים, שלא אורגנו ואושרו ע"י המוסדות הציוניים הרשמיים. חייהם היו נתונים כל רגע בסכנת מיתת רעב וצמא, הם היו זקוקים לאמצעים כספיים לפצות את רב החובל שיאות להמשיך להובילם ארצה. המגבית היהודית המאוחדת סירבה להושיט להם עזרה. והנרי מונטור כותב בין השאר אל רבי ברוך א. רבינוביץ בקהלת "בני אברהם" במרילנד בין השאר לאמר:

"הנני מצרף כאן שני פרטים, היכולים להיות לעזר לתקן את השקפתך על נקודות מבט ביחס לניצולים של הדנובה. הזדהות פומבית עם הגירה בלתי רשומה והכרה ע"י גוף כזה כמו הסוכנות היהודית אשר לא בלבד תאשר אלא גם תכלכל הגירה בלתי רשומה כזאת, עלולה רק לחבוט מהלומה הרת אסון על הקלת כניסה לעולים חוקיים ומוכשרים כהוגן לארץ ישראל, סלקטיביות מהוה גורם הכרחי בבעיות העלייה לארץ ישראל. בסלקטיביות הכוונה היא, בחירת אנשים ונשים צעירים, אשר חונכו באירופה למטרות יצרניות בחקלאות או בתעשייה ואשר הם מוכשרים גם בשטחים אחרים לחיים בארץ ישראל, הטומנים בחובם קשיים ותלאות, לקראתם הם מוכרחים להיות מוכנים בגוף ובנפש ... לא יוכל להיות נשק יותר קטלני שיסופק לאויבי הציונות בין אם הם בשורות הממשלה הבריטית או הערבים או אפילו בשורות היהודים, מאשר ארץ ישראל מוצפת באנשים זקנים או בלתי רצויים, אשר יהפכו את תנאי החיים בארץ ישראל לבלתי אפשריים ויהרסו את הסיכויים ליצירת תנאים כלכליים שיבטיחו את המשך העלייה ... כלום אין זה עקרוני למנהיגים אחראים לדאוג בעצמם למיון העלייה ...?"

עקרון העלייה הסלקטיבית שבו דגלו המנהיגים הציונים, אינו מונע אותם להטיח, בצביעות מפתיעה, בפני גדולי התורה את האשמה, כאילו הם שערכו בעד המוני יהודים חרדים מלעלות ארצה ובזה גם הפקירוס להשמדה. כך דרכו של שטן: "יורד ומתעה, עולה ומרגיז, נוטל רשות ונוטל נשמה"

כשהם עולין עולין עד לרקיע

על רקע דמויותיהם האפלות של מנהיגים ציונים, שראו בשואה קרש קפיצה לקריירה אישית ושטח מחיה להשגת מטרות מדיניות, חזיון של עולם שוקע אשר לא חבבוהו, שיפנה מקומו לתקומה לאומית מיוחלת, מאירה בזוהר שלא מעלמא הדין אישיותם של רועי ישראל הנאמנים, שנתייסרו בייסורי זולת ובצרת המוני ישראל להם צר. הזדככו וזככו אחרים.

בספר "תורת אברהם" ספר השיחות והמאמרים **ממשגיחה הרוחני של ישיבת סלובודקה הגאון הק"ר אברהם גרודזנסקי הי"ד מסופר:**

"הוקם הגיטו בסלובודקה, בני הישיבה והכולל היו לעובדי כפים. במשך כל שנות הגטו לא פסק פומיה מגירסא ומוחו ולבו מלהגות מחשבות בתורת היראה. כאשר בני הישיבה אך התרגלו קצת בעבודת הפרך, התחיל שוב להגיד לפנייהם שיחות בכל ליל שבת. בכל חשכת השואה לא נפל ברוחו, לא סרה הארת פניו ממנו. פעם בזמן "האקציות" הגדולות ירד פחד, אבל ודכאון רוח איום על תושבי הגטו, הגיע ליל שבת והוא הבחין על פני תלמיד מקורב ייאוש ועצבות, העיר לו, כי שבת קדש יש לקבל מתוך שמחה.

שנות הגטו היו התכוננות מעמיקה ועקבית לקידוש ה'. עוד מתחילת ימי הגטו חרות עמוק בלב הנשארים בחיים, הזיכרון ממעמד מזעזע: בימים ההם מצא מקלט בביתו של **הגר"א גרודזנסקי הגאון ר' אלחנן וסרמן** זכר קדוש לברכה. ויהי היום כאשר מחוץ שכלה חרב ומחדרים אימה ובבית נאספים ת"ח רבים, פנה הגר"א גרודזנסקי אל הגר"א וסרמן ובקש ממנו להגיד לפני הנאספים שיעור בהלכה ודרש ממנו שיכין שיעור על סוגיא דקידוש ה' מענינא דיומא. הגאון הצדיק הזה לא סרב עוד, וכעבור שעות מספר יצא מחדרו והגיד שיעור בסוגיא הנ"ל. אחריו הפטיר הגר"א גרודזנסקי במאמר מוסרי עמוק ומלהיב על אותו נושא. מעמד זה השאיר רושם עז על כל הנוכחים, זעזע וחישל אותם כאחת.

מי היה יכול לשים לב לגורל זולתו בימים המטורפים האלה. בעמוד רבבות בכיכר המסדר בעת האקציה הגדולה, הרי כל אחר נשם לרווחה כאשר עבר לצד "הטוב" פרושו שהפעם נצל ממות... לא כן הגר"א גרודזנסקי: כאשר עבר לצד החיים, בכה כל אותו יום בלי הפוגות על כל אחד ואחד ממכריו שראהו עובר לצד הנדונים למות. עם כל ידיעה שנתקבלה על נדונים להירצח, שפך מחדש נחלי דמעות הן גם במצב זה, הייתה כל המיית לבו נתונה לנשיאת עול עם חברו.

והנה הגיעו ימיו האחרונים של גטו סלובודקה. הגר"א גרודזנסקי הוכה אכזרית כאשר הגרמנים גילו את הבונקר בו הסתתר עם עוד כמה מבני הישיבה. והועבר לביה"ח של הגיטו. ידוע היה, כי הגרמנים יציתו באש את ביה"ח על החולים שבו. לאחרון התלמידים שבקר אצלו אמר, כי הוא מקבל על עצמו באהבה את דין שמים, אך על זאת לבו הומה בקרבו: על צלם האלוקים, כי יתחלל ע"י רשעים הללו"

פרק ח

חוקר הנפש לומברוזזה הקדיש בספרו מקום נרחב לניתוח מהלך הרוח של הפושע. קיימת הופעה בלתי סבירה: הפושע נמשך כבחבלי קסם אחרי המקום בו בצע את פשעו למרות שעלול הוא שם לנפול במארב השוטרים המצפים לו מתוך ידיעת חולשתו זו. הופעה שניה, אף היא בלתי סבירה, הדחף הנפשי של הפושע להתוודות לפני הזולת על מעשהו גם כאן צפויה לו סכנה שווידויו יסגירו לידי שומרי החוק. הדחפים האלה אינם מונעים ע"י נקיפת מצפון ורגשי חרטה ואינם משמשים גם כל ערובה לעזיבת החטא. רוח היא באנוש ומי ישיגנו? כעבור עשרים ושלוש שנה התחילה רוח הלקאה עצמית פועמת את ראשי הצבור הציוני בעולם וקבל עם ועדה הם מכריזים על אשמתם בתקופת השואה. ההכרזות הקולניות הפכו לחלק של טכס האזכרות השונות, הן אינם מחייבות את בעליהן להסקת מסקנות של התפטרות מכס המנהיגות, ואין אתה יודע בשל מה היה על הצבור לחכות למעלה מעשרים שנה עד שתנסרנה בחלל האולמות. **ד"ר גולדמן**, עמוס תוארים של נשיא בתריסר הסתדרויות וארגונים, חזר השנה בפריז בעצרת מרד גטו ורשה, על הדברים שאמר אשתקד בעצרת בת"א:

"אם יש מקום להאשמות ובוודאי יש ויש הרי צריך להפנות כלפי יהודי העולם החופשי, אנו כולנו, לרבות המנהיגים, נכשלונו במבחן זה של תקופת השואה, אולם עיקר האשמה על העמידה מן הצד נוכח מסע ההשמדה, אינו רובץ על המעצמות הדמוקרטיות. הייתה זו חובתנו אנו לגלות אומץ ולנקוט פעולה ביתר עוז למען יתקבלו תביעתנו על ידי הממשלות הדמוקרטיות. לעולם לא אשכח את היום שבו נמסר לי מברק שהוחש מגטו ורשה אל רבי סטיפן וייז המנוח ואלי. יהודי הגטו שאלוני מדוע אין מנהיגי היהדות האמריקאית יושבים על מדרגות הבית הלבן יומם ולילה, עד אשר יצווה נשיא ארצה"ב להפציץ את מחנות הריכוז או את קווי מסילת הברזל המוליכים אליהם. אנו מנענו אז מלפעול, משום שרוב מנהיגי היהודים סברו, שאין להפריע למאמץ המלחמה של בעלות הברית בהפגנות מעין אלו" ("דבר" י' אייר תשכ"ד).

גם בנאומו אשתקד לא הצליח ד"ר גולדמן להיזכר, אלא באותו מברק מוורשה בלבד. ומותר לקבוע, כי בשכחה זו יש משום הונאת דעת הצבור. בספרו של הרב ויסמנדל "מן המיצר" מצוטטים למכביר מברקים ומכתבים לסטיפן וייז וד"ר גולדמן שתוכנם הרבה יותר מזעזע ומרטיט ובכל זאת לא זכו לתגובה מעשית או אפילו מילולית מצד מקבליהם. ערך רב יש לפסקה הסופית מנאומו של ד"ר גולדמן בה הודה שהמחדל בשטח ההצלה לא נבע מתוך רשלנות. קוצר ראייה או חוסר ידיעה על המתרחש, אלא היה פרי שיטה עקרונית "שאין להפריע למאמץ המלחמתי של בעלות הברית" בעצם המאמרים "אני מאשים" לא נועדו אלא להוכיח, כי המנהיגות הציונית השלימה עם העלאת יהדות אירופה כקרבן על מזבח המאמץ המלחמתי של בנות הברית, כדי שתוכל בוועידת השלום להגיש את מאזן הדמים ולתבוע כתמורה את המדינה העצמאית. דבריו של ד"ר גולדמן מאשרים בעקיפין, כהודאת בעל הדין, את החטא ההיסטורי, שאין לו כפרה, שעוותה הצמרת הציונית ביודעין.

במקום לחזור מידי שנה באופן שגרתי על הספור בדבר המברק האחד כביכול, כלום לא מוטב היה לו לד"ר גולדמן להדגים למשל את פשעי השואה בספור, כיצד מנע ד"ר סטיפן וייז את הצלת יהודי רומניה? גוף המעשה מסופר בספרו של בן הכט "התרמית" (עמ' 191).

"בשעת טיול בחצות הלילה בשדרה החמישית, עמד ידידי קורט ווייל תחת פנס רחוב וקרא לפני קטע גזור מעיתון שוויצרי. היה זה ספור על הצעה שהוגשה ע"י ממשלת רומניה לממשלת אמריקה ובריטניה, להרשות לשבעים אלף יהודי טרנסניסטריה לעזוב את רומניה, במחיר של חמישים דולר

לכל אחד, עבור ההעברה דרך הגבול. הסיפור הדגיש, כי ההצעה תתבטל מיד כשיכנסו הגרמנים לרומניה, הם עמדו להגיע בכל שבוע. ברגסו ומרלין, דרך צינורות מחתרתיים, אשרו סיפור זה מיד. הצעה כזאת הוגשה דרך צינורות דיפלומטיים. הסטייט דפרטמנט האמריקני קבל אותה והשאירה במגרה. הבריטים עשו אותו דבר בטבעיות.

כתבתי מודעה על פני עמוד שלם בעתוני ניו יורק אשר הכריזה באותיות גדולות: "למכירה 70,000 יהודים במחיר 50 דולר כל אחד. ערובה ניתנת לאנושיותם" המודעה הסבירה בקצרה כי שלשה וחצי מיליוני דולרים יוכלו להציל 70.000 יהודי רומניה מרצח בידי הגרמנים.

עם הופעת המודעה הוציא רביי סטיפן וייז, ראש השבט הציוני בניו יורק ומאיר דרכם של נכבדי הכרך, גלוי דעת, שתאריך הופעתו היה 23 בפברואר 43: "הקונגרס היהודי האמריקאי, בעסקו בעניין יחד עם ארגונים יהודים מוכרים חפץ לקבוע, כי לא נתקבל שום אשור בנוגע להצעה האמורה של ממשלת רומניה, להרשות לשבעים אלף יהודים לעזוב את רומניה, לכן שום אוסף קרנות אינו נראה מוצדק"

הסוכנות היהודית בלונדון הכחישה גם היא את ההצעה הרומנית. ההכחשה הוברקה לעיתוני אמריקה ופורסמה על ידם. ובקראם זאת היו יהודי אמריקה אסירי תודה לסוכנות היהודית, בעד הסרת הבעיה הרומנית המכוערת מעל מצפונם.

אחרי שנים אישר בארטלי קרם, המומחה לענייני המזרח התיכון את העובדות של ההצעה. בארטלי קרם קבע, את אשר ידענו בשנת 43 ואת אשר הציונים והסוכנות ידעו גם הם בהכרח בשנת 43, הודות לארגוניהם המעולים ביותר, המשפטן קרם גילה, כי שבעים אלף היהודים היו יכולים להיות מוצלים ומועברים לארץ ישראל דרך טורקיה בנסיעה של ימים ספורים במכונית, אך בגלל לחץ יהודי, לא פרסם הסטייט דפרטמנט את החדשות."

תמורת 50 דולר לראש ניתן היה להציל 70 אלף יהודים כלואים בטרנסניסטריה , ציוני ארצות הברית סירבו

בן הכט, מחבר הספר "תרמית" מת לפני ימים ספורים, היה זה סופר ומסריט מהגדולים בארצות הברית, רחוק כל ימיו מהיהדות, שהשואה החזירה אותו לחיק עמו. לנוכח השואה פרש מכל עסקיו הפרטיים, שהכניסו לו מיליונים והשקיע את עצמו כולו בעבודת ההצלה באמצעות "הועד להצלת יהדות אירופה" שמרלין וברגסון עמדו בראשו שאחת מפעולותיו המפוארות היה ארגון מצעד המחאה של "אגודת הרבנים" בארצות הברית לבית הלבן בושינגטון, אשר כתוצאה ממנו נאלץ הנשיא רוזוולט לכונן את "ועד ההצלה לפליטים יהודים" דובר כבר על כך בהרחבה ב"אני מאשים" - מאמר רביעי וגם על המאמצים שהשקיע סטיפן וייז לחבל ולמנוע את הופעת הרבנים בפני רוזוולט. כאשר הופיע הספר "תרמית" לפני שנתיים ימים בארצות הברית נזדעזעה דעת הצבור היהודי שם.

ב"ידיעות אחרונות" מיום ח' טבת תשכ"ב כותב א. גולן:

"מכתב הגיעני השבוע מקרוב משפחה מניו יורק - אני שולח לך ספר חדש שהופיע כאן בימים אלו. אני מזועזע כולי, אם רק חלק קטן מן המאמר בו הוא נכון, אינני יודע איך אפשר להוסיף ולחיות בשקט, כל הדברים שהאמנתי בהם, כל הדברים שקידשתים, הועמדו בסימן שאלה, כולנו מזועזעים, לא מעיזים להאמין, ומאז קבלתי את המכתב הגיעוני הדים נוספים של הסערה

המתחוללת ביהדות האמריקנית בעקבות הופעתו. מכר אחד שלח לי גלויה שקבל בדואר ואשר שוגרה כנראה לרבבות יהודים ברחבי תבל - התובעת את התפטרותו של בן גוריון על חלקו בהשתקת השואה הנאצית"

לספר "תרמית" (כחש) הקדים המחבר דברי פתיחה הראויים כי יצטטו אותם :

"בתקופתי תפסו הממשלות את מקומם של אנשים. הן גם התיימרו לתפוס את מקומו של האלוקים. ממשלות מדברות בעד האנשים, חולמות בשבילם ומחליטות ברוב אולתן, על חייהם ומותם. פולחן הממשלה החדש הזה, הוא אחד הנושאים בספר הזה. זהו פולחן הנעדר ממני. אין בי הערצה בפני פרצופה האדיר והמטורף של ממשלה. אני רואה אותה כהפחתת ערך האנוש ושלילה סופית של זכות לידתו והישארותם בחיים של ילדיו. אני רואה אותה כענק אוכל אדם וייאוש בעיניו.

כתבתי בעיקר על ממשלה אחת בספר זה - זאת של המדינה היהודית החדשה. כתבתי עליה במקצת מפני שאני יהודי. הנני צאצא לשורה ארוכה לא נפסקת של יהודים. אבותיי הקדומים נבעטו החוצה מתוך מספר גדול של מדינות, הושמדו ועונו ברשע שטני מאז זמנם של אחאב ואיזבל. בכל זאת הם עשו חיל בעולם, במשך אותן מאות שנים. הם שמרו על אור אנושי יציב, שלחט בתוך תהפוכות, שהפילו מלכויות עתיקות וילדו חדשות. אותן מלכויות היו זרות לאבותיי הקדומים. בנשמתו של היהודי, בסוכתו ומטבחיו, הייתה רק מלכות אחת - זאת של אלוקים, הייתה רק מערכת חוקית אחת - הגשמת המוסר האנושי.

מה אירע לה לאותה מורשת טהורה כאשר עצבו היהודים סוף סוף ממשלה משלהם ב"ישראל" מה אירע להם ליהודים, כאשר היו לפוליטיקאים יהודיים. מה אירע לרחמים, רגש הכבוד ואהבת אחים, אשר אלפיים וחמש מאות שנות אנטישמיות לא יכלו לעכור את הנשמה היהודית? תשובותיי נמצאות בספר זה. ספר כזה לא קל היה לי לכתבו, כי לבו של יהודי מוכרח להימלא תימהון וכן חימה"

עד היום טרם נמצא מוציא לאור, שהעז לפרסם את הספר "תרמית" בעברית בארץ ישראל (רק בשנת תש"ל הופיע הספר בתרגום עברית) אעפ"י שהספר הזה אינו אלא הוצאה מרוסנת, מאופקת ומקוטעת של ספר, אשר בן הכת חבר בשנת תשט"ו וגנזו בעצמו מחשש תוכנו המזעזע. סימן מובהק, כי המחבר כתב מתוך אחריות ולא בהתפרצות שנאה בלתי שקולה. על הספר שנגנז כותב ב"ידיעות אחרונות" מיום י"ד ניסן תשי"ט ויזל מארצות הברית בין השאר לאמר :

"כולם מודים שהוא אמן נפלא ואמיץ, שהוא אדם אמיץ, ואדם שאיננו נרתע מללכת נגד הזרם, מלהגיד דברים שיקוממו נגדו אישים העומדים ליד ההגה, מנהיגים בעלי שם והשפעה שכתרי מלכות, כסף ותהילה לראשם - באתי אליו, כי רציתי שיספר לי לא על עשרות ספריו שהופיעו, או על עשרות מחזותיו שהוצגו, כי אם דווקא על ספר אחד שלא ראה את האור. "זהו ספר נורא - אומר בן הכט, הוא עשוי להקפיא בך את הדם, זהו ספר הדן בפושעים יהודים מפורסמים. הוא כתב אותו לפני שנים אחדות. **כאשר כתב היד היה מוכן, כנס שבעה אישים ציונים, שהקריא להם את ספרו. כולם לא יכלו להתאפק ונתייפחו בבכי, פשעיהם של יהודים מסוימים ולא ייסוריהם של המוני היהודים - הם שקרעו את לבות המאזינים לגזרים. אמר להם המחבר : אם ימצא ביניכם אחד שיגיד לי לא לפרסם את הספר, הוא לא יפורסם, ושבעת האנשים השיבו פה אחד : לא לפרסם והספר נגנז.**

אילו פורסם, העולם היה לומד שמנהיגי העם היהודי, שמנהיגי הציונות הידועים ביותר, המכובדים ביותר היו פושעים, אמר בן הכט, ובספרו הגנוז הם מופיעים בשמותיהם מוסיף בן הכט: ויצמן, בן גוריון, שרת.

בן הכט שמדבר כך, עשה משהו למען העם היהודי, הוא היה הראשון שסיפר לעם האמריקני, כי בגרמניה קיימים מחנות השמדה ומי שם מכשלות בדרכנו? שואל בן הכט, מנהיגים יהודים, יהודים בעלי שם, בעלי עמדה, פחדו שיכירו שהם יהודים ולא אמריקנים: אחד שנלחם במפעל ההצלה והתעמולה שלנו ביתר שאת ביתר עוז, היה הראב"י סטיפן ווייז, נשיאם של הקונגרסים היהודיים למיניהם.

בספרו שלא הופיע הוא עושה חשבון עם המנהיגים, שם הוא מוסיף מספר תיקונים להיסטוריה של השואה, שם הוא מגלה מה שעשו המנהיגים, בשעה שהוא עסק בהצלת יהודים. את החומר לספר לקח ממקורות שספקו לו עובדות שאינן ידועות עדיין בצבור.

בעיני בן הכט, מוקי כהן הוא יותר יהודי מוויצמן. **מי זה מוקי כהן? גנגסטר יהודי ידוע בקליפורניה.** מוקי אוהב יהודים, הוא אסף כספים למען הצלה במחתרת, הוא עזר ואם מישהו בנוכחותו ישמיע מלה אשר תפגע בכבוד יהודי - הוא יחנקוהו במו ידיו. ובן הכט המשיך להשמיע באזני את דעותיו על דוד בן גוריון ועל משה שרת. משום מה מכונת הכתיבה שלי מסרבת לכתוב על ויצמן שהיה סוכן בריטי ועל ראשי הסוכנות שעזרו לגרמנים להשמיד את יהדות אירופה".

אם גם מכונת הכתיבה של עיתונאי ישראלי מתקשה לתקתק את הדעות המרעישות, הרי התודעה ההיסטורית של יהודים שומרי תורה חייבת לקלוט את האמת הטראגית הזאת לכל עומק משמעותה. למען לא תשכח מפי זרענו וזרע זרענו. אם במשך כל תקופת הגלות הייתה כנסת ישראל משולה לכבשה אחת בין שבעים זאבים, הרי השואה האחרונה המיטה עלינו אסון קשה שבעתיים, שרועי אותה כבשה פשעו בה וכדי לזכות בצמרה, הפקירוה למלתעות טורפים.

ומן הראוי לצטט מה ששמע כותב הטורים מפי כ"ק האדמו"ר מקלויזנבורג שליט"א, דברים שאמר באזני ראש הממשלה אשכול.

"לפני 1890 שנה גלה עם ישראל מארצו, במשך תקופה רווית דם זו, הייתה ההנהגה המעשית של העם נתונה בידי גדולי ישראל, שרי התורה והיראה - כקברניטים נאמנים ומאומנים הובילו את ספינת כנסת ישראל בין סלעים וכיפים מסוכנים, על פני ימים גועשים ובתוך נחשולים וגלים אדירים, שבקשו להטביע את הספינה בכל עת ובכל שעה. עם ישראל גם אם היה שותת דם וגונח מייסורים, נשאר חי וקיים. כל הגויים לא יכלו להשמיד את גופו ועל אחת כמה וכמה שלא הצליחו לעקור את רוחו ואמונתו מקרבם. חסדי ה' הנגלים שהפקידו את הנהגת העם בידי גדולי התורה, הם שסייעו את הברכה "ואתם הדבקים בה' אלוהיכם חיים כולכם היום" לפני ששים שנה עברה הנהגת העם לידי מנהיגים חילוניים, שמרדו בתורה והבטיחו להמונים את הישועה בשיטותיהם החדשות. נתבונן מה הסיכום של ששים שנים אלו וכיצד יצאה האומה מתחת ידי המנהיגים החדשים. ששה מיליון כלו בעשן המשרפות. שלשה מיליון עומדים על סף הכיליון הרוחני ברוסיה. קרוב לששה מיליון באמריקה הצפונית והדרומית צפויים לסכנת טמיעה מוחלטת. כמיליון יהודים בערך בארצות ערב חייהם תלויים להם מנגד ואילו המיליון ומחצית היושבים בארץ ישראל, הרי אנו שנינו מטיבים לדעת כי הם כאילו בתוך גטו וורשה, אמנם עם מקצת נשק בידם. אני לכשעצמי סומך על זכותה של ארץ ישראל שתעמוד לנו. קצרה בינתי מלהבין על מה סומך אתה"

חשבון נוקב ומחריד זה, חזו מראש גדולי האומה, כאשר קיימו לפני ששים שנה התייעצויות דחופות וממושכות כיצד להציל את האומה מידי הנהגתם של הציונים ולא ראו מוצא אלא בהתארגנותם של יראי ה', שיפרקו את עול המנהיגים המורדים בתורה. לאסוננו, לא נצלה כנסת ישראל בכללה משליטתם של הרועים הפושעים וסדרת המאמרים התעודתיים "אני מאשים" משקפת ומחשפת לעיני רבים את בבואתם ומעלליהם למען דעת בידי מי הפקיד העם את גורלו.

נתקיימה בנו במלואה נבואת יחזקאל הנביא על הרועים הפושעים בעקבתא דמשיחא:

"בן אדם הנבא על רועי ישראל הנבא ואמרת אליהם לרועים כה אמר ה' אלקים הוי רועי ישראל אשר היו רועים אותם הלא הצאן ירעו הרועים. את החלב תאכלו ואת הצמר תלבשו, הבריאה תזבחו והצאן לא תרעו. את הנחלות לא חזקתם ואת החולה לא רפאתם ולנשברת לא חבשתם ואת הנדחת לא השבתם ואת האובדת לא בקשתם ובחזקה רדיתם אותם ובפרך. תפוצינה מבלי רועה ותהיינה לאכלה לכל חית השדה ותפוצינה. ישגו צאני בכל ההרים ועל כל פני הארץ נפצו צאני ואין דורש ואין מבקש. לכן הרועים שמעו את דבר ה'. חי אני נאום ה' אלקים אם לא יען היות צאני לבז ותהיינה צאני לאכלה לכל חית השדה ומאין רועה ולא דרשו רעים את צאני וירעו הרועים אותם ואת צאני לא רעו. לכן הרועים שמעו דבר ה' כה אמר ה' אלקים הנני אל הרועים ודרשתי את צאני מידם והשבתים מרעות צאני ולא ירעו עוד הרועים אותם והצלתי צאני מפייהם ולא תהיינה להם לאכלה."

לא נותר לנו אלא לייחל שכשם שנתקיימה הרישא על פשעי הרועים כן תתקיים גם הסיפא והעם יגאל מידיהם תשועת עולמים.

פרק ט

אם קיימות דרגות בפשיעה, הרי השיג ד"ר **מרדכי אהרנפרייז**, "**רבה הראשי**" של **שבדיה** את השיא וראוי הוא מכל הבחינות להכתירו **כאלוף פושעי השואה שבין הצמרת הלאומית ציונית**. מאחריו עבר ציוני מפואר, ידידו ועמיתו של ד"ר הרצל, ממשותפי הקונגרס הציוני הראשון, אשר הוזמן בקונגרסים הראשונים בזה אחר זה לשאת את ההרצאה על "התרבות העברית" דבקו בצינות הגיעה עד כדי כך, כי כאשר כהן כ"רבה הראשי" של בולגריה, התקין במדינה זו תקנה, שכל המסרב לתרום לקרנות הציוניות, ימנעו מלמול את בניו. אין זו אשמתו של ד"ר אהרנפרייז, יליד גליציה, אם אפילו יהודי בולגריה, הנבערים מדעת היהדות לא הקפידו לשמור על תקנת רבם הכופר. לשנאת יהודים הגיע אהרנפרייז כמו לוחמים חפשים אחרים, בדרך שנאת היהדות, שטפח במשך שנים רבות. כבר בשנת תרס"ג הוא מפרסם ב"השלוח" כך י"א, "מניפסט" ומכריז בו בין השאר: (עפ"ל)

"העברי החדש משחרר את עצמו מכבליה של מסורת חולנית, נוקבת, גוססת, מסורת שאינה יכולה לחיות ושאינה רוצה למות, של מסורת שהחשיכה את מאור עינינו וגרשה את היופי ואת הרוך מנועם חיינו"

בעצם מבול הדמים בשנת תש"ג פרסם אהרנפרייז את ספרו "בין מזרח למערב" והוא מנתח את היחס בין היהדות (ולחבדיל) הנצרות והרי הסיכום שלו על אף מה שעוללו הנוצרים במשך כל הדורות לעמנו:

"במשך אלפיים שנה היו לעתים קרובות שני הצדדים אשמים מבחינה זו. הניגוד התיאולוגי בין הכנסיות הנוצריות ליהדות, שגרם לעתים קרובות להתנגשויות רציניות המיט אסונות והרעיל את חיי החברה במשך דורות. יש ליצור יחס של פיוס בין הדתות על יסוד יחס כבוד הדדי לאפיק המיוחד ומקומה ההיסטורי של כל דת ודת. אני מסכים בכל לבי עם הגדרתו של חכם הדת האנגלי, טראבר הרפורד, בדבר היחס שבין הנצרות ובין היהדות, שתי דתות הללו הינן מנגינה אחת ושווה, המנוגנת בכלים שונים".

כל זה נכתב לאור ולעשן הכבשנים. על עצמו הוא כותב:

"הנוער שעליו נמנית, נוער מתמרד היה, התקוממו נגד אזיקי החומרות הדתיות, כנגד המסורתיות, שהתפתחה עד לנקודת הגיחוך ואשר נס ליחה, ועם זאת רצינו להיות יהודים בני חורין שלבם פתוח לכל גדלות, לכל מה שהוא חיוני באותה אנושות תרבותית, שהיה חלק ממנה". מה פלא שאיש, אשר דגל ברעיונות אלה, זכה מלא חפניים שבחים מחבריו לדעה. ליובלו הששים הקדיש "העולם" (גליון ג' שנת תר"צ) בטאון ההסתדרות הציונית העולמית מאמרים נלהבים. פרופ' קלויזנר רואה בו "את אחד מיוצרי הקולטורה הלאומית החדשה, הנושאת את עיניה אל הטבע ויופיו, אל האמנות בכל צורותיה, אחד מתובעי הסינתזה של יהדות ואנושות. אחד מהשלישייה שהטביעה את חותמה על ציונות גליציה: אהרנפרייז, נימרק וד"ר טהון" ליובלו השבעים הוקדש לו המוסף של "דבר" (ט' תשרי ת"ש). **נתן גרינבלט** מעלה אותו על נס "בהסתערותו על הישן" ויתר מברכיו מנבאים ומאחלים לו שיחזור לפעילותו הציבורית ואמנם הוא חזר להוותם של אלפי קרבנות אכזריות.

שפר חלקו של ד"ר אהרנפרייז, בעוד אשר רבו וחברו, ד"ר **אלפרד נוסיג**, **אידיאולוג ציוני ותיק**, אף הוא **מעוזריו ונאמניו של ד"ר הרצל**, **נדון ע"י המחתרת היהודית בגטו וורשה למות והוצא גם על ידה להורג בעוון שתוף פעולה עם הנאצים**, מת ד"ר אהרנפרייז בשלוה ובכבוד על מיטתו בשטוקהולם, אף כי נוסיג הכה רק בודדים בלשונו המלשינה, בעוד שאהרנפרייז חייב במות

עינויים של רבבת יהודים.

בשנת ת"ש, עם התגברות רדיפות היהודים בגרמניה, קבל הפרלמנט השבדי, הצעת חוק המתירה את הכניסה לעשרת אלפים מיהודי גרמניה. משמעותה של החלטה זו: הצלתם ממוות הכרוך במשלוחם מזרחה. הפרלמנט השבדי הפגין בזה גישה אנושית למופת ואז אירע דבר שהכה בתדהמה את הגויים, עד שרפו ידיהם של אוהבי ישראל שבהם. ד"ר אהרנפרייז "רבה הראשי" של שבדיה (מאז שנת תרע"ד) ביחד עם ראש קהילת שטוקהולם פנו אל ממשלת שבדיה בבקשה שלא להפעיל את החלטת הפרלמנט הנ"ל, בטענה, כי השתקעות, ולו רק זמנית, של עשרת אלפים יהודים נוספים בשבדיה, עלולה לעורר בעיה יהודית בארץ זו, שלא ידעה אנטישמיות בגלל מעוט מספר תושביה היהודים. מאמצייהם של שני ראשי העדה המרושעים נשאו פרי וממשלת שבדיה בטלה את בצוע ההחלטה. אמנם כאשר כעבור ארבע שנים הוברחה כל יהדות דני' בין לילה לשבדיה, לא הספיק אהרנפרייז לחבל בפעולת הצלה נפלאה זו, מאחר שבאה לו כהפתעה. כאן מן הנכון להעיר, כי החשש מפני אנטישמיות שמש רק אמתלה בפיו של אהרנפרייז, בה הצליח לפתות את ראש הקהילה, שיצטרף ליזמתו הנפשעת, אולם המניע האמתי של אותו ציוני ותיק, היה אף הוא ציוני מובהק ותאם את העיקרון, כי אפילו חרב חדה מונחת על צווארם של יהודים, אין למלטם אלא לארץ ישראל בלבד. העיקרון הזה הרי הדריך גם את ציוני בריטניה בשנת תש"א למנוע בפרלמנט הבריטי הגשת הצעה, שהיו לה כל הסיכויים להתקבל, על פיה יקלטו פליטי חרב יהודים באופן זמני בשטחי החסות הבריטיים (ראה מאמר חמישי מסדרה זו).

ד"ר אהרנפרייז היה פיקח במידה מספיקה להבין, כי במקרה ויגלה טלפיו - קלפיו, לא ימצא תמיכה בקהילת שטוקהולם ואף לא אוזן קשובה אצל ממשלת שבדיה, לפיכך בחר להסתתר מאחורי טענה אנוכית של דאגה מדומה לביטחונה של יהדות שבדיה. מי עוד כד"ר יצחק גר. ששמש יו"ר של "ועד ההצלה" בירושלים (הזאב בתפקיד הרועה) הבין לרוחו של ד"ר אהרנפרייז ולכן גם הפציר בו ארוכות להצטרף ל"ועד ההצלה" בשבדיה עד שבשנת תש"ד נאות אהרנפרייז לבקשת גר., לא לחנם הלך הזרזיר אצל העורב ...

עברו שנים וקולנו של אהרנפרייז הפך לשיחת היום ביום 18 לינואר 45, נערך בפרלמנט השבדי דיון על תרומתה של שבדיה להצלת פליטי הרדיפות בתקופת מלחמת העולם השנייה ובשנים שקדמו לה. את הבעיה עורר חבר הפרלמנט השבדי מר קנוט פטרסון, אוהב ישראל מובהק, שהביע תרעומת על שממשלת שבדיה פעלה בשטח ההצלה פחות משהיה בידה. לעומתו התגוננו נציגי הממשלה בהצביעם על ממשלות ניטרליות אחרות, כגון שווייץ שעשו עוד פחות מזה. נצטט מתוך הפרוטוקול המקורי של הפרלמנט (מעין "דברי הכנסת") את הקטעים הבאים שמצאנו לנכון להגיש גם את צילומם בזה, כדי להוציא מלבם של המפקקים, אם אכן אמת נכון הדבר, נעשתה התועבה הזאת בישראל.

"חבר הפרלמנט מילר: "אין זה סוד שבעיקר יהודים נרדפים בהמוניהם השתדלו למצוא אצלנו מקום מקלט ונכון הדבר שאז התנגדנו לקבל מספר גדול של האנשים שנרדפו בגלל היותם יהודים. ואם אמנם היו ויש דעות מנוגדות אם שיטת ההגבלה הייתה במקומה או לא, אבקש שלא לשכוח, שיש כאן בארץ קהילות יהודיות ואני מעז להבטיח לפרלמנט, כי ממשלת שבדיה הייתה לא פחות נדיבה מאשר הקהילה היהודית בשטוקהולם. רק אבקש לרשום זאת בפרוטוקול ..."

חבר הפרלמנט פטרסון קנוט: "אינני מכחיש, אדרבא, ידועה לי היטב העובדה, שחלקים מסוימים של יהודים כאן כלל לא היו מעוניינים לעודד קבלת פליטים יהודים, אבל אני מבקש רק לענות על זה מה שאמרתי מכבר, כאשר דנו על בעיות אלו. כי נדמה לי שמדיניות הטיפול של ממשלת שבדיה

בפליטים, לא צריכה להיקבע מנקודת מבט כזאת, אלא מתוך שמירה ודאגה למסורת התרבות והצדק שלנו ובהתאם להרגשת הצדק שלנו..."

חבר הפרלמנט מילר: "כבוד יושב ראש, אינני מתנגד לקבל את המשפטים האחרונים של דברי מר פטרסון, אבל אבקש שכאשר מדברים על נושא זה יחלקו את האשמה, אם אפשר לומר כך, על כל פנים צריכים לציין את כל המסיבות שהשפיעו על המדיניות שהונהגה במשך הזמן"

מה שנאמר בדו שיח הנ"ל בין חברי הפרלמנט מילר ופטרסון בלשון פרלמנטרית מהוקצעת, הוא כה מביש וכה מחריד במשמעותו, עד שיש בו כדי לזעזע לבבות, אפילו בדורינו הנוקשה. נציג הממשלה מצטדק, כי בהשפעת ראשי יהדות שבדיה ננעלו השערים בפני הפליטים ואילו חבר הפרלמנט המערער טוען, כי ממשלת שבדיה חייבת הייתה לנהוג לפי המסורת האנושית השבדית ולא להתחשב בעמדה המתאכזרת של קהלת שטוקהולם. לבסוף מודה נציג הממשלה ומסכים עם השגות המערער וכל משאלתו רק שירשם הדבר בפרוטוקול, למען ידעו הדורות הבאים בעטיו של מי הופקרו רבבת אנשים, נשים וטף לטבח.

נציג ועד ההצלה בשטוקהולם העביר לוועד ההצלה בירושלים את פרטי הוויכוח בפרלמנט ודרש להקים מיד ועדת חקירה מיוחדת, אולם מטעמי ערבות ציונית הדדית הושקת כמובן הדבר. לעומת זאת כאשר הגיע הרב ד"ר נורוק, מי שהיה אחר כך שר הדואר בממשלת "ישראל" לשטוקהולם בשנת תש"ו, לאחר שהושמדה כל משפחתו ונודע לו על מעלליו של ד"ר אהרנפרייז, עזב בחרי אף את שטוקהולם והעביר את פרטי השערורייה במכתב גלוי לעתוני ארה"ב.

בשנת תש"ה אחרי שהתקיים הדיון בפרלמנט השבדי, שוב לא היה כבר בידו של ד"ר אהרנפרייז למנוע את פתיחת שערי שבדיה לפני שארית הפליטה ממחנות ההסגר. ואמנם הצטיינה הממשלה והעם בשבדיה במידת הכנסת אורחים למופת. הממשלה דאגה לכלכלתם ולהבראתם הגופנית של הניצולים התשושים והחולים, הקימה מחנות מיוחדים בשבילם והשקיעה מאמצים לשיקומם. לעומת זאת נמנעה מלהתערב בענייניהם הרוחניים ומסרה אותם בהתאם להגיונו הבריא של הגוי, לידי ה"רב" הראשי ד"ר אהרנפרייז.

ד"ר אהרנפרייז התמסר מיד מתוך תחושה כמעט צברית "ישראלית" להעברת הפליטים על דתם, משל היו אלה עולים חדשים שהגיעו ארצה ישראל מתימן או מהרי האטלס. סדנא דארעא חד הוא. מקום שם שוררת אוירה של העברה על דת צצים לפתע המסיונריים ויורדים כעיט על הפגרים. ומעיד הרב ב.ז. יקובזון בזיכרונותיו כי הגיעו הדברים עד לידי כך, שהמסיונריים שהסתובבו במחנות הפליטים באין מפריע, לעיניו של ד"ר אהרנפרייז ונציגיו, הצליחו לצוד ברשתם 14 בנות ישראל, שימירו את דתם. הידיעה הזאת עוררה סערה בקרב יהדות שבדיה. הממשלה השבדית (מאחר שלא נצבה לפניה אז עוד דוגמה חיה של נוהגי ממשלה ציונית יהודית בארץ ישראל) אסרה על המיסיונרים את דריסת הרגל במחנות הפליטים.

אז התנער ד"ר אהרנפרייז, קם כארי ציוני זקן ותבע ממשלת שבדיה לאסור בד בבד גם על הרבנים החרדים הרה"ג ב.ז. יקובזון וצ"ל והרה"ג ר' שלמה וולבה וצ"ל שהיה המשפיע הרוחני בשיבת באר יעקב את הכניסה למחנות. שוב הוכח באיזה מידה חובק הרעיון הציוני זרועות עולם באחידות דעות מפליא, המדלגת על פני גבולות ופרקי זמן.

עשרים שנה לאחר מכן, הכריזה אמה תלמי נציגת מפ"ם ב"כנסת" כי היא מתנגדת לכל הטפה דתית בין מטעם המיסיונרים ובין (להבדיל אלף הבדלות) מטעם הרבנים. ואם יבוא מאן דהו

להתנחם, שאין זו אלא פליטת פה של דוברת היבסקציה העברית, הרי שוב הכריז לפני שבועות מספר ב"כנסת" נציג מפא"י בר רב האי (ששמש יו"ר הקהילה העברית בחיפה בימי המנדט), כי אגודת ישראל המקיימת חנוך עצמאי נפרד, אין לה כל זכות מוסרית לתבוע את איסור חנוך המיסיון, שאף הוא נפרד מהרשת הממלכתית הכללית. ללמדך כאילו ח"ו כל האנפין שווים. לשבחה של ממשלת שבדיה יש לציין, שהיא סירבה להיענות לדרישתו של ד"ר אהרנפרייז והניחה תוך עידוד לרבנים ולעסקנים החרדים לפתח פעולות נרחבות לחישול הכרתם היהדותית של המוני הפליטים במחנות ולהחזרתם לאורח חיים תורתי.

בספרו "פירות פזורין" שפרסם הרב ב.ז. יקובזון זצ"ל בשטוקהולם בשנת תש"ח, הוא נאלץ מטעמים מובנים כפליט במדינה זרה, להזכיר רק ברמז את השמות שד"ר אהרנפרייז ושליחיו עשו בנפשות הפליטים ובפרט בקרב הבנות, שרובן ככולן מוצאן היה מבתיים שומרי תורה. בין השאר הוא כותב:

"הטעם שכל כך קשה להם לפליטים לחיות בשבדיה חיים שאמונת אבותיהם היא אמונתם, אין רצוני, שאין זה כבודי לרשום כאן מי ומי היו הגורמים לנזקים. המבין יבין לכן המשכיל בעת ההיא ידום. ורק אחת ארצה להדגיש בכל תוקף: השלטון אין לו שום חלק בכל הקשיים, רצונו היה טוב ובטח רצה להגן גם בעד כל צרכי החרדים, אם לא שהמהרסים והמחריבים ממנו באו וד"ל".

לד"ר אהרנפרייז שמור מקום מכובד בתולדות הציונות וכאשר דב סדן, כיאה למרצה באוניברסיטת בר אילן, בא לתבוע את עלבון הפולחן הרפורמיסטי בארץ ישראל, במאמרו: "לשאלת הרפורמה בישראל" שפרסם בביטאון הרפורמה "פרוזדור" (גליון ח'), הרי הוא מעלה ברוב חניניות נימוק משכנע:

"ובאמת מזלם של חולמי מדינת ישראל ובוניה כמרדכי אהרנפרייז, סטיפן וייז וכו' שנפטרו לעולמם, שאילו בקשו לבוא להשתקע במדינתנו ולא יכלו לקיים אמונתם באמונתם, אם המדינה לא תכיר אלא באורתודוקסים בלבד"

ההסתמכות על שני פושעי השואה ד"ר אהרנפרייז וסטיפן וייז, בטעון לזכותה של הרפורמה בארצנו, היא אופיינית ומדברת בעד עצמה. אכן הרפורמה נאה להם והם נאים לה. לשתיקתו המחפירה של האפיפיור והאהדה הסמויה בה עקב אחרי זוועות הנאצים נמצא מחזאי בשם הוכהוט, שנסה לקומם באמצעות "ממלא מקום" את מצפון העולם, אם כי האפיפיור נהג לפי ההלכה בידוע שעשו שונא ליעקב. אולם איה סופר ואיה מונה, שימחיש לעיני בני עמנו וינציח בזיכרונם, כיצד מנעו בפועל כוהני הרפורמה וראשי הצמרת הציונית את הצלת אחים לקוחים למות מטעמי מדיניות לאומית כביכול. עדיין מצפה דמותם של אהרנפרייז ומרעיו להוכהוט יהודי. אף כי הצליחו אהרנפרייז וחבריו לדעה ועמדות, לטפס ולעלות בשלבי הסולם החברותי, הרי לאמיתו של דבר הם נשארו בשולי קהל ישראל, הם מאלה שהענן פלט אותם מחוץ למחנה, אולם בתוך הענן, התהלכו גם במדבר העמים שבדורנו, רבבות יהודים טהורים וקדושים אף בחייהם. אלמונים לאלפים מעוטרים היו בסגולות המידות שנשתבחה בהם אומתנו. נדלה נא רק יהודי אחד ויחיד מתוך הקרונות הדחוסים בהם הובלו אחינו להשמדה. מספר הגה"צ רמ"ד ויסמנדל בספרו "מן המיצר" על מה שראו עיניו בתחנת הרכבת בנויטרא בעת שיצאו המשלוחים לאושוויץ:

"ועמד אותו העני המתפרנס מגידול תרנגולים, ת"ח מובהק ומפורסם מו"ה איזיק רוזנצוויג הי"ד וצעק והתחנן מחלון רכבת הרצח אל מכיו, אשר צחקו צחוק גדול וירקו בפניו, כי איכה יבינו המה הנוצרים הרחמנים את בקשת היהודי האכזר הזה, אשר אשתו וילדיו הקטנים סובבוהו ומבקש

את נוגשיו בתחינה ובקשה לאמר: לכו לביתי ותנו מים ומזון לתרנגולים, כי לא אכלו ולא שתו זה יום שלם. עד שראה ר' איזיק ז"ל את חברו מו"ה משה יודא צילץ הי"ד, אשר באותה שעה נשאר עוד חוץ לגזרה עומד מרחוק, וצעק אליו בקול גדול: צער בעלי חיים דאורייתא, תנו מים ומזון לתרנגולים"

הקדוש האחד הזה לא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא, אותו כלל ישראל של "מורדי האור" ו"החשוכים" שאהרנפרייז ושכמותו הטילו בו שקוצים ומתוך שנאה עצמית חולנית, בקשו לעקור את מהותו המסורתית ולהנחיל לו את "זוהר" תרבות אירופה. ר' איזיק רוזנצווייג זכותו תגן עלינו ומרדכי אהרנפרייז זכרונו לדיראון, הם נציגי שני עולמות, תפיסות והשקפות. הנאבקים על ההגמוניה בקרב האומה במלחמה שבין הקדושה והחולין.

רומקובסקי "מלך גיטו לודז'" לא היה המנהיג הציוני היחיד. שבקש להגשים את חזון מדינת היהודים תחת שלטונו הבלעדי במסגרת הקפקאית המעוותת של מחנה ריכוז למועמדי הכבשנים. מחוז זגלמביה בפולין המערבית סופח ע"י הגרמנים לרייך, הערים בנדין, סוסנוביץ, קשנוב, אלקוש ועשרות קהילות מפוארות נוספות היו כלולות בשטח זגלמביה. בהתאם לשיטת ההשמדה המתוכננת, היו ראשית מעשיהם של הנאצים להקים אף בזגלמביה את "מועצות הזקנים" וכמו בכל מקום מינו גם כאן עסקנים ציונים בראש המועצות והם מצאו בהם מה שקיוו, משרתים נאמנים וציותנים, שהוליכו שולל את המוני בית ישראל מתוך תאוות בצע ושלטון. ושמשו שושבינים להשמדתם.

מוניק (מוניה) מרין אחד מהפעילים הציוניים בקהילת סוסנוביץ נסמך ע"י הנאצים כמושל בכיפה על כל "מועצות הזקנים" במחוז זגלמביה והוא מינה את ראשי המועצות בכל קהילה וקהילה, כמובן שדאג לבחור לכהונות מבישות אלו את חבריו לדעה. מתוך המחנה הציוני בלבד. המזימה השטנית של הנאצים הועידה כי גורלם הפרטי של היהודים לחיים או למוות, יימסר דווקא להכרעתם של "מועצות הזקנים" הנאצים קבעו מידי פעם בפעם את המכסות הכלליות למחנות עבודה ולהשמדה ולעומת זאת הסלקציה - הברירה האינדיבידואלית הופקדה בידי מועצות הזקנים והבצוע של החטיפות והמאסרים בידי המשטרה היהודית. בשיטה מתוחכמת זו השיגו הנאצים יעילות בדרכי ההשמדה ההמונית והרעלת האווירה בגטו, תוך ניוון מוסרי והשחתת המידות. מוניק מרין כמו כל שאר ראשי המועצות, חפשו לעצמם גבוי והסוואה למעלליהם הנפשעים. לשם כך בקשו לשתף את הרבנים ופרנסי הצבור החרדי בעבודתם. הם נתקלו בכל מקום בסירוב מוחלט ונמרץ. מנהיגי יהדות התורה ויתרו מראש על הצלת עצמם וכל טובת הנאה פרטית וגם ציבורית שיכלו להפיק משתוף פעולה עם המועצות, ובכל רחבי פולין לא נמצא יהודי שומר מצוות שידי נגעלו מדם אחים, ר' יוסף קאנל מיוצאי בנדין, שבגיל צעיר עבר את כל שלבי השואה מספר כעד ראייה ושמיעה על מה שהתרחש במחוז זגלמביה. "כאשר התלהטו הרוחות במחנה ההשמדה בוויכוחים בין אסירים שומרי תורה וחופשיים, הציג קאנל שאלה נוקבת שסתמה מיד את כל טענות החופשיים: תגידו בבקשה. מי שלח אתכם להשמדה יהודים דתיים או חבריכם העסקנים מהמחנה החופשיים?"...

הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פוסק להלכה: "אם אמרו להם עובדי כוכבים תנו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לא נהרגו כולכם, יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל" רבני בנדין שמוניק מרין הזמינם להשתתף בדיון על הנושא מי הם היהודים אותם ימסרו בידי הגרמנים לעבודת כפים, צטטו לפניו את ההלכה הנ"ל מהרמב"ם ואסרו את עריכת הסלקציה מחמת ודאי דיני נפשות שיש במסירת יהודים בידי גויים. כל הפצרותיו של מרין וחבריו היו לשווא, הרבנים לא זזו מעמדתם. כל אימת שהגרמנים תבעו מכסה של שלשת או ארבעת אלפים יהודים לעבודת כפים, ערכו "מועצת הזקנים" את רשימת השמות. כקרבות ראשונים בחרו בעניי העיר או בפליטים מקהילות אחרות, כדי לשכך את ההתמרמרות שקמה בעיר, בקש מרין מהגרמנים כפי שסופר, שימחישו ליהודים כיצד תבוצע הסלקציה שלא באמצעות מועצת הזקנים. הנאצים נענו להפצרותיו ובאחד הימים הקיפו בלוק של שלשה בתים והוציאו את כל דייריהם לעבודת הכפים, ללא התחשבות בגיל ומצב בריאות.

בער"ח אלול תש"ב התחיל בזגלמביה מבצע המשלוחים להשמדה. מרין הרגיע את היהודים שלא

יאונה להם כל רע וכעבור תקופה קצרה יחזרו לבתייהם ואין אלה אלא גיוסים לעבודה. **אחד מנכבדי בנדין ר' בונים מצאצאי רבי שמחה בונים מפשיסחה** בן אחר בן, יהודי חסיד ות"ח עסקן אגודאי הזעיק את יהודי העיר וגילה להם כי הם צפויים להישרף בכבשנים ועליהם להימלט על נפשם ולא להופיע למשלוחים כאשר יקראו ע"י מועצת הזקנים, ר' בונים ידע כי מרין יתנקם בו בצורה אכזרית ביותר בפרט שסרב לו כבר בשנים קודמות לשתף איתו פעולה במסגרת מועצת הזקנים.

ואכן לא בוששה נקמתו של מרין לבוא, הוא הלשין לפני הגסטפו כי בניו של ר' בונים משתייכים למחתרת המורדים, ועד מהרה נאסרו ונשלחו לאושוויץ. כעבור תקופה קצרה נאסר גם ר' בונים ואשתו ונשלחו לאושוויץ. הוא התכוון לקדש את השם בחגרו את האבנט. ולאשתו פנה בבקשה שתשמור על שלוותה, למען מנוע צער מהבנות שנותרו.

כמו בכל מקום גם בבנדין הובלט השוני היסודי בין שומרי תורה לבין ראשי הציונים ו"משכילי" העיר. כמעט כל קציני הקאפו היו אקדמאים, בעלי תארים שהתנהגו כחיות טרף ולעיתים עלו באכזריותם על הגרמנים. באותה עת ועונה הרבו יהודים שומרי מצוות במעשי חסד ועזרה הדדית. כאשר נאסרו אחיותיו של מוסר העדות ר' **יוסף קאנל, סרב אביו לפנות אל מועצת הזקנים בבקשה לשחרורו**, מתוך שני נימוקים שיש בהם להרעיד את הלב. ראשית שאסור להסתכל בפני רשע, ושנית כי אם יעתרו לבקשתו הרי יבחרו במקומן שתי בנות ישראל אחרות. ומה ראית כי דמך סומק טפי.

בכיכר העיר כאשר היו מרכזים אלפים יהודים למשלוחים וקציני הס"ס היו ממיינים את הנראים צעירים ובריאים לעבודה ואת שאינם מסוגלים לעבוד להשמדה, רבו המקרים שהבנים היו מתחננים לפני האבות, שיגזזו את זקניהם למען יתחזו כצעירים והאבות שידעו את הצפוי לעצמם, סרבו להשחית את צלם האלוקים שעל פניהם גם אם כתמורה נגזר דינם למשרפות. אימהות יהודיות היו מהססות למסור את התינוקות שלהן לגויים פן ייטמעו ביניהם ולא ידעו את צור מחצבתם, זה לעומת זה ברא האלוקים.

סופו של מרין היה עדי אובד והוא מת ברשעו כמלשין. ועד ההצלה משוויץ השיג תמורת שלמונים גבוהים מספר דרכונים ממדינות אמריקה הדרומית ובפרט מפנמה, דרכונים אלה שהיו שמיים העידו על בעליהם, שהם כביכול אזרחי חוץ והגרמנים היו נאלצים להתחשב בכך ולשמור על חיי האנשים האלה.

מסע ההשמדה הגיע אז לשיאו, מרין הזהיר את ועד ההצלה במכתב לבל יעמוד בקשר אלא איתו בלבד. בחרות אפו על שלא צורף לרשימת אזרחי החוץ הלשין, כפי שנודע בשעתו, באזני הגרמנים, כי האזרחות של ארצות דרום אמריקה אינה אלא מעשה הונאה והגרמנים ניאיתו לו לשלוח את כל בעלי הדרכונים לאושוויץ להריגה. בהשתדלות ועד ההצלה משוויץ תבעו מדינות דרום אמריקה מגרמניה לברר את גורל אזרחיהם הנ"ל ואת שחרורם. אנשי הגסטאפו רגזו על מרין שגרם לשערורייה בינלאומית ושלחו אותו לאושוויץ ששה שבועות לפני החיסול הסופי של קהילות זגלמביה.

מולדצקי מנהיג פועלי ציון שנתמנה כראש מועצת הזקנים בבנדין ובמשך שנים בחר באלפי יהודים לעבודת כפים ולהשמדה הצליח להישאר בחיים. לקראת הגירוש הגדול פרסם מולדצקי כרוז שכולו גניבת דעת והונאה בו נאמר: "יהודים התקשטו בבגדי יו"ט וצעדו בשמחה למקומות הריכוז המוזכרים לעיל. אף איש בל יישאר בביתו. כל מי שיעדר אסור עליו יהיה לשהות במחוז זגלמביה". היהודים בתמימותם צייתו והתוצאה: בעלי משפחות גדולות וקשישים בסך שמונת

אלפים נשלחו לאושוויץ. את התינוקות דחסו הנאצים לתוך שקים. במשך שנים ניסו מרין ומולדצקי להוכיח כי רק שתוף פעולה ומילוי פקודות הנאצים יצילו את יהודי זגלמביה. הנאצי דריאר ידיד הטוב יכול היה להתפאר לפני השלטונות המרכזיים בגרמניה ביום 4 לאוגוסט שנת 43, "מאז אתמול 3.8.45 המחוז שלי נקי מיהודים. בחיסול רכוש היהודים מטפלות הנהלות הערים סוסנוביץ בנדין שמיניתי אותם ליורשי הרכוש היהודי. לשם אינפורמציה עלי להזכיר כי במחוז שלי נמצאו בשנת 39 מעל למאה אלף יהודים מהם צעירים. גברים ונשים נשלחו לפעולת העבודה ואילו שמונים אלף הנותרים חוסלו ע"י גרוש. (מתוך ספרו של ד"ר וידרמן בפולנית "החיה הבלונדינית"). הנה נתברר בסופו של דבר שההשמדה במחוז זגלמביה הייתה מוחלטת ויעילה יותר מאשר במקומות אחרים הודות למרין ומולדצקי. אחרי השחרור היה מולדצקי בזכות עסקנותו הציונית, מהראשונים שקבלו סרטיפיקט, כמובן ששותפותו ברצח רבבות יהודים לא פסלה אותו בעיני אנשי הסוכנות לחלוקת הסרטיפיקטים. הוא עלה ארצה, וכפי שמסופר הרגה אותו כאן היד הנוקמת של יהודי בנדין, בשעת טיול בהרים התדרדר או יותר נכון, דורדר תהומה מעל גבי מכונית משא.

כדי להסיר ספקות ביחס לכוונות של מועצת הזקנים, **מן הראוי לצטט מה שכותב ב"פנקס בנדין" מר ליור במאמרו "אשר לא ישכח"**

"גולת הכותרת של היודנראט היו הגרושים למחנה ההשמדה באושוויץ. היודנראט שידע על התכניות של הגרמנים, לא רק שלא הודיע על כך לצבור, אלא בכל המאמצים שהיו ברשותם עזרו להצלחת מפעל ההשמדה, על הגרוש הראשון הכריז היודנראט כעל העברה של מספר אנשים למקום אחר וכדי לעורר אמון הודיעו שרופאים וחברי היודנראט ילוו את הטרנספורט. כאלף איש על מטענם התייצבו על סמך הזמנות אישיות ונשלחו לאושוויץ. כמובן שביניהם לא היו רופאים ואף אחד מאנשי היודנראט או קרוביהם.

עברו רק שלשה חדשים ושוב הזמין היודנראט הפעם לא אישית את כל היהודים להתייצב ביום מסוים בשני מקומות ריכוז. מטרת הריכוזים לפי דעת היודנראט היה רישום התושבים, היודנראט ארגן עשרות אספות בהם השתמשו באיומים, שאי התייצבות איש אחד תגרור גרוש כל המשפחה ואולי כל הבית שהוא גר בו, התוצאה של ההתייצבות והציות ליודנראט היה: שמונת אלפים איש נשלחו ישר לתאי הגזים. אחר שתי פעולות הגרוש הראשונות נעלמו כל המעצורים והיודנראט המשיך בהם כדבר המובן מאליהם.

עדות ר' יוסף קאנל על הקטע בחזית ההשמדה מאשרת את התמונה הכללית של פושעי מלחמה יהודים מזה ומקדשי השם עילאיים מזה. לא ניתן כושר ההבדלה אלא למי שזכה לדעת להבחין בין קדש של תורה לחולין של חילוניות.

תם ולא נשלם

"לא יוכל להיות נשק יותר קטלני מאשר ארץ ישראל ר' יוסף משה הייבר - קאליש מוצפת באנשים זקנים ובלתי רצויים" (שייך לסוף פרק ו')
(דברי מונטור יו"ר המגבית המאוחדת)

פינת הבול

מגיש יעקב וידס

בימים טרופים אלה כשהכלכלה נעצרת דווקא בגלל יבוא חיפשתי בול להדביקו על המעטפה בפינת הבול והנה מצאתי בול מעניין.

בשנת 2010 נערכה בסין תערוכת אקספו העולמית. ממשלת ישראל מחליטה להשתתף בתערוכה (אני לא זוכר תערוכת אקספו שישראל לא השתתפה בה, אבל את הריטואל יש לקיים!).

לקראת התערוכה הנפיקה מדינת ישראל בול המציג חידושים ישראלים ששינו את העולם (אולי קצת יומרני, אבל פרסומי – בזאת כל אחד יודה). אני כבר לא הייתי בשירות הבולאי כך שחוויות אישיות אין לי מהנפקה זו ואביא את דברי ההסבר לבול מתוך האתר של אגודת בולאי ישראל. (עלון ההסבר נכתב לפני התערוכה כך שהוא כתוב בזמן עתיד)

אז תראו כאן – מה ישראל היצוא של ישראל לסין ומה היבוא ממנה – קורונה!!!!

חידושים ישראליים ששינו את העולם – תערוכת אקספו 2010, שנחאי, סין

תערוכת אקספו העולמית, המאורגנת בכל חמש שנים ע"י הארגון הבין-לאומי BIE, נחשבת "האולימפיאדה הכלכלית והתרבותית" העולמית. בתערוכה, שתקיים בשנחאי מ-1 במאי ועד ל-31 באוקטובר 2010, צפויים כ-70 מיליון מבקרים. הנושא המרכזי של התערוכה הוא "עיר טובה יותר – חיים טובים יותר" Better City – Better Life. מדינות וארגונים בין-לאומיים ישתתפו באקספו בשנחאי, התערוכה הגדולה אי פעם, וכ-50 מדינות יקימו ביתנים לאומיים בבניה עצמית.

באוקטובר 2007 קיבלה ממשלת ישראל החלטה להשתתף באקספו 2010 בסין וקבעה כי משרד החוץ יוביל את הפרויקט. היעדים העיקריים של ישראל בתערוכה העולמית היוקרתית הם מיצוב ישראל כמרכז עולמי של יזמות וטכנולוגיה, חשיפת הטכנולוגיות הישראליות ואפשרויות לשיתופי פעולה, חיזוק הקשר בין ישראל וסין וקידום התיירות לישראל. האדריכל חיים דותן בשיתוף עם המעצב פרוספר עמיר עומדים בראש התכנון, העיצוב וההקמה של הביתן הלאומי. הביתן, המשתרע על שטח של כ-2,000 מ"ר, יציג מכלול יכולות והישגים של ישראל תחת הכותרת "חידושים לחיים טובים יותר" "Innovation for Better Life".

חקלאות - השקיה בטפטוף

השקיה בטפטוף הינה שיטת ההשקיה היעילה והמתקדמת בעולם, ומקורה בישראל של שנות ה-60. היא פותחה על בסיס מחקריו של המהנדס שמחה בלאס, שגילה כי צמחים מתפתחים טוב יותר בסמוך למקור מים נקודתי. בשנת 1965 הוקם בקיבוץ חצרים שבנגב מפעל "נטפים", שהפיץ בעולם את בשורת ההשקיה בטפטוף. שיטה זו משלבת השקיה והזנה של הצמח באמצעות טיפות מים מהולים בדשן, אותן מעבירה הטפטפת ישירות אל שורשי הצמח. כך מושגים יבולים גבוהים ואיכותיים יותר תוך חיסכון רב במים ואנרגיה.

במהלך שנות קיומו של "נטפים" פותחו עוד מוצרים חדשניים, שהותאמו לגידולים חקלאיים שונים ולניצול מקורות מים חלופיים.

היי-טק – שבבים ומעבדים

חברת "אינטל" העולמית החלה לפעול בישראל בשנת 1974, עם הקמת מרכז הפיתוח בחיפה ביוזמתו של דב פרוהמן. זה היה מרכז הפיתוח הראשון של החברה מחוץ לגבולות ארה"ב. לתחילת פעולתה של "אינטל" בישראל היה חלק משמעותי בהנחת היסודות לתעשיית ההיי-טק בישראל. הצלחתו של מרכז הפיתוח סייעה בשנת 1985 בידי דב פרוהמן לשכנע את חברת האם להקים בישראל גם את מפעל היצור הראשון של "אינטל" מחוץ לגבולות ארה"ב. גולת הכותרת של "אינטל" בישראל הוא מפעל הייצור החדש שהוקם בקרית גת, בו מיוצרים מעבדים מן המתקדמים ביותר בעולם. למרכזי הפיתוח בישראל יש תרומה מכרעת להצלחתה של חברת "אינטל", שבה תוכננו ומתוכננים מעבדים חדשניים ומתקדמים, שאפשרו להזניק את יכולתם, עוצמתם ומהירותם של המחשבים בעולם. כיום מפעילה "אינטל" בישראל ארבעה מרכזי פיתוח בחיפה, בפתח תקווה, בירושלים וביקום; ושני מפעלי ייצור בירושלים ובקרית גת.

רפואה – עזרים רפואיים

"גיוון אימג'ינג" הינה חברה ישראלית, שמרכזת ביוקנעם, העוסקת בפיתוח, ייצור ושיווק מערכות חדשניות וידעיות ויעילות לאבחון מחלות במערכת העיכול. "גיוון אימג'ינג" היא החברה הראשונה בעולם, שפיתחה את האפשרות לביצוע הבדיקה באמצעות גלולה הניתנת לבלעיה, ובכך יצרה מהפכה עולמית בתחום.

הטכנולוגיה של החברה מבוססת על גלולה חד-פעמית, הכוללת מצלמה זעירה. הגלולה משדרת מתוך הגוף צילום צבעוני באיכות גבוהה של מערכת העיכול, ומאפשרת לרופא המטפל לאתר את הבעיות מהן סובל הנבדק ללא כאבים ובאופן לא פולשני.

המערכת משווקת כיום ביותר מ-70 מדינות ברחבי העולם. למעלה מ-1,000,000 איש כבר נבדקו באמצעותה בכ-5,000 מרכזים רפואיים. שיפור איכות חייהם של מאות אלפי חולים התאפשר בזכות חדשנות ישראלית זו.

הבולים מונפקים בגיליונות חגיגיים, המעוצבים במתכונת מיוחדת. במרכזו של כל גיליון שולבה דמותו של ביתן ישראל בתערוכת "אקספו 2010 שנחאי". המבנה הארכיטקטוני החדשני מסמל דיאלוג, תנופה ופריצה. מיטב החידושים והפיתוחים הטכנולוגיים של ישראל יוצגו במופע מולטימדיה חדשני ומרהיב, תוך שימוש באמצעי התצוגה הוויזואליים המתקדמים ביותר. המיקום המרכזי במתחם התערוכה יאפשר לתצוגה הישראלית להתחרות היטב על תשומת-לב המבקרים, מול שורה ארוכה של ביתנים לאומיים ראוותניים.

מי מכם לא עבר עשרות פעמים בכביש ואדי עארה "כביש 65"? חשבתם שאין מה לראות כאן? אנחנו מגלים לכם שיש הרבה דברים לראות ולחוות.

אתם מוזמנים לבוא ולגלות אזור מקסים, מחבק בתוכו נופים, תרבויות וכל פינה מתובלת בסיפור מיוחד וקסום.

עמותת התיירות "מרבד ירוק ואדי עארה" מפתחת מזה 14 שנים את התיירות בחבל ארץ ייחודי זה.

העמותה מורכבת מתושבי האזור, ערבים ויהודים המקדמים במשותף את התיירות בוואדי עארה.

התיירות מהווה מנוף לפיתוח כלכלי, לקידום פרויקטים חינוכיים וסביבתיים משותפים, לחיזוק הקשר בין תושבי האזור ולחיבור ואדי עארה לכלל הארץ.

הצטרפו אלינו להיכרות מרתקת עם הרקמה האנושית המיוחדת של ואדי עארה.

לילות רמדאן- ואדי עארה

כשהלילות הופכים לימים והימים הופכים ללילות אתם מוזמנים להיכרות מרתקת ומרגשת עם מקומות, מנהגים, מסורות, אנשים וטעמים בכפרי ואדי עארה בתקופה החשובה ביותר בתרבות הערבית – מוסלמית.

סיורי לילות רמדאן הפכו להיות מסורת באזור ואדי עארה משנת 2008 ועד היום.

עמותת התיירות "מרבד ירוק ואדי עארה" מזמינה להצטרף לסיורים שיתקיימו בין התאריכים 25.4.2020 – 23.5.2020. הסיורים כוללים את ההכנות לקראת שבירת הצום ברחוב, מפגשים מרתקים, סעודת אפטאר בבית פרטי וסדנת הכנת קטאיף.

הדרכה משותפת מוסלמית /יהודית.

כל הסיורים מתחילים בשעה 16:00 ומסתיימים סביב 21:30. 22.

מגוון סיורים לבחירתכם: *אום אל-פחם * כפר קרע בדגש נשי *חוויות בשוק של ברטעה *באקה אל-ערביה

פירוט התאריכים, הרשמה ותשלום לסיורים באתר "מרבד ירוק ואדי עארה".

אלף מברוק – ירח אהבה וחתונות בוואדי עארה

סיורי ירח מלא והיכרות עם מנהגי החתונות בחברה המוסלמית

הזדמנות להיכרות עם מנהגי החתונות תוך כדי סיור רגלי קצר באום אל פחם
 ביקור בחנות מיוחדת המוכרת אביזרים מסורתיים לחתונות. הסבר מהשלב של האירוסין ועד יום
 החתונה תוך כדי הדגמת פריטים מהחנות.
 סדנת חינה בבית פרטי המשולבת במוזיקה מיוחדת של הטקס. התנסות בציורי חינה, מילוי
 בוטנים וסוכריות בשקיות יפות הניתנת לכל אורח במסיבה.
 תצפית בזריחת הירח במרומי הר אסכנדר (הר אלכסנדר)

טיולים משותפים

בעקבות המסיק בוואדי עארה

הזית סמל של שלום וסובלנות, סמל לקירוב לבבות, סמל להבנה, סמל לחיבור ושיתוף פעולה

בסיור נכיר סוגי בתי בד שונים, נתנסה במסיק ונחשף לשוק ברטעה המיוחד.
חצר ראשונים עין שמר – ביקור בבית הבד ההיסטורי שקיים 100 שנה ועדיין פועל.

אום אל קטף – התנסות קצרה במסיק בכרם הזיתים, שיטות המסיק המסורתיות, הווי החיים בזמן המסיק.

חוויות בשוק ברטעה – סיפורו המורכב של כפר החצוי על ידי הקו הירוק, סיור בשוק עם דגש לעונת המסיק. זני זיתים שונים המוצעים למכירה, מכונות לדפיקת הזיתים, תבלינים המשמשים לכבישה ועוד. תוך כדי הליכה עד לבית בד מודרני בכפר להיכרות עם תהליך אצירת השמן על כל שלביו.

”קינח היום” טעימות שמן זית עם לבנה וזעתר.

בתים מארחים באהבה

ביקור בבית על הוואדי ביתם של טל רז ונועם זמיר שנעשה בידיים אומנותיות, סיפור היישוב קציר.

מה הקשר בין מנדלות, אקולוגיה והקמת בית הספר המשותף **גשר על הוואדי**. בואו ביחד נכיר את הסיפור המעניין בסטודיו של טלי גאון בקציר.

אירוח בביתה של אמנה כנאענה דרך סיפורה האישי תיקח אותנו למסע על החיים בחברה הערבית, המנהגים, המסורת וחיי היום-יום.

יש לנו עוד מגוון רחב של סיורים מותאמי קהל: בתי ספר, סטודנטים, סגל, ועדי עובדים, גמלאים, משפחות וכו'....

פעילות מורשת
תרבות

מקומות לינה

מסעדות ומתקנים

טיפולים וטיפוח

אתרים ומסלולים

סדנאות וגלריות
אמנות

תוצרת כפרית
וארוח ביתי

מורי הדרך שלנו

קבוצות מאורגנות מוזמנות לתאם מועד וסיור שמתאים להן:

שירין מחאג'נה 0505835517

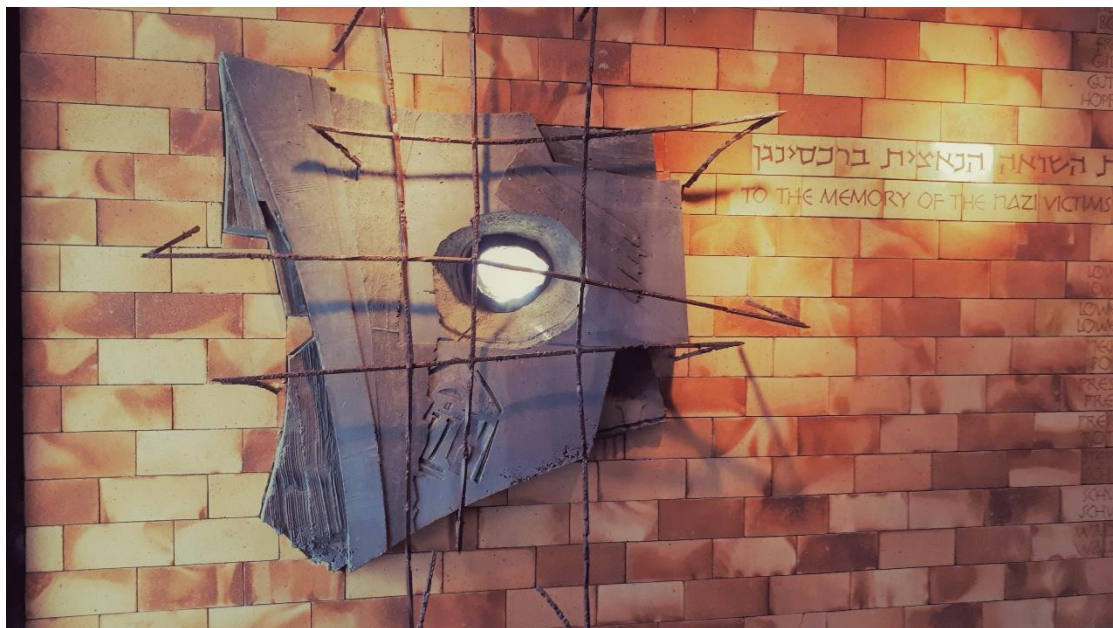
טל רז 0503841513

info@wadiara.org.il

שבי ציון אתרים סביב לה

יואב יאיר

פעמים רבות לאורך השנים חלפתי על הישוב שבי ציון וחפצתי לסייר לאורכו של החוף המהמם ולגעת באנדרטה המנציחה את זכרם של לוחמי השייטת והנה זה הגיע לשמחתי כי רבה היא. הפעם נצפין עד לישוב "שבי ציון" שבגליל המערבי שם נקיים את סיורינו במספר אתרים מסקרנים ופחות ידועים. ראשית נקדים ונספר על הישוב "שבי ציון" שנוסד במסגרת חומה ומגדל וביום יב' בניסן תרצ"ח 13 אפריל 1938 על ידי בני העלייה החמישית מגרמניה ובעקבותיה הקהילה היהודית מרקסינגן שבדרום גרמניה. עוד בשנת 1937 חלק מצעירי הקהילה טיכסו עצה בדבר עתידם. עלייתו של היטלר הנאצי בראשית צעדיו, הגזרות, האנטישמיות הכלכלית אלה גרמו לקהילה לעזוב את המקום. הם הרגישו שהאדמה בווערת מתחת רגליהם, ויש להימלט בטרם יהיה

מאוחר וכך עשו.

כיום האגודה החקלאית השיתופית מחזיקה במפעל לאריזות פלסטיק, גידולי שלחין, מטעי אבוקדו, זית, לול וב"במלון ניאה. הישוב נקרא בשם "שבי ציון" בטקסט עלון קק"ל שפרסם את ההתיישבות החדשה נכתב כך: "קהילה יהודית מוירטמבורג בונה את הכפר החדש שלה בגליל" והוסיף, מתהילים פרק קכ"ו, פסוק א', שיר המעלות: "בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים..." עם כניסתנו לישוב נסייר במספר אתרים ותיקים בעלי עבר היסטורי רחוק או קרוב שאנו מדלגים עליהם בביקורים בגליל המערבי.

מלון דולפין

סיורינו יתחיל בסמוך לכניסה למושב. מדרום נצפה במספר מבנים גדולים של מלון נטוש בשם "דולפין" שעבר גלגולים רבים. משנת 1941, בית דולפין המקורי, פנסיון עם 12 חדרי אירוח, בניהולו של נורמן לואי והיה מלון מפואר בו התארחו גם מספר נשיאי ישראל בשנים 1950-70, בניהם הנשיא זלמן שזר שהגיע לנופש מידי שנה. בנוסף שהו במלון מפורסמים כמו דני קיי, קירק דאגלס, יול ברינר, סופיה לורן, פאול ניומן ופיטר פינץ'. מצב המבנים כיום אינו מעיד שדולפין היה פעם פנינה בחוף שבי ציון ונחשב מלון בין המלונות הטובים בארץ. אחרי גלגולים נוספים והחל משנות ה-70, המקום הוסב ל- "בית מרגוע" או "חנה נופש" בבעלות וניהול של קופת חולים של ההסתדרות הכללית. המלון הציע נופש של הבראה הכולל תוכניות מגוונות בצד מנוחה, הבראה

והחלפת כוח. כיום מרבית המבנים נטושים ומתפוררים למעט מספר מבנים קטנים המשמשים למלון "דולפין וילאג". המבנים משוועים לשיפוץ ולמיזם חדש ומרענן לאור יתרונות מיקומם, לאורך חוף הישוב המזמין באווירה פסטורלית.

הכנסייה הביזנטית

נמשיך את סיורנו על חוף ימה של שבי ציון. בשנת 1955, נחפרה כנסייה סמוכה על ידי אגף העתיקות. הכנסייה ממוקמת על רכס הכורכר. בחפירה הארכיאולוגית במקום נחשפו שרידי פסיפס, קירות אבן, מעין ארטזית ששימשה את אנשי המקום, ובנוסף, אגן טבילה, רצפות חלל התפילה ובית תפילה סמוך אליו. החללים קושטו בעיטורי פסיפסים מרשימים של צורות גיאומטריות צבעוניות. במספר מקומות על שטח הכנסייה, ניתן לראות בשלוש שכבות פסיפסים זו על זו. הסיבה לכך נעוצה בשינויים שבעקרונות הדת הנוצרית שהתרחשו במהלך קיומה של הכנסייה. לדוגמה, שינויים שנערכו בפסיפס בשנת 427 לספירה נעשו בעקבות צו שאסר על שימוש בצלבים בריצוף בכנסיות. זאת, כדי למנוע את חילול הסמל המקודש. **הכנסייה תוארכה למאה הרביעית, שרידי מישוב ביזנטי בשם "ניאה קומה" שהתפרס על רכס הכורכר שבין נהריה לשבי ציון.** הכנסייה פעלה מהמאה הרביעית עד המאה השישית-שביעית, עד חורבנה בשריפה. עם גילוי הכנסייה, בוצעו פעולות שמור ושחזור. למרות האמור, הכנסייה מצויה בשיממון רצפות הכורכר ומשטחי הפסיפס מתפוררים בתנאי מזג האוויר והאקלים במקום הבאים לידי ביטוי באיתני הטבע, ברוח, ברסס הים והשמש הטופחת על הפסיפסים. מיקומה של הכנסייה על הרכס מאפשר להשקיף לעבר חוף הים המרשים טבלאות הגדוד {לוחות הסלע בחוף שנשחקו מהגלים} והשמורה הימית, שפך נחל בית העמק והים.

אנדרטת אסון השייטת – שירת הצפצה.

נקבר באנדרטת אסון השייטת, יד זיכרון ללוחמי השייטת שנפלו בספטמבר 1997 במבצע "שירת הצפצה". נצעד לאורך החוף מצפון לדרום שם נצפה באנדרטה בה חקוקים שמותם של **11 הלוחמים, ושל הרופא שהיה שותף לחילוץ הלוחמים שאף הוא נהרג במהלך הפעולה.** פעולה זו חקוקה בקרבנו עד היום כאחד האירועים הקשים שידעה יחידת השייטת. **האנדרטה פרי יוזמתה של מיכל לוינס-בלוך, אמו של לוחם רם לוינס שנהרג בקרב זה.** על האנדרטה חרותים מילותיו של נתן אלתרמן: **"מן הגבול הצפוני על כפיים הוצאו מן הקרב שערכו לבדם קבל-אל בין עזי לוחמים יודעי אהבה לזאת שמם תקראי ישראל".**

האנדרטה מורכבת מ-12 קורות אבן ענקיים חשופים שהובאו ממלטה, הנשענים אחת על השנייה והמסמלים את אחוות הלוחמים עזי הנפש שבמותם לא נפרדו.

בית העלמין, מנוחת לוחמי האצ"ל והלח"י

נצמד לאורך חוף הים עד קצה הישוב צפונה ונבקר בבית העלמין של הישוב בו טמונים לוחמי האצ"ל והלח"י שהיו שותפים לפעולת הבריחה מכלא עכו. בתאריך 4 במאי 1947. חלקת הקבר מספרת סיפור הרואי מתקופת המנדט הבריטי, בפריצה נועזת לכלא עכו על ידי כוחות לח"י והאצ"ל, פריצה שנחלה הישג גדול בו עשרות רבות של כלואים יהודים וערבים כאחד הצליחו לברוח לחופש, בצד המחיר של תשעה לוחמים שאף ישוב באזור לא רצה בקבורתם בגין קרבתם למפא"י, רק שבי ציון היה מוכן לקבור אותם בתחומו. בבית הקברות בקבר אחים של שבעה לוחמים מתוך התשעה, נטמן גם מיכאל מייק אשבל אחד האסירים, אשר פיצץ את שער הסורגים של המסדרון בזמן שקבוצת אסירים עכבה את הסוהרים. מייק אשבל בזמן ישיבתו בכלא בירושלים, כתב את השיר "עלי בריקדות" לבקשתה של שרה רוזנברג לוחמת אצ"ל. לימים שרה תינשא לאיתן לבני אשר שוחרר בפריצה מהכלא. השניים הם הוריה של שרת החוץ לשעבר ציפי לבני. ובנוסף, במתחם קבור גם דוב כהן הנקרא "שמשון" שהיה מפקד הפריצה מהכלא. בעקבות הפעולה, נעצרו חמישה לוחמי אצ"ל, שלושה מהם הועמדו לדין מאיר נקר, אבשלום חביב, ויעקב וייס ונידונו למוות. השניים האחרים נידונו למאסר. בניסיון למנוע את הוצאתם להורג של השלושה, חטף האצ"ל שני סרג'נטים בריטים, מרווין פייס וקליפורד מרטין. אלה נתלו בחורשת האיקליפטוסים בנתניה על ידי האצ"ל בגין הוצאתם להורג של שלושת לוחמי האצ"ל בפקודת הנציב העליון.

מסורת

מארכיון שבי ציון

יהודית טמים אפריל 2014

בימים אלו, ועדת בית הכנסת מתארגנת להרחבת המטבח שמשרת את המתפללים והמבקרים, באירועי שמחה ובקידוש לאחר התפילה בשבתות וחגים. מאז הקמת הישוב בשנת 1938, בית הכנסת בשבי ציון מהווה מוסד מרכזי בחיי הקהילה. עוד ברקסינגן שבגרמניה, הכפר שממנו הגיעו רוב המתישבים הראשונים, בית הכנסת היה מקום מפגש מאחד בקהילה. אנו קוראים בספרם של היינץ הוגרלה, קרסטן קוהלמן וברברה שטאודאכר, "מקום מפלט וחוף מבטחים" אשר יצא לאור בשנת 2008 לרגל 70 שנים להקמת שבי ציון, כי בית הכנסת הראשון ברקסינגן נבנה במאה ה-18. אך ב-1835, הקהילה היהודית מנתה 355 בני אדם ו"כבר מזמן בית הכנסת נעשה קטן". מבנה חדש נבנה בין השנים 1836-37 "בסגנון הניו-קלסי (והוא) הפך למקור גאוותה הרבה של הקהילה". בית הכנסת הגדול החדש נחנך בשנת 1837, באירוע שנתן "לקהילה אפשרות לסקור היסטוריה של לפחות 200 שנות קהילה".

בית הכנסת ברקסינגן, גרמניה, 1937.
מאוסף ארכיון שבי ציון.

בעלון שבי ציון "ביחד" שפורסם בספטמבר 1992, קראנו את נאום הפרידה של מייסדי המושב, כפי שנשא זאב ברלינגר בבית הכנסת ברקסינגן בפברואר 1938, ערב לפני יציאתה של קבוצת המתישבים הראשונה מגרמניה. כך אמר זאב: "התאספנו כאן היום... כדי לערוך מסיבת פרידה לנו, העולים לארץ ישראל... ברצוננו להעביר לארץ ישראל את קהילת רוקסינגן על כל מוסדותיה וקשריה החברתיים. ואם נקים כפר חדש, על בסיס קולקטיבי, האם גם נוכל להחזיק בו? אינני מכחיש את החששות, אולם, אני סומך ובטוח בכוח העליון, אשר שמר על חיי האחדות והחברות של העם היהודי במשך דורות, על הדת שלנו, על התנ"ך. נוכל להסתמך על מסורת קהילת רוקסינגן, ומי שזכה (ברקסינגן) לערוך בו את יום השבת, חש את האווירה הדתית, המקשרת ומלכדת בין יהודי הקהילה. ישנם כאלה, שהדת קלה בעיניהם, כי טרם חשו את הכוח המלכד חברה דתית. אלה לא קראו את ההיסטוריה היהודית. אילו עשו זאת היו יודעים, שלולא התנ"ך,

לא היה קיים עם יהודי וגם לא יהיה קיים. לא באש ולא במים, לא ע"י אינקוויזיציה ושמד, ולא ע"י היטמעות חברתית ולאומית, לא הצליחו (הגויים) להעביר את ישראל מדתו. יהודי **רקסינגן** הם צאצאים אמתיים של אותו "עם קשי-עורף" שומרים בעקשנות על מסורת האבות ורק מכת גורל יכולה לזעזע אותם ולשנותם".

העלייה הקבוצתית הנועזת של אנשי **רקסינגן** נעשתה בצל השלטון הנאצי אשר הפך את חיי היהודים לבלתי אפשריים, אך על הקוראים לדעת כי **ברקסינגן**, עד אז ולאורך כל תולדות הקהילה במקום, היו "קשרים הדוקים... בין התושבים היהודים והנוצרים". כך ספרה **יעל עזרי** ב"ביחד" במרץ 1992. והיא הוסיפה "מעיד כאלף עדים, סיפור הצלתו המופלאה של ספר התורה ממאורעות ליל הבדולח". **אורי גפן**, ארכיונאי **שבי ציון** למעלה מ-20 שנה, סיפר כך **ליעל**: "בלילה בין ה-9 ל-10 בנובמבר 1938, שרפו הנאצים את כל מה שסימל בעיניהם את התרבות היהודית שנאת-נפש: ספרים, סידורי תפילה, בתי כנסת". ולהלן, מתוך "ביחד", עדותו של **ויקטור נקרוסולמר**, אחד ממנהיגי הקהילה, על הלילה האיום ההוא **ברקסינגן**: "העירו אותי מהשינה בזעקה 'בית הכנסת בוער!' מיהרתי לבית הכנסת ומה שראו עיני היה נורא: בית הכנסת בער במקומות שונים. אנשי ס.א. שברו מנורות וקרעו את לוחות הזיכרון מהקירות."

עם גרזנים ומקלות שברו את דוכן החזן, גילי התורה והספסלים... מכבי האש היו במקום, אך לא עשו כל פעולה לכבות את האש. על שאלתי מדוע אין הם מכבים את האש, ענו לי 'נאסר עלינו להגן על בית הכנסת'. עלינו רק להשגיח שהאש לא תעבור לבתים הסמוכים'. ברוב ייאושי, הלכתי לראש המועצה (בכפר) בכל מיני תירוצים הוא ניסה לטשטש את הסיבות האמתיות. מכאן, רצתי לטלפון הקרוב וצלצלתי לראש המועצה היהודית בשטוטגרט. רק כך נודע לי (ש)באותו לילה נופצו גם החלונות בבתיים שהיו בבעלות יהודים. כשחזרתי לבית הכנסת, הבניין עמד, אך היה שרוף כולו. ספרי התורה, סידורי התפילה והטליתות שנשארו, נערמו בפינה בחצר... ונשרפו מחדש. בדרכי חזרה לביתי, נאסרתי. הכניסו אותי לבית הסוהר **ברקסינגן** (יחד עם אחרים שנאסרו). כשהגיע העציר העשירי, העיר מישהו 'עכשיו כבר לא יכול לקרות לנו דבר'—יש לנו מניין! עוד רבים נאסרו". האסירים **ברקסינגן** הועברו בהמשך לדאכאו, עם עוד רבים מהאזור.

ויקטור המשיך והשלים את הסיפור: "כשבועיים לאחר שחרורנו מדאכאו (וחזרתנו ל**רקסינגן**), ביקש ממני שוטר מקומי (**לודוויג מאורר**) לבקרו בערב בביתו, ואמר לי 'הוצאתי מתוך ערימת האפר בבית הכנסת ספר תורה אשר נשאר במצב די טוב. אני יודע שבקרוב אתה מצטרף לקבוצה השנייה שיוצאת ל**שבי ציון**. אם ברצונך לקחת את ספר התורה—הוא עומד בכל עת לרשותך'. ידעתי שיש סכנה להוציא ספר תורה (מגרמניה) ללא רשות, אך בכל זאת החלטתי לקחת סיכון. היום, ספר התורה הזה מצא מקום כבוד... (אומנם שסימני חריכה ומכות גרזנים ניכרים בו), בחדר **רקסינגן שבשבי ציון**, חדר שהוקם לזכר יהודי **רקסינגן** שנספו בשואה, לזכר קהילה שהייתה ואיננה עוד".

ספר התורה שניצל מבית הכנסת ברקסינגן, 10 לנובמבר 1938.
חדר רקסינגן, בית לווינגרט, שבי ציון. מאוסף ארכיון שבי ציון.

עלייתם של משפחת נקסולמר--ויקטור, אישתו הדוויג ובנם הצעיר פריץ (אורי)--שהייתה מתוכננת לסוף שנת 1938, נדחתה בגין מאסרו של ויקטור בדאכאו, וספר התורה שחולל הגיע איתם רק בתחילת 1939. בינתיים, ספר תורה אחד עמד לרשות הקהילה במחנה, כאשר "בית הכנסת" התקיים בחדר האוכל המשותף. ביומנו ב-10 לספטמבר 1938, ד"ר מנפרד שוואר, מוכתר הישוב החדש, כתב: "זאב (ברלינגר) הביא כעת ספר תורה מפרוידנטל. יש לנו כעת שני ספרי תורה לראש השנה." האם הכנסתו של הספר השני הביאה ברכה למושב ? ב-25 לספטמבר כתב ד"ר שוואר, "ערב ראש השנה תרצ"ט. אווירת מלחמה. גיוס. גם אצלנו מתח עצבני... אבל בשנה החדשה הכל ישתנה לטובה!" וב-ב' דראש השנה: "גשם!"

חלק מההתמודדות של המתיישבים בראשית המושב היה למצוא או להמציא נוסח לאורח החיים החדש שיקדיש מקום מכובד למסורת הדתית. המוסדות והמנהגים אשר כל-כך ליכדו את יהודי רקסינגן לפני עלייתם הועמדו במבחנים קשים של מציאות שכולה קשה. העשייה למען הכלל, לפעמים פגעה במילוי המצוות המדוקדק, שאדם פרטי ידע לקיים בחיק משפחתו. ד"ר שוואר כתב בחודש יולי 1938, "שבת. ב-7:30 (בערב), עשיתי סידור עבודה. היו שלושה כוכבים בשמיים. זאב ברלינגר התלונן ואמר שעד שלא עשו הבדלה, עדיין שבת". ובא' דראש השנה כתב, "הייתי בתצפית על המגדל עד שעה 5:00 בבוקר. אחר כך איחרתי לקריאת התורה.

אחד הפועלים (שעבד בכריית זיפזיף בחוף הים במקום) גם משבט לוי, כך שלא הייתה בעיה לשני בעלייה לתורה."

המשמעת שחלה על החברים ואפשרה את הצלחת בניית הישוב, לא בהכרח הועתקה במילוי המצוות. על שבת אחת בחודש מאי 1938, ד"ר שויאר כתב: "בתפילת 8:30 בבוקר, לא היו כל החברים. אחדים חסרים עקרונית. בימי חול מספיק המספר בדיוק למניין." אך מי שכן הגיע לבית הכנסת, כמובן זכה לחוויה מוכרת ומנחמת. ד"ר שויאר המשיך: "לפני התיבה, מתחלפים פרסבורגר (אלפרד), אשר חלה ונפטר מספר חודשים לאחר מכן (וגדעון) (הרמן) עם קולו הערב. זאב ברלינגר ערך שיעור על פרשת השבוע." אבל עם זאת, כמה שונה הייתה השבת בארץ ישראל! ציין ד"ר שויאר על אותה השבת בחודש מאי, לפני הצהריים הלכנו כולנו להתרחץ (בים) תחת הגנת רובה הצייד של סלי למברגר. הסידורים הביטחוניים נהיו חלק מהשגרה. בשבת אחר הצהריים, הולכים לים: "רחצה, עם אקדח."

זמן לא רב לאחר ייסוד המושב, נבנה בית הכנסת הקבוע במבנה שאנו מכירים היום, וכפי שאנחנו יודעים, הבית שימש שנים רבות כמרחב לאסיפות חברים ולחגיגות, ואף להקרנת סרטי קולנוע פעם בשבוע, כאשר ווילון כבד נסגר על הבימה מקיר לקיר, הסתיר את ארון הקודש והפריד בין השימושים הקדושים לחילוניים.

אסיפה בבית הכנסת. שבי ציון, שנות ה-40 המוקדמות-אמצעיות

צילום של מ. שורץ. מאוסף ארכיון שבי ציון.

כאשר נהיה ברור כי אוכלוסיית הישוב גדלה כך שהמרחב כבר לא היה יכול להכיל את כולם, נבנה בית העם "בית לוינגרט" וכל הפונקציות החילוניות עברו לאולם או לבית יהושע, המועדון לחבר. בית העם, שנפתח בשנת 1963, נבנה עם כספים שניתנו לישוב כהלוואה מטעם תושב **רקסינגן** לשעבר **ארתור לוינגרט** ואשתו **גרדה** אשר בנו את חייהם בארצות הברית אך שמרו לאורך כל השנים על קשר הדוק עם תושבי **שבי ציון**. ההלוואה לא הוחזרה לזוג **לוינגרט** אלא, כפי שהם ציוו, שווי ריבית ההלוואה הושם בקרן מלגות לסטודנטים, שנוהלה במשך 25 שנה על-ידי החבר **אלכסנדר נוימאיר**. הודות לחזון של **ארתור וגרדה** ולניהול הזהיר והרגיש גם יחד של **אלכסנדר**, הקרן עזרה ל-3000 סטודנטים מהגליל המערבי להשלים לימודי תואר ראשון.

באביב שנת 1940, הושלמה בניית בית הכנסת, הנקרא "בית מרכס" ע"י התורמים, על שמם של **סופי ומקס-מאיר מרכס** אשר היו להם קרובי משפחה בישוב הצעיר. בפרוטוקול ועד ההנהלה באפריל באותה השנה, קוראים כי חנוכת בית הכנסת תערך בל"ג בעומר, ב-26 לחודש מאי mit "Doppelhochzeit", כלומר בציון חתונה כפולה. ומי היו ארבעת הנישאים המאושרים: **הנס שוורץ** התחתן עם **רזי פרסבורגר**, ואחותו של **הנס**, **מרגרטה (גרטל עם יוסף (זפל) למברגר**. **רזי** הייתה אלמנתו של **אלפרד פרסבורגר**, מנהיג מתיישבי **רקסינגן** אשר הותיר במותו את **רזי** עם שלושה ילדים קטנים: **עליזה (קלפפר)**, **יעקב**, ו**שושנה**. **לרזי והנס** נולד במזל טוב הבן **יונתן**. **גרטל וזפל** התחתנו בגרמניה באופן פיקטיבי על מנת לנצל את ה"סרטיפיקט" (אישור עלייה) היחיד ואחרון שנותר לקבוצת **רקסינגן**, ובשנת 1939 אכן עלו באחת האניות האחרונות שהותרה להיכנס לארץ ישראל. בהספד בהלווייתו של **זפל** ב-1997, הוזכר כי "יחסי האהבה שנקמו בינו לבין **גרטל**", בעקבות החתונה הפיקטיבית, הביאו אותם כזוג למעמד חגיגי בחנוכת בית מרכס, וכאמור לחתונה הכפולה, כדת משה וישראל.

חגיגת שמחת תורה בבית הכנסת. **שבי ציון**, 1947. מאוסף **ארכיון שבי ציון**.

בספרו בשפה הגרמנית **Schawei Zion**, **רולף זיילמאן-אגאברט** ניתח את האופי הארגוני, חברתי ודתי של **שבי ציון**, והזכיר סוגיות של התנהלות וחינוך שביקשו פתרון. אם בהתחלה סיווגו את

המתיישבים לפי מוצאם) (**רקסינגן** ולא **רקסינגן**), או לפי ההון האישי שהביאו למושב (1000 לירות שטרלינג ולא 1000 לירות), "לבסוף", כתב **זיילמאן-אגברט** בשנת 1970, "מסווגים את התושבים אורתודוקסים ולא-אורתודוקסים". הוא המשיך, "היום, האלמנט האורתודוקסי **בשבי ציון**...נסוג יותר ויותר. גם התושבים החדשים גורמים לכך וגם הדור השני. אבל **שבי ציון** עדיין נאחז בבסיסו המסורתי-דתי." כמשל לסוגיה של "טקט", **זיילמאן-אגברט** ציין "האם בשבת תושב יעשן ברחוב או לא? רובם" הוא ענה "לא יעשנו".

בשנת 1938, המתיישבים בנו לא את יסוד המושב בלבד על כל פניו הטכניים (הספקת מים וחשמל, יצירת מקורות פרנסה, הקמת בתים למשפחות וכ"ו), אלא בנו גם שגרת חיים בה השבוע סובב סביב השבת והחודשים סביב בואם של החגים. כבר קראנו כי בראש השנה בבית-הכנסת-שבחדר-אוכל, החברים התגאו בהחזקת שני ספרי תורה. על יום הכיפורים, כתב **ד"ר שויאר** "התפילה הייתה יפה. הפסקה אחרי קריאת התורה. ארוחה מפסקת עם דג מלוח, ביצים, חלה וחמאה." החברים והפעלים ששהו במקום סעדו יחד. ביום שבת, חול המועד סוכות, אכלו ארוחת ערב בנעימה בסוכה. אחר כך, סיפורים ובדיחות." קיום המצוות ברמת הקהילה היה כרוך בהתייעצות עם גורמים מוסמכים ובשירותים קונקרטיים לקהילה שהתנהלה בינתיים ללא רב שמונה לתפקיד. בפרוטוקול ועד ההנהלה בחודש מאי 1942, מדווח כי ועדת דת דורשת "לרכוש שעון שבת לחדר האוכל ולמטבח המשותף", והדרישה אושרה. הפרוטוקול, אשר תורגם ומצוטט בעלון המושב **בינינו** בשנת 1982, מוסיף: "**הרב פינדלינג** מחיפה ירצה כאן ויסדיר ענין הערוב. שעורי דת נוספים יינתנו פעם בשבוע ע"י **מר הרטמן** מחיפה. ועדת חינוך (יחד עם) ועדת דת, יחליטו במשותף באיזה צורה יינתנו השעורים ואם ההשתתפות בלימודים תהיה בהתנדבות או חובה. הועד מאשר למטרה זו שלושה וחצי לירות א"י לחודש".

מוקדם יותר ב-1942, פרוטוקול הועד מספר לנו כי "ועדת דת מציעה להתייעץ עם קיבוץ טירת צבי בעניין השאלות הדתיות בגין אחזקת צאן במשק." באותו החודש, ועדת דת "דורשת להעמיד לדיון באסיפה הכללית (שנועדה למחרת ישיבת הועד), את בעיית העסקת הרב. (אך) הועד דוחה דרישה זו היות והנושא היחיד העומד על סדר היום של האסיפה, הוא השתתפות החברים בהוצאות ריפוי שיניים." נושא העסקת רב עלה בביקורו **בשבי ציון** של **הרב מאיר ברלין**, חבר בוועד הלאומי (כידוע, יותר מאוחר הרב עיברת את שמו ל"**בר-אילן**" ועל שמו נקראת אוניברסיטת בר-אילן). בביקורו בתחילת שנת 1942, **הרב ברלין** קיבל "סקירה מקיפה על התפתחות המשק, כמו כן (דווח לו) על בעיות מים וקרקע דוחקות". אך הרב טען שאינו מסוגל לתת מענה לשאלות היות והוא "עוסק בנושא רק זמן קצר..." עם זאת, כאשר נציגי המושב העלו בפניו את "הצורך בתעשייה" (וכאן, **רבקה עולמי**, עורכת העלון בינינו שפרסמה את הפרוטוקול בשנת 1982, מוסיפה 'אין חדש תחת השמש'), הרב הביע את דעתו והתנגד "ל(הקמת) מלון ובתי הבראה. בעניין המלון החדש בחוף (בית דולפין), צריך להשיג שהוא ינוהל על טהרת הכשרות." לאחר ביקורו במושב, **הרב ברלין** עוד התעניין ושאל "האם יש התקדמות בשטח הרוחני אצלנו. הוא מדגיש שעכשיו זה הזמן להעסיק הרב 'א' אצלנו. היות וחבר הועד 'ש' (נציג הזרם הדתי הקיצוני **בשבי ציון**)—לפי **פנחס ארלנגר** שפרסם את הפרוטוקול בבינינו ב-1982, נעדר (מהישיבה), מחליטים לדחות את ההחלטה ולמסור אותה להכרעת החבר 'ש'".

אנו לומדים כי הטיפול בסוגיות ההתנהלות הדתית של קהילת **שבי ציון** נדחה לעיתים בגין המתחים בשוב בזמן המאורעות, מלחמת העולם ומלחמת השחרור. כך אנו קוראים בפרוטוקול הוועד מחודש יוני 1940 כי "**הרב במברגר** מחיפה נגד העובדה שבבית הכנסת התקיימו ריקודים. המכתב (של הרב) הופנה ל**ד"ר שויאר** באופן פרטי (אשר) ענה לו שע"י הפרדה בוולון, מוסב האולם מבית הכנסת לבית עם, דבר שסוכם בזמנו עם התורמים. בנוסף, ציין **ד"ר שויאר** שהתקופה הקשה הנוכחית אינה מתאימה לברור השאלות הדתיות העומדות ותלויות כגון השקיה בשבת וכ"ו." ובחודש יולי 1941, הועד התייחס לוויכוח סוער בנושא "הכיוון הדתי של המשק", שבצילו לפחות חבר אחד עזב את המושב "מסיבות השקפת עולם דתית." כך כתב בשנת 1981 **פנחס ארלנגר**, המחבר הקבוע של הטור "לפני 40 שנה" בעלון בינינו. הועד תהה: "...אם עכשיו בעיצומה של המלחמה, יש מקום לוויכוח בבעיות דת? יימצא חבר מתאים לניהול אסיפה בנושא."

מציאת רב קבוע נדחתה ממספר סיבות, אך בעיקר בגלל עיסוק החברה במחייה, במציאות היום-יומית הקשה. **אהרון ברלינגר**, מביא לתשומת ליבנו מידע חדש שבא להשלים את פרשת עיסוק הרב הראשון במושב. **אהרון** מספר כי סבו, **הרב נפתלי ברלינגר**, עמד לעלות ארצה מבוטנהאוזן שבגרמניה, ולהצטרף ל**שבי ציון**. תפקיד רב הקהילה היה מיועד לו, ובראשית שנת 1939 אף נכתב חוזה בעניין, בינו לבין המושב. לפי החוזה, **הרב ברלינגר** יועסק כבר מחודש מרץ 1939, ובנוסף לכל ה-rabbinischer Funktionen, כולל תפקיד המוהל והשוחרט של המושב, הוא יעביר שעורי דת לילדים וגם למתבגרים אשר נאלצו לעזוב את בית הספר בגיל 14, לטובת עבודה במושב.

הרב נפתלי ברלינגר. בוטנהאוזן, גרמניה, שנות ה-30.

באדיבות **אהרון ברלינגר**.

בחודש פברואר 1939, המועצה הגבוהה של הקהילה היהודית של וורטמברג (אשר יושבת בעיר שטוטגרט), סיפקה למושב מסמך ובו המועצה מציינת את הידע הרב, היכולת הפדגוגית המעמיקה ואת מעלותיו ואופיו של **הרב ברלינגר**. לרוע מזלו של הרב, ולמרבית הצער של משפחתו שהמתינה לו בארץ, אישור העלייה התעכב. בפברואר 1940, **אשר ברלינגר** כתב לרבנות הראשית בירושלים: "...לפי בקשת כבודכם, הנני מצרף בזה שתי המחאות דואר...בסך לירה אי אחת בסילוק ההוצאות בקשר עם רישיון העלייה ע"ש אבי **נפתלי ברלינגר**. הנני מודה לכבודכם על עזרתכם הנעלה ואני תקווה שבקרוב ייתן ה' ואזכה לידיעות טובות..."

הרב ברלינגר, שהיה צאצא של שושלת רבנים מבין הכי וותיקות בגרמניה, ושעליו כתבה המועצה בשטוטגרט "קהילה שזוכה למנות אדם כזה בין אנשיה תוכל להיות גאה בכך", לא הגיע ל**שבי ציון**. ב-1942, לפני שאישור העלייה הונפק, **הרב ברלינגר** נשלח לטירזנשטדט, ושם נספה.

אחרי הכול, גם עניין שירותי רב קהילתי סודר, אומנם בשנים שהרב המונה התגורר רחוק מהמושב ועוד חילק את כהונתו כאן עם משימות נוספות בקהילות אחרות, הוא נהג להגיע בכל כמה שבועות בלבד. ראשית היה הרב משה פינדלינג מחיפה, אך עם בחירתו של הרב ד"ר אהרון קלר בשנת 1943 כרב הראשי של נהריה והסביבה, החלה מערכת יחסים יפה וארוכת שנים בינו לבין אנשי שבי ציון. הרב קלר הגיע למושב לתפילות ומתן שעורים לחברים, וגם לימד היסטוריה ותולדות עם ישראל בבית הספר הקטן במקום. ממאמרה של זהבה (קלר) נויבגור, בתו של הרב קלר, בספר מקום מפלט... לומדים כי "לאחר התייעצותו עם הרבנות הראשית, (הרב קלר) התיר להציג (את ספר התורה ששרד את ליל הבדולח ברקסינגן), ולא לגנוז בקבורה, כדי לוודא שהעולם יזכור ויפנים את המאבק התמידי בין 'הקול קול יעקוב' ועמלק המזנב בנו".

כאשר הרב קלר סיים את כהונתו בשבי ציון, הוא הותיר ירושה של איחוד, סובלנות וה"מוסריות האנושית (שהיא) תרומתנו לכל העמים". הרב ישעיהו מיטליס, חתנו של הרב קלר, החליפו בתפקיד רב הישוב למספר שנים. במאמרו בספר מקום מפלט... אליהו קליין כתב על השינויים הדמוגרפים במושב, והכוונה לשנות ה-70 ו-80, בעיקר: "השנים עשו את שלהן, חברים נפטרו ומספר המתפללים הידלדל. בדור השני פחת מספר המתפללים ולא מספיק למלא את החסר. חברים שהצטרפו לישוב היו חילונים, כך שעם השנים רוב החברים חדלו לפקוד את בית הכנסת. בניהם ובנותיהם של החברים הדתיים לא ראו טעם לבנות את ביתם בישוב גם בגלל שני האווירה וגם בגלל שלא ראו עתיד לילדיהם מבחינה חינוכית וחברתית. כך שלמעשה, כל הצעירים הדתיים עזבו את המשק. המצב הגיע לידי כך שנשקפה סכנה להמשך קיום המניין". ואליהו המשיך: "בשנת 1990, התחיל למזלנו לכהן אצלנו הרב יהושע הלמן. רב צעיר ונמרץ, מסביר פנים לכל אחד, אהוד על כל התושבים ללא הבדל בהשקפת עולמו. הוא מעשיר את הציבור בשעורי תורה ולימודי קודש, מצליח לקרב תושבים נוספים וגם מצרף אנשים מבחוץ כך שהמניין מובטח לעת עתה."

ביוני שנת 1938, חגגו לראשונה בר מצווה בשבי ציון כאשר אליעזר (יותר מאוחר אלו גורן), בנם של סופי וד"ר מנפרד שויאר, עלה לתורה. ביומו, ד"ר שויאר כתב ש"נכחו 66 אנשים (כולל קרובי משפחה מתל אביב וחיפה, וידידי המשפחה אוסקר מאיר, המוכתר של נהריה, ואשתו). לראשונה השתמשנו בארון הקודש היפה—אבל חצי מושלם—ששני הנגרים שלנו עשו. אליעזר קרא מפרשת 'שלח' שתי פרשיות, לא בקול רם אבל בניגון נעים. אוסקר מאיר תרם חצי לירה א"י לבית הכנסת. (נהיה) רחש גדול בין הקהל בגלל גודל הסכום—כנראה בהשוואה לדמי הכיס של 2 גרוש ליום. אני תרמתי סכום דומה—הרחש נהיה שקט יותר! כוח ההרגל. זאב ברלינגר דרש דרשה מצוינת, מפרשת השבוע שמספר על מסע המרגלים לארץ כנען... עם הרבה מקבילות לשבי ציון."

"אליעזר קבל מתנות מסוגים שונים" המשיך ד"ר שויאר. "ממני, פנקס חסכון קטן בבנק גדול .

(וגם) תנ"ך עם פירושים, הרבה ספרים, תיק עור, מזוודה קטנה, כדורגל ועוד. שעון יד מהסבא שכבר הבאנו מחו"ל." (הסבא המדובר היה וולף לנדסברג, אביה של סופי שויאר, אשר נשאר בגרמניה, נשלח לטרייזן ושם נספה). "מאח"י כתב ד"ר שויאר, "(אליעזר קיבל) גביע לקידוש מחברים, תיק לנסיעות וכלי גילוח. מהחברה, תרומת עץ לקרן הקיימת שייטע פה. כמו כן, מותר לאליעזר לפי בקשתו הגדולה ביותר, לבוא הנה בקיץ ולעבוד." על הקוראים לדעת כי בימים אלה ועד גמר בניית הבתים למשפחות בסוף שנת 1938, הילדים לא שהו במקום אלא גרו ולמדו במוסד "אהבה" בקרית ביאליק, כך שבקשתו של נער בר מצווה להגיע למחנה ולעבוד הייתה בהחלט הכרזת גרות. ואכן אליעזר הגיע למושב בתחילת חודש יולי. ביומו, אביו כתב "אליעזר) עובד בחריצות בחפירת תעלת הניקוז. הוא מחשב האם הוא מרוויח את האוכל. הוא שקט ויש לו יותר התמדה מאשר ציפיתי ממנו בגיל 13."

בהמשך תיאורה של שמחת הבר מצווה, כתב ד"ר שויאר: "אכלנו צהריים ואחרי מנוחת צהריים טיילנו (על שפת הים) לגבעה. אספנו עתיקות "ובאותו היום, "בתי הילדה מצאה את הביצה הראשונה (של התרנגולות בענף הלול הזעיר של המושב), ובערב ברכתתי (על כך) ברכת שהחיינו. ב-30: בערב... החלה הארוחה החגיגית. הנשים קישטו את חדר האוכל (ששימש בבוקר בית הכנסת, נזכור). זה נראה כמו שולחן ערוך לחתונה. כך גם היה אוכל מצוין. מנה ראשונה לשון,

חזה מעושן, סלטים שונים, תפוחי אדמה, לפתנים, עוגות, הרבה יין וסיגריות. ברכות: **אוסקר מאיר** כידיד ותיק, **אליעזר** על הנחת תפילין... איחולי הפועלים בעברית, והועד (אשר) איחל ל**אליעזר** שיהיה חבר טוב ".היו שירים "אחרי ההבדלה וברכת המזון, (ו)כל מיני הופעות מצחיקות..."

ניתן למצוא בארכיון הוכחות למנהגים המסורתיים שכוונו את חיי היום-יום של המשק. החברים ביקשו ברכה למעשי ידיהם ולהצלחת המושב וההוכחות לכך מרגשות. בספר רישום פרוטוקול הועד שמאגד מספר שנים של ישיבות, קוראים בדפים שפותחים את פעילות הועד לאחר ראש השנה, "תחל שנה וברכותיה". בשנת 1953, בחג ה-15 של **שבי ציון** שצוין בהשתתפות של מעל 1000 איש, כולל אישיים ממוסדות המדינה, התכנית ליום החג כללה סיור במשק, הופעות ילדים במגרש הספורט (כיום שכונת "הבור"- רחוב ורד), נאומים וברכות, כיבוד, תערוכה "המשק בהתפתחותו", הופעת מקהלה מקומית, הצגה תיאטרלית, ונשף ריקודים על רפסודה בים. בהכנות החג, הוזכר כי חג ה-10 לא נחוג בגין המלחמה ב-1948, לכן בניית התכנית העשירה כל-כך עשר שנים מאוחר יותר. פתיחת החגיגה ב-1953 הייתה בבית הכנסת, ב"תפילת הודיה."

בשנת 1967, מעט אחרי סיום מלחמת ששת הימים, במחסן נשק בבסיס "סן ג'ין" בו אוחסנו טילים ארטילריים סוריים שנתפסו במלחמה, רשלנות גרמה לדליקת המקום וטילים נורו לכל עבר. "גשם פצצות," כך מספר **אהרון קלפפר**, ירד על **שבי ציון**. בית הכנסת נפגע מפגיעה ישירה של טילים. נחפר חור בגג המבנה והחלון הכי הצפוני-מזרחי נהרס, אך בנס ממש, איש לא נפגע.

נזק לבית הכנסת, בשבי ציון, יוני 1967.
מאוסף ארכיון שבי ציון.

רק מספר שנים לפני האירוע, לאחר חנוכת בית לוינגרט ב-1963, חודש בית הכנסת לתפארת.

בעלון המשק בחודש אוקטובר 1963, בגיליון שיצא לראש השנה, **מנחם (מנקו) ברלינגר** אשר שימש שנים רבות כפוסק, בעל קורא ושוחט המושב, כתב בהתרגשות על בית הכנסת המתחדש: "לראש השנה זה, זכינו סוף סוף לבית כנסת נאה. מרוהט מחדש בטוב טעם, כראוי לתפקידו. רבות סבלנו מהמצב הקודם שבו היה אולי מן ההכרח בשנים הראשונות של יסוד הכפר. ועדת בית הכנסת השקיעה הרבה מאמץ ומחשבה ועוד ביד נטויה. אני מקווה שמבקרי בית הכנסת ירגישו טוב, איש איש ומקומו הקבוע, והמקום ישמש לשכבות נרחבות לגדולים ולקטנים, לתפילה והתרוממות נפש, לחשבון נפש וללמודים. ויהי בית הכנסת לגורם חברתי מאחד ומלכד ומחנך חשוב ויצליח לנטוע בליבות המבקרים מן הערכים הנצחיים של אומתנו, מרוח של תורתנו, נביאינו וחכמינו..."

כאמור, שני ספרי התורה הראשונים **בשבי ציון** הובאו ע"י המתיישבים הראשונים בשנת 1938, ובנוסף ספר התורה הפסול לשימוש אשר שרד את ליל הבדולח והוברח לארץ ישראל בגבורה ע"י **ויקטור נקסולמו**. לפני כ-21 שנה, **לאה נויגבאור**, תרמה ספר תורה שלישי לבית הכנסת והקדישה אותו לזכר בעלה **יהודה** (בעל קורא קבוע בסגנון הגרמני המקורי), לזכר בנם **נפתלי**, ולזכרם של דודה של **לאה**, **משה סם** ובנם של **משה ופאולה**, **דוד סם**. ב-20 לאפריל 2014, ספר תורה נוסף נתרם לבית הכנסת ע"י **אורן ממון**, בנם של **יפה ומאיר ממון**, אחיה של **כלנית כהן**. **כלנית** ובעלה **נס** הצטרפו למושב לפני מספר שנים. ספר התורה החדש, עטוף כסף טהור לפי המסורת הספרדית, הובא לבית הכנסת יחד עם הספרים הוותיקים, בתהלוכה רבת משתתפים, שיצאה מביתה של **משפחת כהן**. הכנסת ספר התורה החדש מזכירה את הקבלה החמימה שהעניק **הרב הלמן** למתפללים הספרדים שבקהילה, בנימה של סובלנות ואחוה.

הרב הלמן כתב בספר מקום מפלט וחוף מבטחים, על "שימור והתמדה של המסורת רבת השנים שמתקיימת בהנהגות ותקנות הקהילה שמתקיימת בעיקר סביב בית הכנסת. מנהג-המקום שלא רק משמש למקום תפילה ותורה אלא לקהילה, חיי קהילה בכל התחומים הרוחניים והכלליים כשהכוונת לכל היא המצווה שבין אדם לחברו מתוך נימוס והליכות עולם, והטיית אוזן קשבת לכל אחד ואחד. השקפתי, "כתב הרב, "שכל אחד ואחד יכול להשתלב בקהילה ולמצוא מקומו בעצה ותושייה ובעשייה בכל ימות השנה: ימות החול, חגים, שבתות ואירועים שונים שמתקיימים." **הרב ציין** את תרומתו הבולטת של **הרמן גדעון**, אשר "שימש בקודש כנציג הדת מהעלייה לקרקע... והניח את כל יסודות המסורת..." והוא הוסיף: "מה שנדרש ממני כרב הישוב המלווה את הקהילה (זה) להמשיך ולחזק ולדבוק ולשמור את הקיים ואף ובמידה ומתחדשים דברים חדשים בקהילה, יש לאזנם ולמצוא את הקשר ההדוק למורשת העבר..."

אלפרד הופפר בבית הכנסת. שבי ציון, 1944.
צילום של לזר דונר מקור התצלום ארכיון קק"ל.
מאוסף ארכיון שבי ציון.

קוראים אשר מתעניינים בגורלו של בית הכנסת ברקסינגן והיותו כיום, מוזמנים לסקור את האתר של העמותה שמשמרת את המבנה ומנציחה את זכרה של הקהילה שהייתה. האתר קיים בשפה הגרמנית (הכתובת הראשונה, למטה) ובתרגום לאנגלית:

<http://www.ehemalige-synagoge-rexingen.de/>

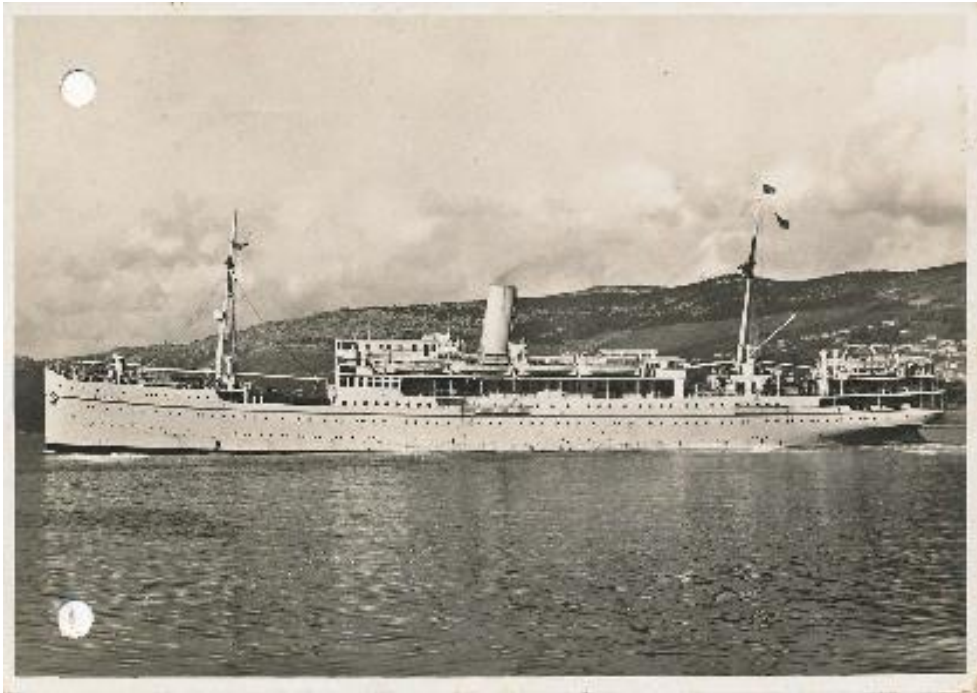
<http://www.ehemalige-synagoge-rexingen.de/en/former-synagogue>

חומה ומגדל

מארכיון שבי ציון

יהודית טמים אפריל 2018

מבין אלפי היהודים שעזבו את גרמניה בשנות ה-30, רבים נסעו ברכבת לאיטליה ומשם, מנמל טריאסט, הפליגו לפלשתינה-ארץ ישראל. כך גם אנשי "קבוצת רקסינגן", ראשוני המתיישבים המיועדים להתיישבות קולקטיבית בישוב שיוקם בשם "שבי ציון". הם יצאו מגרמניה לקראת סוף חודש מרץ 1938, והפליגו באניות של חברת ההובלה האיטלקית Lloyd Triestino : ה- "גליל" ("Galilea") וה- "Palestina"

ה- "Galilea" בגלויה שנשלחה לוולף (זאב) ומרגלית ברלינגר ב-26 לספטמבר 1937, ע"י ה"מרגלים" של "פרויקט רקסינגן". המרגלים--הנציגים של יוזמת העליה הקולקטיבית, הגיעו ארצה לסייר עם קק"ל וכך -- לבחור מקום לישוב שייבנה היו אלפרד פרסבורגר, מנפרד (פרדי) וייל ויליוס פרוליך.
מאוסף ארכיון שבי ציון.

המסר--בשפה הגרמנית--בגב הגלויה שרואים כאן, כפי שתורגם באתר של בית הכנסת לשעבר ברקסינגן (<http://www.ehemalige-synagoge-rexingen.de/en>) :

חברים יקרים, לא רוצה לפספס את ההזדמנות לשלוח לכם גלויה מהנסיעה היפה שלנו . היום בצהריים נעגן בקפריסין, שם נפגוש את וילי פרסבורגר. בתקווה שבקרוב נעשה את הדרך הזו ביחד. בברכה, אלפרד פרסבורגר. שלום לבבי, פרדי. עוד מחיפה. ברכת שלום, וילי פרסבורגר. ואיחולים לבניים, רוזל פרסבורגר.

בדבר מערכת ב-*Palestine Post* במאי 1935 --"A National Asset"--אנו קוראים כי Lloyd Triestino הפעילה אוניות בקו טריאסט-חיפה אחת לשבועיים וכי באותו הקו נסעו "רובם של העולים-חלוצים במשך יותר מעשור. ...היחסים בין החברה האיטלקית והמוסדות הציוניים הינם מצוינים", (כך כתוב), **ואותם היחסים** (מבוססים על רצון הדדי לשיתוף פעולה. " למעשה, דבר המערכת בא לגבות את החברה היהודית ה"חלוצית" *"Palestine Shipping Company"*, כ"נכס לאומי", ולהכריז כי אין סיבה ש-Lloyd Triestino החוששת לא תניח לחברה הציונית הקטנה החדשה "לגדול ברוח של תחרות ידידותית".

"Erste Gruppe auf dem Schiff": מתיישבי **"רקסינגן"** של הקבוצה הראשונה, על סיפון ה"גליליא", מרץ 1938. אחורה, עומדים מימין לשמאל: **לאופולד שוורץ, קטה למברגר, הרמן גדעון וזיגפריד שטיינהרטר**. בשורה קדימה, מימין: **זאב ברלינגר, מרגלית ברלינגר, זיגפריד שוורץ, סלי למברגר, סלי קראוטמן, בטי קן ואשר ברלינגר**. צילום-גלויה. מאוסף **ארכיון שבי ציון**. (633)

במעין אפילוג לשירותן לעליית אלפי יהודים לארץ ישראל, במלחמת העולם השנייה ה-"*Palestina*" וה-"*Galilea*" הוסבו לתובלת חיילים ושבוים של צבא איטליה, בעלת הברית של גרמניה הנאצית. באובדן חיים מסיבי, שתי האניות הוטבעו ע"י צוללות נושאות טורפדו, ה-"*Galilea*" בשנת 1942 ע"י צוללת בריטית, וה-"*Palestina*" ב-1943 ע"י צוללת של הצי הפולני בגלות.

כבר בנמל חיפה, העולים הטריים החלו לחוות את פלשתינה כסביבה שונה לחלוטין ממולדתם הגרמנית. ילד בן 11 בחודש ספטמבר 1938, **הלמוט פרויליך** (לימים **אלקנה רון**) עלה ארצה עם משפחתו. אתו עלו האב **יוליוס**, האם **ליזל**, והאחים של **הלמוט**, **סוניה** (נעמי) בת 12, ו**ולטר**

(עמוס) בן 8, **ואליונורה** (אסתר) בת 6. **אלקנה** כתב בזיכרונותיו: "את גרמניה עזבנו, אני זוכר, בלילה אפל. שלחו אותנו הילדים לציריך, נדמה לי שהדוד **אמיל ז"ל** בא לקחתנו. רשמית נסענו לחופשה ואסור היה להיפרד מאיש. ההורים נשארו על מנת לארוז ולחסל. לי היה ברור לאן הולכים והייתי כולי מתח וציפיות לחוויה החדשה!" למעשה, הבנים נסעו עם הדוד, הבנות עם ההורים ו**משפחת פרויליך** התאחדה לקראת ההפלגה מטריאסט. כתב **אלקנה**, "המפגש הראשון שלי עם ארץ ישראל/היהל/ כמובן בנמל חיפה. אני זוכר עדיין את האווירה המזרחית הרתחת, הבלגן, הזוהמה..." **שולה גפן** חוותה את מפגשה עם הארץ אחרת. 70 שנה לאחר שעלתה עם משפחתה כילדה בת 8 דאז **ליזה-שולמית שינדלר** (, היא סיפרה, "במרץ 1939, הגענו באניית 'גליל' לחיפה. ... הנמל היה מלא תפוחי זהב ואשכוליות והכל בצבעי זהב-צהוב. הכל היה יהודי, ולנו לא היה עוד פחד. עבורי, זו הייתה כארץ מוזהבת".

בעליה לפלשתינה-ארץ ישראל בשנים 1930-39--ה"העליה החמישית"--עלו כ-250,000 יהודים, ואכן מתוכם כ-50,000 יהודים דוברי גרמנית. בשנת 1934, נוסדה חברת רסק"ו (החברה להתיישבות חקלאית ועירונית בע"מ—Rural and Suburban Settlement Company) כ"חברה שעוסקת ביישוב עולי גרמניה בני המעמד הבינוני". כך מתחילה סקירת פעילות החברה במאמרו של **עמירם אורן**, **חברת רסק"ו ופעילותה בתקופת העליה החמישית**. "החברה הביאה פתרונות לקליטה של "סוג חדש של עולים", כותב **אורן**: "בני המעמד הבינוני, בעלי אמצעים כספיים והשכלה אקדמית או מקצועית". יישוב אותם העולים הייתה כמטרתה המוכרזת העיקרית של רסק"ו, ורווח כספי לחברה "משני". להשגת המטרה, החברה עבדה בשיתוף הדוק עם המחלקה הגרמנית של הסוכנות היהודית ועם הקרן הקיימת לישראל.

כאשר **קבוצת רקסינגן** פנתה למוסדות המיישבים לראשונה בשנת 1937, המוסדות לא הביעו עניין במעומדים לעליה שאינם ציוניים המזוהים עם זרם פוליטי או ארגון ציוני כלשהו בזמן שציוניים מוכרים חיכו כבר זמן רב לאישורי עליה. למעשה, מספרים שהמוסדות שאלו את אנשי **רקסינגן** בכנות מעליבה, "מי אתם בכלל"? אך לאחר ביקורו ב**רקסינגן** של **ד"ר פרנץ מאיר**, נציג הסוכנות היהודית, הקשרים עם המוסדות השתנו. ייחוד רעיון העליה הקולקטיבית של קהילה שלמה ואיכות החומר האנושי של המעומדים להתיישבות זכו להוקרה ותמיכה נרחבות. הפרויקט פורסם בגרמניה ונפתח ערוץ נוסף עבור יהודים בני המעמד הבינוני. **ד"ר מאיר** דיווח: "...ללא כל ספק נמצא **ברקסינגן** החומר ההתיישבותי הטוב ביותר, אשר פגשתי עד עכשיו בכל גרמניה. וזה מתייחס גם לכושר המקצועי וגם להרכב הקבוצה לפי הגיל. רוב המשפחות היו בגיל צעיר יחסית בין 30-45 שנים, מוכשר לעבודה מלאה ועוסק בחקלאות בעיקר הנשים, אשר עושות רושם מצוין." עם זאת, **ד"ר מאיר** העלה שתי בעיות "הדורשות טיפול מיוחד". האחת הייתה הקושי הצפוי בהשגת מחירים "מתאימים" כאשר היהודים ימכרו את רכושם. הרי ההיצע נהיה גדול ולכן המחירים ירדו בעקבות עזיבתם את גרמניה של היהודים הרבים, והמכירה הייתה מקור ההון העצמי שיממן את ההתיישבות. הבעיה השנייה הייתה האפשרות שחלק מהוריהם של המתיישבים יחליטו להצטרף אליהם בעליה, כאשר "אינם **ההורים** מסוגלים לעבודה חקלאית". במידה שההורים יצליחו למכור את רכושם, הכספים מן המכירה יועברו "לקרן מרכזית לעת זקנה".

לאחר הקמת כפר שמריהו ב-1937 ע"י רסק"ו, "...ובעזרת כספים שהקציבה המחלקה הגרמנית לקק"ל, נרכשו שתי משבצות קרקע...עליהן הוקמו היישובים שדה ורבורג ו**שבי ציון**", כותב **עמירם אורן**. אמצעי הכספיים של המעומדים להתיישבות והכשרתם החקלאית היו כתנאים מקדימים להקמת יישובי רסק"ו, ושיקולים נוספים היו טיב האדמה ומיקום ההתיישבות "באזור מיושב יהודים". במקרה של אנשי **פרויקט רקסינגן**, ההון הנדרש--1,000 לירות א"י, השווה בתקופה ל-1,000 לירות שטרלינג--היה בידי רק חלק מהמתיישבים, או היה סכום אף מעט גדול יותר. אלה זכו לאישור עליה (סרטיפיקט) מסוג "A", המיועד ל"קפיטליסטים". "לאחרים **בקבוצת רקסינגן**, הונם היה קטן יותר והסכום הנדרש הושלם בהלוואות. לחלק אחר--בעיקר רווקים--הונם היה מועט, ואלה זכו לסרטיפיקט "C", המיועד ל"פועלים". על אף הפערים באמצעים הכספיים של המתיישבים הראשונים, כל הגברים נתקבלו לחברות בקולקטיב בלי יוצא מן הכלל.

באשר להכשרתם של אנשי **רקסינגן**, מתוך 24 הגברים שהשתתפו ביום העליה על הקרקע, היו 11 סוחרים ושמונה סוחרים בהמות. בנוסף, היו קצב, מורה, עורך דין ושני פקידים. בקרב שאר המתיישבים שהגיעו ל**שבי ציון** בשנתיים הראשונות, היו גם אופטיקאי, יצרן,

בעלת מחלבה, פקיד בנק, בעל פונדק, סוכן מסחרי, שני סטודנטים ואגרונים מדופלם אחד. על אף התלהבותו של **ד"ר פרנץ מאיר**, לא כל מתיישב היה חקלאי מנוסה. למעשה, חלק קטן מהמתיישבים השתתפו עוד בגרמניה או בהולנד בהכשרה "ציונית" שהעניקה להם מיומנויות בסיסיות בחקלאות. **לודוויג מרכס**, למשל, אשר עם אשתו **בלה** ניהל במינכן חנות להלבשה וסדקית, עבר הכשרה קצרה בה למד מלאכות חקלאיות וזגגות. שלושה זוגות מתיישבים אף ניהלו "חוות הכשרה" ועוד אחדים עבדו בחוות בתפקיד זה או אחר. בכל מקרה, המתיישבים התגייסו עם כל כוחם לעמל בניית היישוב, על בסיס עבודה שיתופית ועזרה הדדית. וזה צלח.

מקום ההתיישבות נבחר בשנת 1937 כאמור, ע"י ה"מרגלים", נציגי היוזמה של העליה הקהילתית **מרקסינגן**. השטח, 670 דונם, הידוע כ-Ard el Masarib, נמצא דרומית למושב נהריה, כאשר גבולו הצפוני היה Wadi el Majnuna (נחל בית העמק). גבולות השטח למערב ולמזרח היו הים התיכון וכביש חיפה-בירות. סיפר בזיכרונותיו **ד"ר מנפרד שויאר**, נציג **קבוצת רקסינגן** שלימים מנה המנדט הבריתי למוכתר--ראש--היישוב החדש, כי השטח היה ידוע גם כ-"Ard el Madame" או "ארד-אל-סיט", אדמת הגברת. הגברת הייתה **Fahima Fakri Bey** "נסיכה" שהתגוררה בעכו, אלמנתו של **Said Kiamil Pascha**. ב-1934, הגברת מכרה את השטח ועוד שטחים נוספים, לשתי קבוצות יהודיות, במחיר של 20 לירות א"י לדונם מרובע. ב-1937, אותם המשקיעים--ביניהם אגרונים, מהנדס, בכיר במחלקה הגרמנית של הסוכנות היהודית, ומן מייסדי נהריה--מכרו את האדמות לקק"ל. מטרתם של שתי הקבוצות הייתה השגת אדמות להתיישבות יהודית. **ד"ר לודוויג פינר**, ממנהלי חברת רסק"י, דיווח על הרכב האדמה בשטח, **ועמירם אורן** מציין במאמרו את הממצאים: "זיפזיף, תערובת זיפזיף ואדמה כבדה, אדמה פלחה, אדמה חמרה, אדמה שחורה ואדמה קלה". בנוסף, **ד"ר פינר** פירט את "אפשרויות ניצול המים, ובהתאם לכך את הגידולים המתאימים". **וד"ר פינר** המליץ על תכנון היישוב כך שבתי המגורים ייבנו במערב המשבצת והענפים החקלאיים לכיוון מזרח עד לכביש".

ממתיישבי **שבי ציון** הראשונים, מעט לאחר הגעתם ארצה בחודש מרץ 1938. בעמידה, מימין לשמאל, המבוגרים: **פרידה כהן**, **שמואל כהן**, **פרידה קליין**, **יצחק שטיין**, **קלרה שטיין**, לא ידועה, **צלה היידלברגר**, **הרמן היידלברגר**, **לילי שטיין**, **בלה מרכס**, **מנפרד שויאר**, **תאה למברגר**, **אדולף קליין**, **זיגורט אוברנדורפר**, **רוזה וייל**, **זיגפריד וייל**, **לודוויג מרכס**, **קרל למברגר**. ילדים בעמידה, מימין: **תאה מרכס**, **ברנרד קליין**, **אינגבורג מרכס**, **חנה שטיין**, **חנה שויאר**, **ארנסט שויאר**. בישיבה, מימין: **גרטל וייל**, **פני כהן**, **הרמן גדעון**, **בטי קן**, **הנס שוורץ**, **מרטין וייל**, לא ידוע מאוסף **ארכיון שבי ציון** (II 629)

בהגעתם ארצה באביב 1938, מתיישבי **קבוצת רקסינגן** שהו כשבוע ימים ב-

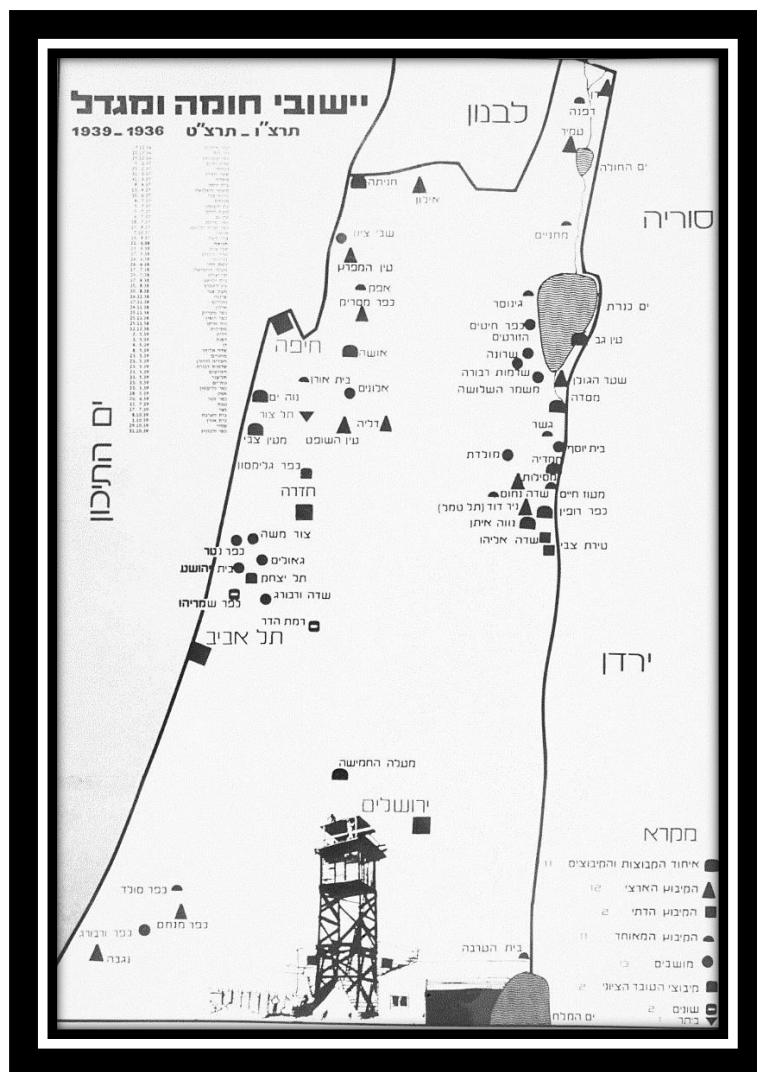
Einwandererheim, מעון עולים אשר הופעל משנת 1934 ע"י התאחדות עולי גרמניה במבנה בית הבראה של קופת החולים באחוזה שבחיפה. לפני פתיחת "בית העולה", מאהל אוהלים באחוזה שירת את העולים החדשים מגרמניה. המבוגרים של הקבוצה היו בוודאי חרדים לעתידם ולהצלחת היישוב שייבנה כאשר הילדים, (כילדים כאמור) התלהבו ממה שנראה הרפתקה גדולה.

עם זאת, כאשר ב-1943 בתכנית הרדיו "In These Days" של ה-Palestine Broadcasting Service, התראיינו חברי הקבוצה, המורים **מרגלית** ו**זאב ברלינגר**, **מרגלית** סיפרה על ההתמודדות הנפשית של ילדי מתיישבי **רקסינגן**, במעון העולים בימיהם הראשונים בארץ: "מי יכול לתאר לעצמו את אותם הילדים... כשהיו עוד יקים קטנים, מפוחדים וביישנים שרעדו בחושך, שנבהלו מפני שוטרים יהודים ושאלו בלחש: 'האם אלה הם נאצים?' בימים ההם, כשראו נוער רוקד ושר, תמחו: 'אכן, אלה בוודאי אינם יהודים! הילדים שלנו' (התגנבו דרך מסדרוני מעון העולים... ולא העזו להרים את קולם או לשיר."

בתום שהייתם במעון העולים בחיפה, הילדים אוחסנו בדירות שכורות בקרית ביאליק: אלה שמתחת לגיל בית הספר בטיפול של מספר אימהות **מקבוצת רקסינגן**, ואלה שבגיל בית הספר בסידור דיור דומה, אך הם גם החלו ללמוד במוסד החינוכי "אהבה", בהשגחת המורה **מרגלית**. שאר המבוגרים עברו לעין שרה שבנהריה, שם קיבלו מין הכשרה זריזה לעבודה בחקלאות נוסח ארצישראלי. בנוסף, **בנימין ברמן** שעבד בחברת רסק"ו כשומר האדמות המיועדות להתיישבות חסות החברה, הכשיר את אנשי **רקסינגן** להגנה עצמית על יישובם שייבנה. באשר לדרישה להקים את היישוב "באזור מיושב יהודים", קרבתה של נהריה--מושבה עם 100 תושבים ב-1935, שנת יסודה--הייתה חשובה. עם זאת, הגנה עצמית של התיישבות **פרויקט רקסינגן** הייתה מרכזית להקמתה וקיומה.

מסוף שנת 1936, מציאות היהודים בארץ השתנתה בעקבות "המאורעות", "המרד הערבי". כ-תגובה להתנגדות הערבית האלימה למדינות המנדט הבריטי, להרחבת היישוב היהודי ולאפשרות שתקום מדינה יהודית בפלשתינה-ארץ ישראל, כמעט 60 יישובים כפריים יהודיים חדשים נבנו במתכונת ייחודית "חומה ומגדל". כל ישוב כזה נבנה כמעין מבצר, עם חומה איתנה מסביב ומגדל שמירה במרכז. חלקי המבנים והמתקנים שיחברו ב"נקודה" החדשה ביום עלייתה על הקרקע, נבנו לפני כן במקום אחר והובלו במשאיות לאתר ההתיישבות. בנוסף לכוחם של המתיישבים המיועדים לאותו היישוב שייבנה, התאספו למבצע ההקמה עוד עזרה רבה מהיישובים היהודיים בסביבה, ואף מרחוק יותר. החומה הייתה עשויה משני לוחות עץ, כאשר החלל ביניהם ממולא חצץ או אבנים כדי לספק חסינות מול ירי נשק חם. בראש המגדל הייתה במה כתצפית, וזרקור שהאיר את הלילה. תכונת המודולריות של החומה, המגדל והצרופים זריזה מאד את ההתקנה הפיזית של מחנה היישוב החדש. לכן, הבנייה עצמה נמשכה יום אחד בלבד לכל היותר, מעליית השחר עד רדת הערב, כפי שנקבע בחוק העות'מאני שעדיין היה בתוקף בפלשתינה המנדטורית: מבנה שעד הערב הסתיימה בנייתו והינו עומד מושלם ומכוסה גג, אותו המבנה מקבל מעמד חוקי דה-פקטו, ועל הסמכויות להכיר בחוקיותו. כך נבנה **שבי ציון**.

בספרה לנוער משנת תרצ"ט **חומה ומגדל**, **ההתיישבות החדשה בשנות המצור**, בסיום סקירה כמותית ושמית של היישובים שנבנו במתכונת זו המיוחדת, **ברכה חבס** כתבה, "...נבוא לסקור על אשר היתה לנו תקופה זו של התיישבות בארץ, וידענו: גילוי כוח העם במיטב צורתו החלוצית, גילויי אחוה ועזרה הדדית למופת, קציר רב-תנובה מכל אשר הושקע באדמת הארץ במשך שני דורות, אור לרבים--בארץ ובתפוצות. אות ועדות, כי לא נואשנו ולא רפו ידינו. כי מבין החומות ומעל המגדלים האיר המעשה החלוצי בארץ-ישראל". ואכן, "חומה ומגדל" נהייה לשם דבר במפעל הציוני בתקופה.

מפת יישובי חומה ומגדל, הקרן הקיימת לישראל.
צילום : צלמי קק"ל, ארכיון הצילומים של קק"ל.

בספרו *Propaganda and Zionist Education, the Jewish National Fund 1924-1947*, כותב **יורם בר-גל** כי **"ההקרן הקיימת לישראל"** ראתה את עצמה כחלק בלתי נפרד משיטת ההתיישבות חומה ומגדל, שנהייתה סמל חשוב עבור הארגון/כלומר, **"עבור קק"ל"**. ואכן, שיטת חומה ומגדל נהייתה מוטיב רב-עוצמה בתודעה של העם. כך כתבה **ברכה חבס** :
"בראשית יולי 1937, למעלה מארבעה-עשר חודש לאחר שפרץ נחשול הדמים בארץ-ישראל, בעוד הישוב עיף ומסוער מעוצם המכה, מהתגוננות בימי רעה, מבין תוך המצור—חרדה הארץ לקראת המסקנות המבשרות רעה של הועדה המלכותית לארץ-ישראל, לקראת גזרות וסייגים ותכניות של הכרעה בעורקי-החיים העיקריים לנו. אך כגודל החרדה, כן גברה ההסתערות למעשים : לביצור, להתאחזות באדמה. אז נעשה אשר לא ייעשה. תוך ימים מעטים, ללא הכנה מוקדמת ללא תכניות משוכללות וציוד מלא, עלו שמונה גופים חלוציים להתיישבותם בגבולות הארץ ובאזורים האזובים..."

בין הפרטים והגופים הבולטים אשר רכשו קרקעות בארץ-ישראל-גאולת קרקע--לשם התיישבות יהודית, הכי מוכר לנו הינו קק"ל. משנת 1901, שנת יסודה של קק"ל, כלי עיקרי לאיסוף כספים לרכישת אדמות היה "הקופסה הכחולה" שנהייתה לנוכחות קבועה בבתי ספר, במשרדים ובתי מסחר ובבתים יהודיים בארץ ובגולה. **השיר "דונם פה ודונם שם"**, במילים של **יהושע פרידמן** ולחן של **מנשה רבינא**, פנה הישר לילדים, ע"מ לגייסם לתרומות לגאולת הקרקע:

יהושע פרידמן: מילים
מנשה רבינא: לחן
קיימים 3 ביצועים
נוספים לשיר זה

אספר לך הילדה
וגם לך הילד
איך בארץ ישראל
אדמה נגאלת

דונם פה ודונם שם
רגב אחר רגב
כך נפדה אדמת
העם
מצפון עד נגב.

יש לה ספר הזהב
לקרן הקיימת
כל דבר גדול ורב
היא מיד רושמת

דונם פה ודונם
שם...

על הקיר תלויה
קופסה,
זאת קופסת
התכלת
כל פרוטה שנכנסה
אדמה נגאלת.

דונם פה ודונם
שם...

חלוצים אז לרבבות
חלוצות כפליים
בוא יבואו לעבוד
בזעת אפיים

דונם פה ודונם שם

..

יחד עם "הקופסה הכחולה" לאיסוף תרומות, קק"ל גם הנפיקה ומכרה בולים למטרה זו. הנושא הראשון של הבולים, החל משנת 1901, היה מגן דוד בצבעים שונים, ובמרכזו המילה "ציון". תוכן

הבולים בהמשך השנים, כותב **יורם בר-גל**, כלל "חסידי הציונות" ו"דמויות ונופים מארץ-ישראל (מבנים, יישובים, או צמחים וחיות)". **בר-גל** מוסיף כי למרות שהערך הכספי של הבולים היה מועט וערכם של הבולים כמקור הכנסה לק"ל היה שולי, מאמץ רב הושקע בהפצת הבולים, והדבקתם על כל פיסת נייר אפשרית הוכרזה כ"מצוות חובה": בסיסמה "בול הקרו הקיימת לישראל חובה על כל מכתב של יחיד ומוסד!"--על התכתבות של בנקים, למשל, ושל קיבוצים, מפלגות פוליטיות וגופים אחרים, ואף על הזמנות לשמחות משפחתיות, לחתונות, למשל, ולבריתות מילה. מאמצע שנות ה-30, יחד עם דמותו של תיאודור הרצל, לדוגמה, האוניברסיטה העברית והכותל המערבי, הופיעו גם בולים שנושאייהם היו מפת ארץ-ישראל ונופים כפריים: שדות מעובדים, מגדלי מים, ובתים ביישובים חקלאיים. ב-1937, הונפק בול בסדרת "הארץ ועמקיה" בנושא עמק בית-שאן בו מוצג ניר דוד, ראשון יישובי חומה ומגדל אשר הוקם כ"תל עמל" בדצמבר 1936. ב-1939, כותב **בר-גל**, כאשר סדרה חדשה של בולים בנושא יישובים חדשים נדונה בק"ל, הוצא בול בו יופיע יישוב העולים הגרמניים בני המעמד הבינוני, **שבי ציון**. ההצעה לא נתקבלה ובול כזה לא הונפק. אבל בשנת 1940, הונפק בול "חניתה", בו מוצגים גאפיר--איש משטרת היישובים העבריים על משמרתו--והחומה והמגדל של הקיבוץ שהוקם במרץ 1938 במבצע כביר בגין מיקומו במדרון רכס סלעי בגבול לבנון, מרוחק מכל ישוב יהודי.

בצד ימין: שער חוברת בולים של הקרו הקיימת לישראל (1940)?
 בשער מוצגת סדרת בולים בנושא "בנייה והגנה בצד שמאל: בול "חניתה" של הקרו הקיימת לישראל
 הונפק בגוון כחול-אפור בשנת 1940 ובכחול בהיר ב-1941.
 עיצוב שני הפריטים: **אוטה וליש**.
 צילום שני הפריטים: צלמי ק"ל, ארכיון הצילומים של ק"ל.

"13 באפריל תרצ"ח) 1938. כל אשר חי את היום הזה לא ימוש זכרו מלבו לעד." כך רשמה בזיכרונותיה, חברת **קבוצת רקסינגון, בלה מרכס**. כאשר גברי הקבוצה היו עסוקים בהכשרה בעין שרה, אותן הנשים שלא טיפלו בילדים בקרית ביאליק עוד שהו במעון עולים. המשיכה **בלה**, "שבועות של ציפיה קדמול ליום הזה, מכוון שלא ידענו, מתי יגיענו יום העליה להתישבות, אשר ירחיק אותנו מבית העולים שבאחוזה. והנה, ביום ה-12 באפריל, בשעות אחה"צ המאוחרות, הועברנו לעין שרה. הנסיעה לכשעצמה אפפה אותנו במסתוריות. השוטרים, אשר ליוונו הזהירונו וביקשו, כי נשתתק. במקום המסוכן ביותר, בסיבוב של עכו, לא היה צורך באזהרותיהם של המלווים. למרות הנוף הנהדר של מבצר הקדומים—לא יכולנו שלא לתהות ולהתפעל. בעיניים ופיות פעורים תהינו על סביבותינו. בשעת בין ערביים הגענו לעין שרה. מיד ערכנו את מצעינו. אורווה לשעבר ועוד חדר קטן עמדו לרשותנו. לחדר הכנסנו 6 מיטות, זו ליד זו, בהן ישנו שנת ישרים ערבה 11 נפשות.... ישנו ביודענו, כי שומרים קשובים עומדים על משמרתם סביב מחננו. השומרים--אכן, את נחיצותם ופעולתם עוד ידענו משך ימים רבים..."

ובלה המשיכה, "בשעה 4--התעוררות כללית. בחפזן סודר הכל, מכיוון שעוד לפני עלות השחר היה על הגברים להמצא בנקודה החדשה. למרות הכל עוד נמצאו רגעים מספר לפני צאת האנשים—לעריכת תפילה של "שחרית היום *אברכה* לתקופת חיים חדשים. אנו, הנשים", כתבה **בלה**, "על כל פנים רובנו, נשארו במקום *בעין שרה*). תפקידנו היה לבשל כמויות תה עצומות וכן להכין כריכים לאין מספר, לא עבורנו בלבד, כי אם למען כל אלה, השכנים והחברים מקרוב ומרחוק, אשר באו לעזרתנו ביום העליה. לאחר זאת ישבנו על מזוודותינו וכל מטלטלינו וחיכינו לרגע, בו גם אנו נעבור לנקודה החדשה. על מנת לקצר את שעת הציפיה והתוחלת, החילנו בכתבת מכתבים, בהם תארנו בהתלהבות את כל התרשמויותינו... והנה מופיעה מכונית המשא הגואלת, אשר תביאנו למטרת כיסופינו. לאחר דקות מספר כבר ראינו את שלדי הצריפים, ההולכים ונבנים."

לא ידועה ספירה מדויקת של אותם האנשים שהתכנסו ביום העליה על הקרקע--אנשי **רקסינגון** והמתנדבים שהגיעו לסייע--אך חודשיים מאוחר יותר, ביוני 1938, הקולקטיב מנה 67 "eingewanderten Personen", עולים חדשים השייכים ל**שבי ציון**: 24 גברים בגיל ממוצע של 37 שנים; 18 נשים בגיל ממוצע של 35 שנים; ארבע נערות בגילאים בין 16-18 שנים, ועוד 21 ילדים עד גיל 13 אשר, כאמור, עדיין לא שהו עם הוריהם במחנה. הקמת הבסיס לפרנסת הקבוצה דרשה עמל רב, כך שבחודש יוני נספרו במקום גם 46 "עובדים", חלקם פועלי החברות "אבן וסיד" ו"סולל בונה", ואחרים שכנו "חברים זמניים."

יום העלייה על הקרקע בשבי ציון, 13 באפריל 1938.

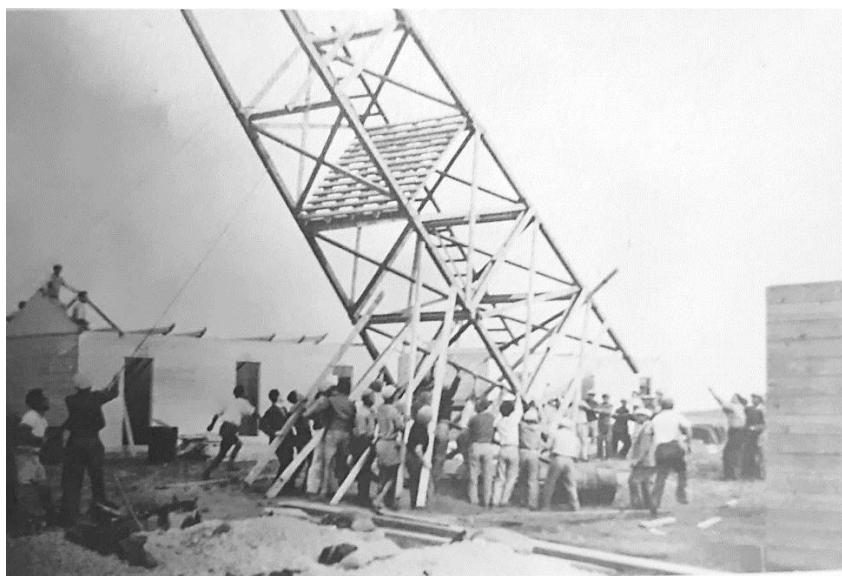
בניית החומה והצריפים.

מאוסף ארכיון שבי ציון. (אלבום רסק"ו ש7)

בהגעת הנשים לאתר ההתיישבות ב-13 באפריל, סיפרה **בלה מרכס**, "אחדות מאתנו ניגבו בגניבה את הדמעות מעיניהן. לא הרבו לברך איש את רעותו; העבודה הייתה מרובה ולכל אחת מאתנו, הנשים, נמצא מיד תפקיד: חלקן ממלאות שקי חול בעמדות וחלקן עסוקות במילוי החומות באבני חצץ. אחת ממלאה את סלי החצץ בעת והאחרות מוסרות את הסלים המלאים והריקים מיד ליד, בשרשרת..."

יום העלייה על הקרקע בשבי ציון, 13 באפריל 1938.
ממלאים שקי חול לעמדות השמירה במחנה
מאוסף ארכיון שבי ציון (669)

יום העלייה על הקרקע בשבי ציון, 13 באפריל 1938.
מעמידים את מגדל השמירה
מאוסף ארכיון שבי ציון. (אלבום רסק"ו ש7)

יום העלייה על הקרקע בשבי ציון, 13 באפריל 1938.
חופרים בור לשירותים.
מאסוף ארכיון שבי ציון. (אלבום רסקי"ו ש7)

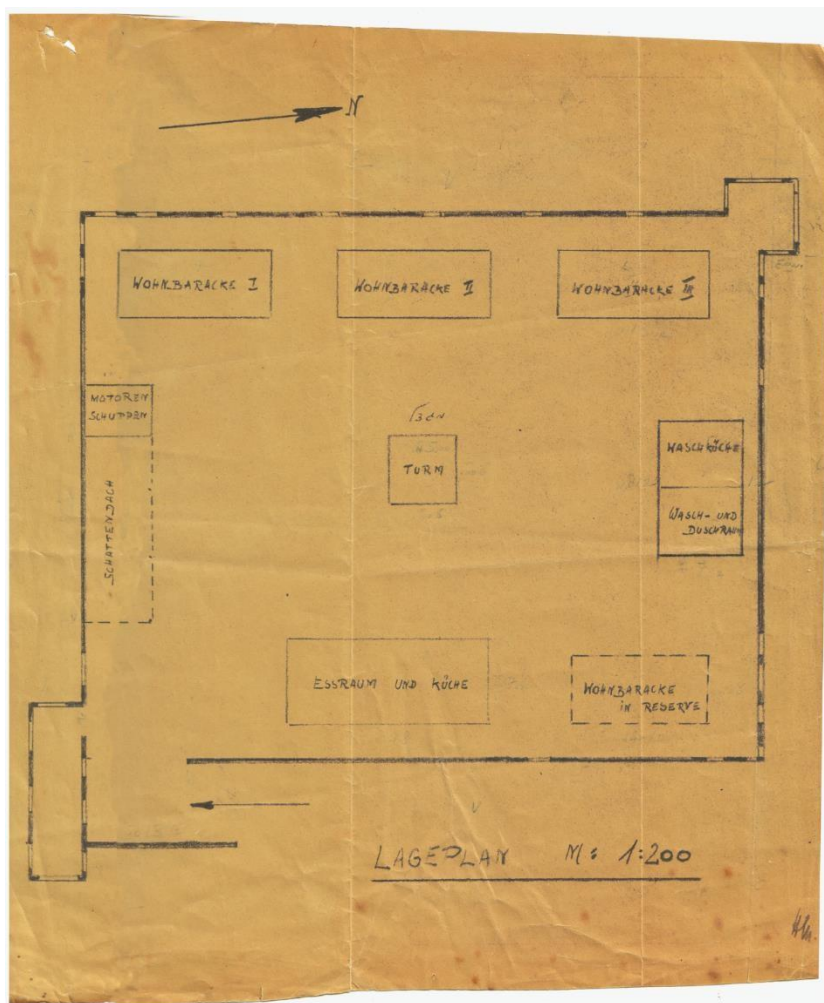
יום העלייה על הקרקע בשבי ציון, 13 באפריל 1938.
מכסים את גגות הצריפים
מאוסף ארכיון שבי ציון. (680)

יום העלייה על הקרקע בשבי ציון, 13 באפריל 1938.
ממלאים את חומות המגן עם חצץ

מאוסף ארכיון שבי ציון. (22)

"תנועות נמרצות", כתבה בלה מרכס, "הלוך ושוב, עמל נמלים וחריצות לא פוסקת... ככל שהשמש נטתה לערב כן קרבה השעה, בה השגנו את מטרת יום העלייה הראשון: חומת הביטחון עמדה על תילה, מגדל המים, שהוא גם מגדל המשמר והתצפית--עמד במרכז המחנה, הצריפים מוכנים לשיכון, על אף שעדיין קרקעיתם אינה מרוצפת ותקרתם מכוסה אך בקושי. לפתע נשמעה תרועת צהלה, 'המים זורמים!' ושוב קריאת גיל: 'החשמל פועל! ויהיה אור!'"

תכנית מחנה חומה ומגדל בשבי ציון, כפי שנבנה ב-13 באפריל 1938.

לכיוון מערב, צריפי המגורים: Wohnbaracke I, II, III.

לכיוון צפון, המכבסה ומקלחות: Wasch- und Duschraum; Waschküche.

לכיוון מזרח, חדר האוכל/מטבח; צריף מגורים רזרבה: Wohnbaracke.

צמוד לחומה הדרומית, מחסן כלים וסככה: Schattendach; Motorenschuppen.

במרכז, מגדל השמירה: Turm. בפינות המחנה, במרחבים הבולטים בחומות, חרכי ירי

באדיבות היינץ הוגלה וברברה שטאודאכר.

על יום יסודו של שבי ציון, דווח בהתלהבות בעיתונות בארץ ובהו"ל, בעברית ובגרמנית וגם, למשל, באנגלית, בהולנדית, בידיש ושפות נוספות. ב-14 באפריל, יום לאחר העליה על הקרקע, כתבה קצרה בדף הראשון של דבר דיווחה על הקמת המחנה ב"נקודה חקלאית חדשה בצפון: "חברי שבי ציון עלו על אדמתם". צוין כי היישוב הוקם על אדמת הקה"ק (כלומר, קק"ל), ליד "משק עין שרה, בין הכפרים הערביים מזרע וסומריה

יום העליה על הקרקע בשבי ציון, 13 באפריל 1938.
גאפירים על משמרתם בכניסה למחנה.
מאוסף ארכיון שבי ציון. (אלבום רסק"ו ש7)

בכתבה קצרצרה נוספת בדבר 14 באפריל, נרשמה סקירה של המבנים והמתקנים במחנה :
 "בשיא למהירות ולסדר הוקמה חומת מגן 40 על 40 מטר, נסתיים גידור התיל, שהוחל ביום ג'
 ז'יום לפני העליה". הוקמו 5 צריפי דירה. צריף למטבח חדר-אוכל וצריף למכונת דינאמו/גנרטור
 חשמלי. כן הוקם המגדל, הותקן זרקור וסודרו 4 דודים למים. עם הערב נגמר סידור החשמל,
 והנקודה באה בקשר עם נהריה וחניתה. קידוח-נסיון נעשה לפני חדשים מספר. ביום ג' נמשכה
 עבודת הקידוח ואתמול הורכבו צנורות-חיבור. היום, עם עלות השחר, התחילו לשאוב מים מן
 הבאר ולהעלותם אל הדודים. המתיישבים יצאו הבוקר לסלילת הכביש. בשבוע שעבר נעשתה
 עבודת יישור חולות ע"י סולל-בונה. אורך הכביש ק"מ 1-- יחבר את הנקודה החדשה עם כביש עכו-
 בירות. " סריקת המתקנים דלגה על מבנה הפחון הקטן שישמש מקלחות ומכבסה משותפת, וכן
 על פחון השירותים--מושבים מעל בור ספיגה--שהותקן מחוץ לחומה. תנאי המחיה במחנה
 אפשרו חיים מסודרים ובטוחים לקולקטיב אך נוחות יתרה לא הייתה. המתיישבים יתרגלו
 ויתגברו, מתוך רצון, נחישות וגאווה. ומעבר לכך, כתב דבר, הם היו "מלאים התפעלות מיפי
 המקום."

המחלקה הכלכלית של ממשלת ישראל

מסלול המס הכספי

מס הכנסה - 10%
מס רווחה - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס מסחר - 10%

מסלול המס המסחרי

מס מסחר - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס רווחה - 10%
מס הכנסה - 10%

מסלול המס האישי

מס הכנסה - 10%
מס רווחה - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס מסחר - 10%

המחלקה הכלכלית של ממשלת ישראל

מסלול המס הכספי

מס הכנסה - 10%
מס רווחה - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס מסחר - 10%

מסלול המס המסחרי

מס מסחר - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס רווחה - 10%
מס הכנסה - 10%

מסלול המס האישי

מס הכנסה - 10%
מס רווחה - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס מסחר - 10%

המחלקה הכלכלית של ממשלת ישראל

מסלול המס הכספי

מס הכנסה - 10%
מס רווחה - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס מסחר - 10%

מסלול המס המסחרי

מס מסחר - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס רווחה - 10%
מס הכנסה - 10%

מסלול המס האישי

מס הכנסה - 10%
מס רווחה - 10%
מס ערך מוסף - 10%
מס מסחר - 10%

שנים וחצי מיליארד ל"ש

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

קצאת תמיכת המס

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

רוב לאחריה גם בכנסת

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

נקודה חקלאית חדשה בצפון

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

שאלות ארץ ישראל בבית הנבחרים

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

מורא אביגד המסלול

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

נחם וחרור

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

ליום החלוק

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

המנהל הכללי

התקציב החדש של ממשלת ישראל לשנת 1938, שהתקבל ב-14 באפריל 1938, הוא של 55 מיליארד ל"ש. התקציב כולל 15 מיליארד ל"ש בהוצאות ו-40 מיליארד ל"ש בהכנסות. ההכנסות מורכבות מ-10 מיליארד ל"ש ממס הכנסה, 10 מיליארד ל"ש ממס רווחה, 10 מיליארד ל"ש ממס ערך מוסף, ו-5 מיליארד ל"ש ממס מסחר. ההוצאות כוללות 10 מיליארד ל"ש לרעיון, 5 מיליארד ל"ש לביטוח, 5 מיליארד ל"ש לבריאות, 5 מיליארד ל"ש לרווחה, ו-5 מיליארד ל"ש לביטחון.

דבר, העמוד הראשון ל-14 באפריל 1938:

"נקודה חקלאית חדשה בצפון. חברי ציון, עלו על אדמתם."

אתר עיתונות יהודית היסטורית www.JPRESS.org.il

מיסודם של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל-אביב

ב-14 באפריל, בכתבה בכותרת "From Germany to Palestine", ה-Palestine Post, דיווח על טכס החנוכה שנערך בשבי ציון בתום הקמת המחנה. אישיותות שנשאו דברים כללו נציגים של "מוסדות יהודיים לאומיים וציבוריים": ד"ר קורט בלומנפלד מטעם קרן היסוד; ד"ר לודוויג פינר מטעם התאחדות עולי גרמניה; ד"ר רוברט וולש, עורך העיתון היהודי-גרמני Jüdische Rundschau. בנוסף, ברכו את שבי ציון נציגים מיישובים אחרים שנוסדו אף הם ע"י יהודים גרמניים: רמת השבים, גוש השומרון, נהריה, כפר שמריהו ושדה וורבורג. ד"ר ישעיהו פרד, מנהל חברת רסק"ו, נשא ברכה ובשם ה"חקלאים" השיב ד"ר מנפרד שוואר בהכרת תודה לסיוע הרב שרסק"ו העניק למתיישבים. ב-21 באפריל, ה-Jüdische Rundschau דיווח על הקמת שבי ציון

Von Rexingen nach Schawe Zion

In 12 Stunden entsteht ein Dorf

Von unserem palästinensischen Korrespondenten

[illegible]

der Juden in der Golah. Aus Rexingen wird Schaw Zion (die nach Zion Zurückkehrenden). Im letzten Jahre haben wir eine ganze Reihe solcher Punkte gesehen, eine ganze Reihe von Türmen aufgerichtet, die im Mittelpunkt der neuen Siedlungen in die Gegend ablesuchten. Zum ersten Male aber steht in dieser Reihe seit gestern die Siedlung einer geschlossenen Gruppe von Juden aus Deutschland und zum ersten Male setzt sich der mittelständische Einwanderer auf unserem Boden fest, als eine Kollektivgruppe, als eine Art Kwazah.

Die Vorgeschichte dieser neuen Siedlung ist zu verstehen aus den besonderen Verhältnissen Deutschlands und Palästinas. Die Juden, die in Regingen in Württemberg suchten Wege zur Auswanderung, Dr. Fröder, einer der Direktoren der Rassco, zeigte ihnen den Weg dazu. Man suchte ein Stück Boden im Lande für landwirtschaftliche Ansiedlung und fand es in der Akkofer Ebene, ein paar Kilometer südlich von Naharija. Die Juden aus Regingen, die dort ankommen, sind gearbeiteit und geladene, besonders auch in Palästina. Die Juden aus Regingen, die dort ankommen, nehmen die Form dafür aus der palästinensischen Kolonisation, die den Gedanken der Kuzwah entwickelt hatte, und legten ihre Kräfte und ihr Geld zusammen. Wer hier mit-

[illegible]

Die Polizeiposten am Eingang des Lagers

Nach Ankunft der ersten Lastautos (5 Uhr früh

Die erste Häuserwand steht (6 Uhr)

Der Wachturm wird gebracht (10 Uhr)

Motorrad trägt noch das Kennzeichen IIU (von Schweinjurt)

Dr. Förder (Rassco) begrüßt den englischen Polizeioffizier

Eine Gruppe von Gästen, darunter Pressevertreter und ein aus Deutschland stammender Hilfspolizist

Noch eine Gruppe von Gästen in der Mitte Kurt Blumenfeld

Beratung der Sicherheitsfragen mit dem Polizeioffizier. Links am Tisch sitzend der Führer der Rexinger, Dr. Scheuer

"מרקסינגן לשבי ציון. ב-12 שעות קס כפר
 "כתבה ב-Jüdische Rundschau, 21 באפריל 1938.
 מאוסף ארכיון שבי ציון. (אלבום ש) 8

ההצלחה הנראית לעין של העליה הקולקטיבית של **קבוצת רקסינגן** אפשרה לקרן הקיימת בברלין לפרסם את הפרויקט בעלון מיוחד. הרי, בשנת 1938, עוד יהודים גרמניים רבים ביקשו לעלות לארץ ישראל. העלון של קק"ל פנה בבקשה להושיט עזרה: "עזרו לרכוש קרקעות נוספות – תמכו בקרן הקרקעות שלנו."

עלון פרסום של קק"ל בגרמניה, 1938: "Von Raxingen nach Shavej Zion"
 "מרקסינגן לשבי ציון." כאן, הדף האחורי: "היום הראשון של שבי ציון
 "בצילומים, משמאל למעלה, לכיוון השעון: הובלת אחד הפחונים; העלת מיכל מים למגדל השמירה;
 "סעודת ההקמה"; אימון שומרים; ועבודת נגרות.
 מאוסף ארכיון שבי ציון. (אלבום ש8)

בלוס אנג'לס, ב-10 ביוני 1938, בעיתון הקהילה המקומית *Bnai Brith Messenger*, הייתה
 התייחסות נלהבת להקמת **שבי ציון**. נכתב כי, "...חיים יהודיים משתנים מאוד ויהודים
 משתקמים. שלושים וחמש המשפחות ב'**שבי ציון**', הינן סמל לאמונה ועוז מול טרגדיה וייאוש.
שבי ציון הינו המושבה מספר 22 אשר נבנתה ב-16 החודשים האחרונים. לא קליעות של הנאצים
 ולא ירי ערבי יעצרו את הקדמה בציון."

עם שקיעת השמש ב**שבי ציון** ב-13 באפריל, הסתיימה העבודה המסיבית של היום הראשון.
 אבל למחרת, המתגייסים קמו הישר למשימות מהותיות נוספות: סלילת כביש הכניסה ליישוב;
 בניית בתים משפחתיים ומבנים ציבוריים; הקמת בית ספר, ובאופן מידי, עיסוק שיהווה פרנסה
 ראשונית לקולקטיב. העליה על הקרקע הייתה פעולה התחלתית בלבד, פעולה מגייסת, דרמטית
 וסימבולית. עוד חיכה למתגייסים העמל האינוסופי שיבסס את עתידם על ערכים מוסכמים של
 שותפות, שקדנות ונאמנות לאדמתם.

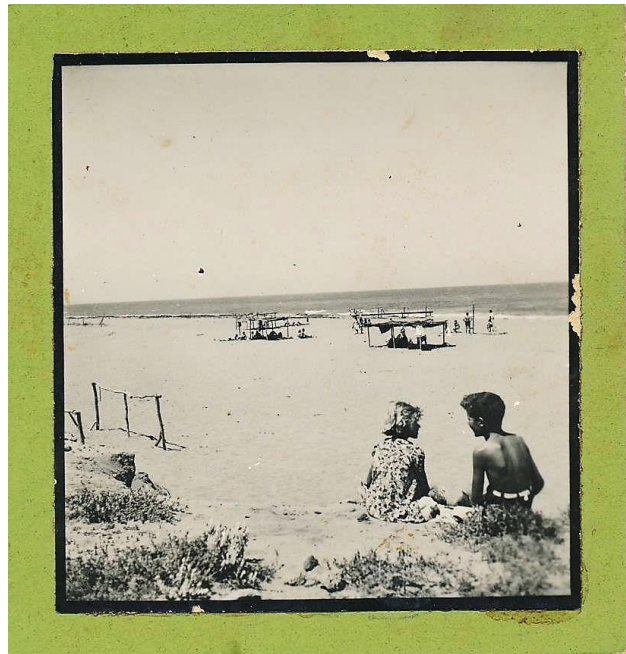
מתיישבים ופועלים בעבודה בשדה, שבי ציון, מאי 1939.
 . בעמידה, משמאל: לא ידוע, זיגפריד שוורץ, לא ידוע, מרגרטה פרנק, לא ידוע, ליל שטיין,
 זיגורט אוברנדורפר, לא ידוע.
 בישיבה, משמאל: שני אנשים לא ידועים, ראובן שינדלר, משה שטרק, לא ידוע.
 מאוסף ארכיון שבי ציון (306 ב).

הים

מארכיון שבי ציון

יהודית טמים אוקטובר 2013

כבר בביקוריהם הראשונים במחנה חומה ומגדל שהוקם בשנת 1938, ילדי המתיישבים הראשונים—עוד כששהו ולמדו במוסד "אהבה" בקרית ביאליק—גילו את החופש והתענוגות שבחוף ובים, ואלה נראו בניגוד מוחלט לרדיפות שחוו בשנותיהם האחרונות בגרמניה תחת השלטון הנאצי. **אלקנה פרויליך** היה בן 11 כשהגיע עם משפחתו ל**שבי ציון** בחודש ינואר 1939. הזיכרונות שכתב בתור אדם מבוגר מנציחים את הרשמים הנלהבים של ילד נרגש בפני עולם שלם של מראות וצלילים חדשים בפלשתינה. אבל כאן במושב, כתב **אלקנה**, "הים, בהתחלה, היה העיקר..."

ראובן אלסברג ושושנה פרסבורגר בחוף הים. שבי ציון, 1946.
מאוסף ארכיון שבי ציון. (143)

ביומנו בשבת, 1938.05.07, **ד"ר מנפרד שויאר**, מוכתר הישוב הקטן החדש **שבי ציון** אשר מינה המנדט הבריטי, כתב: "לפני הצהריים הלכנו כולנו...להתרחץ בים תחת הגנת רובה הצייד של **סלי למברגר**. הים, בגלל הגלים בחוף הסלעי--בו שומרת רסקו לעצמה 100 ד' לחוף רחצה--מקשה על כולם להתרחץ." יותר מאוחר, שובר גלים נבנה ע"מ להקל על השחייה ושיפורים לשובר הגלים הראשוני באו ליצר, לימים, חוף חולי לדרום המבנה. בשנת 1945, לרווחת הילדים, נוצרה הבריכה המלאכותית "הים הקטן" על-יד **ראובן כהן**, קבלן בנייה ובעל בית קיט **שבי ציון**. בטיחותם של בתו בת השבע **דינה**--לימים **דינה רון**--ושל ילדי הישוב בכלל, הדאיגה את "**אדון ראובן**" ולכן, בהסכמת הגורמים המקומיים, פועליו פוצצו את הסלעים בקו המים בדינמיט ובפטישי אוויר, חפרו לעומק במקום ליצירת אגן רדוד ושקט ואת שברי הסלעים סילקו.

פעוטות ב"ים הקטן", **"שבי ציון"**, אמצע המאה ה-20. צילום של **פריץ שלזינגר**. מאוסף **ארכיון שבי ציון**.

אך בכל מקרה כדאי היה לדעת לשחות, אבל לילדי המתישבים הראשונים, אשר הגיעו מכפרים וערים שלא היה בהם מוצא לים, בוודאי לא היה ניסיון בשחייה בים הפתוח. כך **יהודית ירדני** סיפרה ב-1993: "לשחות למדתי ביום אחד. הלכנו לים **וזאב/ברלינגר**, המורה בבית הספר המקומי הקטן בשנותיו הראשונות של המושב/ זרק אותי מעבר לגל...באין ברירה, פשוט שחיתי חזרה לחוף. "יש להניח כי, בסופו של דבר, כל הילדים למדו לשחות, אבל בפרוטוקול ישיבה מחודש יוני 1940, ועד ההנהלה של המושב ציין את תודתו ל**נעמי פרויליך**, בת ה-14, אשר הצילה את **פנחס ארלנגר** מטביעה בים.

לפני שנים, המשחה השנתי "נהריה-שבי ציון" היה לספורט אתגרי ממש, בשחייה מנהריה עד לחוף **שבי ציון** (או, לעתים, לכיוון ההפוך). סירות ליוו את השחיינים הנועזים במסלולם הארוך ומשגיחים נוספים המצוידים במשקפת ובווקי-טוקי נעמדו על שביל הפטרולים (כיום, טיילת נהריה).

תחרות שחיה נהריה-שבי ציון, אוקטובר 1968. המזח הישן בשבי ציון.
מאוסף ארכיון שבי ציון.

המשחה "לאורך חוף פלשתיין" הראשון נערך כאירוע תחרותי באוגוסט 1941, בחסות מועדון הספורט של נהריה. המסלול היה כשני קילומטר באורכו, החל מחוף **שבי ציון**, בשעה 15:9 בבוקר, בדיוק, עד קו הסיום ב"תורן הדגל" בחוף נהריה. עד פרסום הידיעה ב-*The Palestine Post*, 20 שחיינים כבר נרשמו למשחה אבל הכתבה הביעה ציפייה שבנוסף, עוד מספר "שחיינים ידועים מחיפה" ישתתפו. "פרסים שימושיים", הבטיח ה-*Post*, יינתנו לזוכים בקפה "לידו" בנהריה.

AQUATICS

PALESTINE COASTAL SWIM FROM SHAVEI ZION TO NAHARIAH

The Swimming Section of the Nahariah Sport Club is arranging for the first Palestine coastal Swimming Race which will be held on Saturday, August 30, the course being from Shavei Zion to Nahariah. The distance is approximately two miles, the start being from Shavei Z'ion Beach and the finish at the flag-staff on Nahariah Beach.

Some 20 swimmers have already entered for the contest, most of them from Nahariah and the adjacent villages, while a number of well-known swimmers from Haifa are expected to take part.

The competition will start at 9.15 sharp on Saturday morning and the first swimmers are expected to arrive in Nahariah between 11 o'clock and noon. A number of useful prizes have been donated, and will be distributed to the winners at the Lido Cafe in Nahariah.

The last stage of the competition will certainly be the most interesting and a hard fight is expected shortly before the finish.

Entries should be sent to the Swimming Department, Nahariah, or to the Haifa office of The Palestine Post.

The Palestine Post, 1491.80.62

משחה **שבי ציון** הראשון שנערך בתחום הים המקומי בלבד, התקיים בחודש ספטמבר, בשנת 1999. בשנים שהתקיים משחה שבי ציון - נהריה, ההשתתפות מכל עבר הייתה רבה. **חנה ברקוביץ** מספרת: "בערב יום שישי אחד, נתקלנו בחייל שנכנס לשוב. חיכינו לראות מי זה החייל והוא שמח לראות אותנו. הוא שאל היכן יש מקום ריכוז לקראת משחה נהריה - שבי ציון והסברנו לו שאין מקום ריכוז כזה. לאחר שיחת היכרות, הצענו לו לבוא לישון אצלנו. לאחר מספר שכנועים, **איתן** הסכים. בבוקר שבת, לקחנו אותו לנהריה ולאחר מכן חיכינו לו על המזח ב**שבי ציון**. וכך מדי שנה **איתן** *בן מושב עין ורד אשר גר שם עד היום*, חזר בשמחה למשחה המסורתית. אנחנו בקשר עד עצם היום הזה ו**איתן** היום כבר סבא לנכדים."

במשך השנים, הים היווה גם נתיב להבאת סחורה והגעת עולים חדשים. בזיכרונותיו, **עמוס פרויליך** מספר: "לחופי הגליל המערבי הגיעו במשך השנים 12 אניות מעפילים, שהצליחו לחמוק ולחדור מבעד לשמירה הבריטית בלב ים. אלה היו ספינות ישנות, בדרך כלל לא גדולות, עליהן העלו את הפליטים בצפיפות רבה, ובתנאי הפלגה, שיכון ומחיה גרועים. הספינות נרכשו או גויסו על ידי המוסדות הלאומיים וצוות המלווים והימאים כולו או בחלקו היה מבני הארץ.

שמות של ספינות אשר הגיעו לגליל המערבי היו 'עלייה', 'חנה סנש', 'האומות המאוחדות'.

בשעה שהספינות התקרבו לחופי הארץ התקבצו ובאו מתיישבים מכל הישובים בסביבה, לסייע בהורדת המעפילים לחוף ובהעברתם המהירה לישובים ובהסתרתם. כולם, הקולטים והנקלטים, היו ללא תעודות זיהוי, כך שבמידה והאנגלים הופיעו, על מנת ללכוד את העולים, כולם הזדהו כיהודים מארץ ישראל".

האנייה "האומות המאוחדות" ליד חוף נהריה, 01.01.1948. האנייה השתמטה מהמצור הבריטי בים והצליחה להוריד 537 "עולים בלתי לגאליים". בתצלום, רואים אנשים יורדים לים בשרשרת עוגן האנייה ושוחים לחוף, וגם שלוש ספינות מלאות אדם

מאוסף **אנדריאס מייר**. באדיבות בית ליברמן, המוזיאון לתולדות נהריה.

בן דודו של **עמוס, יעקב פרויליך** היה בין הצעירים שסייעו להוריד את העולים החדשים מהאנייה "האומות המאוחדות", "שהגיעה לחוף נהריה בשעות המוקדמות של הבוקר ב-01.01.1948. "העולים העייפים מתלאות הדרך, עם מטלטליהם המועטים", סיפר **יעקב**,

"קפצו לתוך הסירות או ישירות למים הרדודים בהם צעדו עד לחוף. שם נפלו על ברכיהם ונשקו לאדמת המולדת."

ו**עמוס** מצטט את אחיו הגדול **אלקנה** (לימים **אלקנה רון**), מזיכרונותיו של **אלקנה**: "הייתי בבית לסוף שבוע, בשבת בערב הוזעקנו למרכז/המושב/ ויצאנו ברגל לקיבוץ עברון. לא ידענו מה הפשר. באמצע הקיבוץ, ליד מפעל 'ברמד', קיימים עדיין שרידים של בור שהיה מחצבת כורכר לפנים. בבור הזה היו מאות ואולי יותר אנשים מהאזור. מדורה במרכז, לידה אחד המפקדים

(אינני זוכר מי) שהודיענו, שספינת מעפילים צריכה להגיע בלילה לחוף נהריה. הצגתי את עצמי כאיש הפלי"ם וקבלתי הוראה להצטרף אל הימאים. בהגיענו לחוף ולקחת פיקוד על סירה על אחת מסירות 'הפועל'... מצאתי שם חבורה של אנשי פלי"ם. הייתה המתנה ארוכה עד שעה ארבע לפנות בוקר, בקור מקפיא, ללא לבוש מתאים. לפתע שמענו (היה ליל חורף שקט לחלוטין והים היה שקט) שרשרת עוגן רועמת כרעם. קדימה בריצה אל הסירה שהוקצתה לי... ולים. מגיעים אל האנייה, משלשלים אלינו חבילות, שהיו בעצם בני אדם עטופים במעילים עם חבילות אמיתיות. מהאנייה לחוף וחוזר חלילה--הסירה התמלאה מים.

כולנו רטובים עד לשד העצמות--בחוף אנשים עומדים במים מקבלים את הסירה, מלווים או סוחבים את המגיעים לחוף, מסובבים את הסירה, וחוזר חלילה. ממש מחול שדים! אך זה עבד להפליא. קבוצות האבטחה, חוליות 'הסילוק' של 'החומר האנושי'. דאגות להוביל את המעפילים מהחוף ולהסתירם בישובים.

כאשר הפציע השחר מחול השדים הסתיים. זכורני את הזריחה על החוף השומם, נשארתי לעזור להוציא את הסירות מהמים ובסוף שריתי דרכי הביתה ברגל. האנגלים לא באו--זאת הייתה הצלחה מלאה. נו, כמובן, הספינה 'עלייה' קראו לה, ננטשה."

אותם אוהבי הים בנהריה שייסדו את המשחה שבי ציון – נהריה, ארגנו בעיר שכינתנו הרקדות המוניות וספורט עממי בענפים שונים. כבר בשנות ה-40, הפלוגה הימית של "הפועל" משכה נוער לפעילותה ויחד עם "הימיה" בנהריה, הכשירה צעירים למשימת הורדת המעפילים. מתוך ראיון עם **שמשון בובר ומנדל פירסט** בעיתון המקומי *נהר-תן* בשנת 1994, לומדים כי "תושבים...עשו פעולות הסחה כשבולט בהם היה **מקס/פייבלמן**, בעל בית קפה במרכז נהריה, אשר הישקה החיילים הבריטים ובכך הסיח את דעתם והתאפשרה הורדת המעפילים. "גם צעירי **שבי ציון**, כפי שקראנו, נרתמו להורדת המעפילים. לאחר הגעתם לחוף, המעפילים פוזרו לישובים הסמוכים וכך הגיעו בסתר גם **לשבי ציון**. וותיקי המושב מעידים כי כילדים, לא פעם הם הוצאו ממיטותיהם באמצע הלילה, לטובת אכסניית מעפילים. תרמיליהם של המעפילים הוסתרו בחורשות במושב ובתעלות שקישרו בין עמדות השמירה במקום.

"אחרי הורדת המעפילים מאניית 'חנה סנשי' (ממשיך הריאיון *בהר-תן*), "שימשה האנייה לקשר ימי נהריה – חיפה במצור על נהריה". כידוע, הניתוק שהוטל על הגליל המערבי ע"י ערביי האזור, חל גם על **שבי ציון**, ובתקופה ומ-194.3.178 עד 1948.5.14 הגיעו למושב מצרכים וציוד דרך הים בלבד.

בימים המוקדמים של המושבה נהריה, "חברת נהריה" קנתה לשימושה סירה "למחקר ימי ודיג **גם בשבי ציון**, הייתה תקווה כי דייג--eine Fischerei--יכול להפוך לענף עיסוק חשוב, למרות שלא היו דייגים עם ניסיון בין המתיישבים הראשונים. בסתיו 1940, המושב קנה סירה שאורכה כשישה מטר, בעלות 300 לירות פלשתינ: כלומר, ב-50 לירות יותר מעלות בניית בית משפחתי לארבע נפשות במושב בשנת 1939. זיכרונותיו של **אלקנה רון** מספרים לנו:

"...נרכשה סירה וציוד דייג, כי בסוכנות *היהודית* רצה מישהו להפכנו לכפר דייגים. לכן שלחו דייג זקן מעכו--**עבאס**, להדריכנו בהתחלה. הדייגים הראשונים היו **יעקב/פריזליץ**, **אלחנן שוויצר**, **ולטר שטרן** ואני **אלקנה** היה אז בן 13, כחובב צמוד אליהם. יצאנו הרבה בלילות--עולם חדש נפתח, מקסים--עולם של גברים בלבד. כך התוודענו גם אל הערבים, זורקי הדינמיט, ויחד איתם צללנו אחר השלל...**עבאס** הזקן הוחלף בבנו **איברהים**...הדייג היה ענף משותף עם קיבוץ עברון. הנציג שלהם היה **מנדל פירסט**."

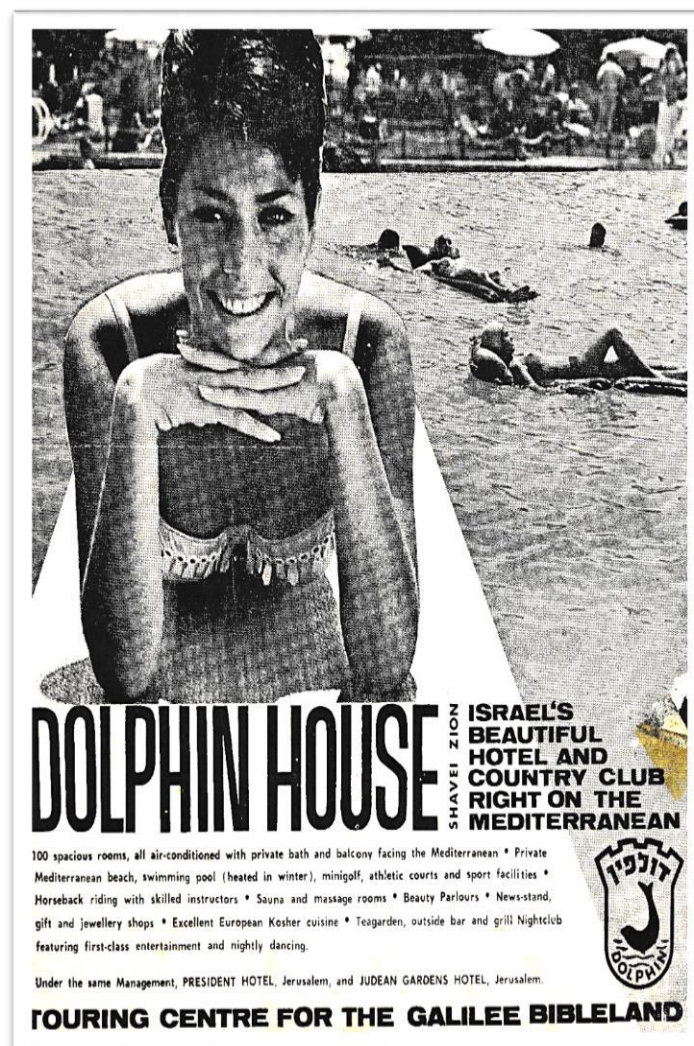

גרירת ספינת הדייג למים לפעם הראשונה. **שבי ציון**, 1941.
מאוסף **ארכיון שבי ציון**. (20 א')

אבל, כבר בחודש יוני 1941, קוראים בפרוטוקול של ועד ההנהלה של המושב כי "בגלל מצב המלחמה עם סוריה באוויר ובים, יש לצמצם את ענף הדייג." על אף האמור, רק חודש אחד מאוחר יותר באותה השנה, המושב כבר שקל "לחדש את הענף בקרוב, אולי עם **לוטר שטרן**, אם לא יגויס לצבא הבריטי."

עם סירה מוקדשת ל"מחקר ימי" ב**נהריה**, יתכן ונעשה שם חקר מסודר ומקיף, אבל ב**שבי ציון** עוד היום הדייג המצויד ברובה שמגיע למרחק מסוים מהחוף או הצוללן שיורד לעומק, עשוי לגלות אוצרות בקרקעית. ב"אתר תת-ימי **שבי ציון**" המוכרז ברשות העתיקות ביחידה לארכיאולוגיה ימית, רשומים ממצאים כולל "שרידי כלי שייט ומטענים, עוגנים, וכלי חרס מן התקופות הברונזה המאוחרת, הברזל, הפרסית, ההלניסטית, הרומית והביזנטית."

שריד מסוג אחר, בית דולפין, במצבו הנוכחי אתר נטוש, לא מעיד כלל על שהיה פעם פנינה בחוף **שבי ציון** ונחשב מלון מפואר מבין המפוארים בארץ.

פרסומת ל-Dolphin House Country Club Hotel באמצע המאה ה-20.
מאוסף ארכיון שבי ציון.

בשנת 1958, הירחון של הארגון "הדסה" בארה"ב הגדיר את ה-Dolphin House אחד מעשרת המלונות לוקסוס בישראל. ביניהם, יחד עם ה-King David בירושלים, נמצא גם ה-Dolphin House Country Club בשבי ציון. הדולפין הציע לאורחיו חדרים ומתקנים

מודרניים משובחים, על פי חזונו של בעל המלון הנמרץ נורמן לוריא הדרום אפריקני. לו"ז הפעילות בדולפין היה דחוס ומגוון בשעות היום, עם משחקי מים, מיני גולף, רחצה בבריכה ודייג תת-ימי.

"מועדון התת-ימי חיפה ישראל" בונה מחנה ליד הדולפין. **שבי ציון**, אמצע המאה ה-20. המועדון ארגן תחרויות דיג תת-ימי עבור פסטיבל "הדולפינידה" השנתי במלון. מאוסף ארכיון **שבי ציון**. (1399)

בערבים בדולפין, הפעילות הייתה ססגונית ומתוחכמת, עם מוזיקה חיה וריקודים ברחבת הבריכה. המלון היה אהוב על **הנשיא זלמן שזר** שהגיע לנופש מדי שנה ועל דיפלומטים זרים ודמויות ידועות מעולם הבידור. בין ה"מפורסמים" (לפי הלכסיקון השבי ציוני) אשר שהו בדולפין, תושבים וותיקים זוכרים את **דני קיי**, **קירק דגלאס**, **יול ברינר**, **סופיה לורן**, **פאול ניומן** ו**פיטר פינץ**. קיים אפילו תצלום של **אדי פישר**, המשתתף בהורה במלון, למרות שהוא טען כי לא הכיר את הריקוד. **נורמן לוריא** היה מקושר לעולם הקולנוע וכאשר סרט זר צולם בעכו או הסביבה, היה ברור שהשחקנים ילונו בדולפין. כדרך לעניין גם את הנופשים הישראלים, המלון הציב פרסומות בעיתונות בעברית, אנגלית וגרמנית ו"יומן הדולפין" השבועי ב-Jerusalem Post, וב-הארץ, התחיל עוד חודשים לפני עונת הקיץ להכריז על "פסטיבל הזמר, מחול וספורט" אשר כלל פעילות "מן השחר עד השקיעה", ביניהן תחרות דיג תת-ימי ותחרות ריקודים למוזיקה של "Jossy and his Dolphin Rhythm Band". שיאו של

הפסטיבל היה טקס הכתרת "מלכת הדולפינידה" בתחרות יופי מדוברת. בקיץ 1959, פרסומות בעיתונות בעברית הציעו שתיירים יטוּסו לגליל המערבי בארקיע, בטיסות "נוחיות ומהירות, במחירים עממיים". טיסות היו אמורות לצאת מתל אביב למספר יעדים: נהריה, חניתה, עכו ו**שבי ציון**. היו מספר בתי מלון ובתי הארחה במושב באותה התקופה, אבל בפרסומות של ארקיע, רק הדולפין צוין בשם.

מיוני 1944, "בית המרגוע" או "מחנה הנופש" ב**שבי ציון**, בבעלות וניהול קופת חולים של הסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, הציע נופש לשם הבראה עם מגוון צנוע של פעילות עבור אורחיו: התעמלות קבוצתית על שפת הים כל בוקר וריקודי עם על המדשאות "עובדים" שהגיעו ל**שבי ציון** כדי לנפוש, מצאו את עצמם במסגרת קשוחה שמטרתה המוכרת הייתה לעזור לאדם להתאושש לאחר מחלה או ניתוח, או לחדש את הכוחות שאיבד במשך שנת העבודה. בכתבה מ**בכר** ב-1945.06.06, תחת הכותרת "בעיות משק-האדם", צוין פיתוח בית המרגוע ב**שבי ציון** ושדרוגים במרחבים בבתים האחרים השייכים לקופת חולים מסביב הארץ. צוין בנוסף כי שבוע ימים או עשרה ימים כחופש שנתי, יתרמו להפחתת ימי מחלה בקרב

העובדים ויעניקו לעובדים "הרגשת רענונות בתקופת העבודה". "כתב" **אפרים** בכתבה בדבר, "...מבחינה כלכלית-לאומית נודע ערך מכריע לפיתוח המרגוע לשם החלפת כוח כדי לשמור על האדם, יסוד המשק הלאומי."

חברי קופת חולים שנפשו ב**שבי ציון** מוקדם יותר, אוכסנו בבתים פרטיים בישוב, אך ב-1944 הקופה פתחה "מחנה" במתחם משלה, עם מקום ל-35 נופשים בששת החדרים. הסידורים להארוחה חושבו לפי מספר המיטות: הרי בעל ואישה היו מגיעים בנפרד למחנות של הקופה, לפי צרכיהם וזכאותם, ו"המבריאים" חילקו את חדרם עם עוד חמישה-שישה זרים. אבל בית המרגוע ב**שבי ציון**, דיווח **דבר** ב-194.07.244, היה "נאה מאד, מותאם לסביבה הכפרית.../עם/ חדרים מוצלים ורהוטים בחן.../ב/ בספריה של בית-המרגוע, מתנת קופ"ח, כ-130 ספרים עבריים ועיתונות". בשנת 1945, קופ"ח קנתה ארבעה דונם קרקע והביתנים אשר היו שייכים ל-"בית רוניה" בו הבר והמסעדה היו אהובים על כוחות הצבא הבריטי.

לפי לוח זמנים של הפעילות בבית המרגוע ב**שבי ציון**, מימיו לפני קום המדינה, מבריאים קמו בשעה 7 בבוקר וסידרו את מיטותיהם. ב-7:30 אכלו ארוחת הבוקר. חל איסור על המבריאים לצאת ממתחם המחנה ללא אישור מפורש, וההליכה היומית לשפת הים בעונת הקיץ ובחזרה (מטרים ספורים בלבד מחדרי האירוח), הייתה בעצמה פעילות מאורגנת שנעשתה בליווי ובהשגחת מדריך הספורט. במשך שנים, מדריך הספורט במקום היה אותו **מנדל פירסט** אשר ייסד את הימיה בנהריה, קיבוצניק איש צוות ענף הדיג ב**שבי ציון**. המבריאים בבית המרגוע הלכו לחוף לשחות ולשחק בשעה 8.45 וחזרו ב-10.45. סדר היום כלל "ארוחה קלה" בשעה 11, וארוחת צהריים ב-12.30. מ-1.45 עד 3.30: "מנוחה במיטות". היו משחקים לאחר ארוחה קלה נוספת בשעה 4, עם ארוחת הערב בשעה 7 וארוחה קלה אחרונה ב-8.45. צלצול פעמון ב-10.30 הזכיר למבריאים שהגיעה השעה ל"הכנות לשינה", וב-10.45: "כבוי האורות ושקט בכל המוסד".

מבריאים מבית המרגוע מבצעים התעמלות בוקר קבוצתית על שפת הים. **שבי ציון**, 1951. צילומו של **זולטן קלוגר**. באדיבות המכון לבון – ארכיון תנועת העבודה.

פעילות גופנית מתונה ושש ארוחות יומיות היו תורמות, בוודאי, לבריאות הנופשים, אבל לוח הפעילות המופץ הסביר גם את תרומת המשמעת הקשוחה במקום: "הסדר הפנימי" בבית המרגוע, "מטרתו להשפיע לטוב על מצב הגוף והרוח של המבריא ולהחיש את הבראתו. הניקיון, השקט והסדר מחלימים את האדם. אל תרבו שיחות על מחלות!"

כבר בשנת 1941, בית דולפין המקורי, פנסיון עם 12 חדרי אירוח המנוהל ע"י **רוז פיש-פולברמאכר ולוטה איזנברג**, פירסם את איכויותיו כך: "**שבי ציון** היא על שפת הים, רחוק משאון הרחוב הראשי. יש שם פלאז' נאה ובריכה מיוחדת לילדיכם. רוח קלה מנשבת להנאתך מהים." הרחוב הסואן, כביש חיפה-בירות נמצא אכן במרחק כקילומטר מהחולות השוממים סביב לדולפין הקטן המקורי.

הקרבה למים—גם לחוף הרחצה ששודרג באופן רצוף במשך השנים וגם לחוף הפראי הארוך—תמיד שיחקה תפקיד עיקרי בקידום ענף הקיט בישוב. עבור בית חוה, המלון הוותיק של המושב, ובתי ההארכה האחרים, וגם עבור הקייטנה הפופולרית המנוהלת ע"י המושב בשנות ה-40 וה-50 לרווחת רבבות של ילדים מהערים, הים צוין בחומרים הפרסומיים.

ברושור המפרסם את הקייטנה, **שבי ציון**, אמצע המאה ה-20.
מאוסף **ארכיון שבי ציון**. (1004)

יותר מאוחר, במסגרת מועדון השייט האגדתי של **שבי ציון**, נוער הישוב למד לא רק מיומנויות השייט אלא גם ערכים מקבילים של סבלנות, דייקנות, יסודיות והתמדה בביצוע מטלות, שיתוף פעולה ודבקות בהשגת יעדים, ונאמנות לצוות. בשנות ה-60 וה-70, המועדון העניק הנוער יכולות שתרמו להפוך חלקם לאנשי חיל הים כשירים, אבל המטרות הראשונות של המועדון היו בילוי והצלחה בתחרויות. בנים ובנות חברי המועדון שטו להנאתם והשתתפו בהצלחה נכבדה בתחרויות ארציות ועולמיות.

אבי קלפפר וארז ורדי היו שייטים תחרותיים בולטים באותה התקופה, שהציגו את סניף הפועל **שבי ציון**. **אבי** ושותפו **שמשון ברוקמן** החיפאי, ניצחו בתחרויות מקומיות ואזוריות בסירת מפרש דגם 420, ובשנת 1970 נהיו השניים אלופי הארץ בשייט לנוער. הם השתתפו בתחרות העולמית בטרבמונדה שבגרמניה ב-1971 וב-1972, **אבי**, בן ה-17, הגיע למשחקי הקיץ האולימפיים במינכן כחבר במשלחת הנוער הישראלי. לאחר טבח 11 ספורטאים ישראלים ע"י מחבלים פלסטינים מארגון "ספטמבר השחור", כל המשלחת ישראלית חזרה הביתה באותו המטוס אשר נשא את ארונות הנרצחים.

אבי שירת כסרן בחיל הים, כקצין חובל בספינת דבור ומדריך ס"גים. **אבי**, **וארז ורדי** אף הוא, לקחו את הים כהשראתם ומקור פרנסתם. **אבי** הינו צלם וצלם וידאו תת-ימי ידוע ומוערך, והוא הבעלים ומפעיל של חברת ציטר צלילה הבסיסה בקוסטה ריקה, אשר בשירותה שלוש יאכטות וצוללת מזערית שמגיעה לעומקים. **ארז** מפעיל בעכו בית ספר לשייט, עם קורסים להסמכה, סדנאות לנוער, והפלגות פלוטילה לחו"ל.

מועדון השייט, חוף **שבי ציון**, 1969.
מאוסף **ארכיון שבי ציון**. (1039)

הימאות אשר נלמדה במי הים בישוב, הביאה לכך שהשירות בחיל הים הינו בחירה טבעית עבור רבים מבני **שבי ציון** המתגייסים לצה"ל, ורבים הוכרו כמלחים וקצינים למופת. בין אלה היו **אלקנה רון ויצחק עופר** ששניהם עלו לארץ ישראל כילדים בשנת 1938 וגדלו במושב, וכאן למדו להכיר ולאהוב את הים. השניים שירתו בין אנשי הקומנדו הימי הישראלי הראשונים,

"אנשי הצפרדע" המוקדמים של שייטת 13 המובחרת אשר נוסדה ב-1949.

מעבר לאפשרויות לבילוי, שחוף הים פורס בפני התושבים והמבקרים, הים ב**שבי ציון** מהווה, בנוסף, נקודת שפיכת נחל בית העמק (וודי מג'נונה, בערבית), ונקודת המפגש בין מים מתוקים

למים מלוחים. אותה הנקודה והצמחייה הטבעית מסביב לתוואי הנחל, מהווים סביבה שופעת עבור ציפורים יציבות בארץ וציפורים נודדות, צבים רכים, ויונקים קטנים וגדולים כולל נמיות ותנים. בנוסף, המפגש בין הים ו"נהר בית העמק" (בערבית, וודי מג'נונה), כפי שאנו קוראים בספרו של הארכאולוג **משה פראוסניץ**, *Excavations at Shavei Zion*, "מהווה מעגן טבעי שנקרא בערבית אל-מינה, (הנמל)...ניא קומה, הכפר החדש, היה כנראה כפר דייגים שיסודו עוד נזכר כחדש בתקופת הרומאים. "פראוסניץ בוחן את ההוכחות ומסיק כי "יש למקם" את ניא קומה, כפר הדייגים העתיק עם מעגנו הטבעי, "בשבי ציון".

החיים לאורך הים, הינם סוג של זכות יתר שתמיד הוערכה ע"י תושבי **שבי ציון**, גם בימים הראשונים בהם שחינים היו מוגנים ע"י שומר חמוש, ולפני הפרויקטים ההנדסיים הרציפים שכה הצליחו לשפר את החוף הסלעי. הים, אחרי הכול, הינו ראשוני למודעות עצמית של **שבי ציון** כ"מקום". כתב **אלקנה רון** במילים פשוטות, "הים, יותר מכל"...

המזח המקורי ובצד שמאל, רפסודה מעוגנת בעוגן וקשורה לחוף. חוף **שבי ציון**, אמצע המאה ה-20.

צילום של **פריץ שלזינגר**. מקור התצלום הארכיון הציוני המרכזי. מאוסף **ארכיון שבי ציון**. (603)

המושבה אילניה – סג'רה עבר והווה

יואב יאיר

את טיולינו הפעם אייחד למושבה אילניה שבגליל התחתון שנוסדה בשנת 1902 לצד חוות ההכשרה של יק"א, והיא בין שמונה מושבות שהוקמו בגליל התחתון בין השנים 1901-1908. סג'רה הייתה ערש ההתיישבות היהודית בגליל, הדבר בא לידי ביטוי שבשנת 1890 היה ניסיון להתיישב במקום על ידי יזמים מראשון לציון, עת רכשו אדמות מערביי סג'רה, ניסיון שנמשך כחצי שנה ולא צלח. **בשנת 1899 נרכשו 18.000 דונם מאדמות סג'רה על ידי יהושע אוסיביצקי**, נציג חברת יק"א. דוד בן גוריון הטיב לתאר את דמותה של המושבה, "שניבנת בדמות רחוב... והבתים עומדים זה על גבי זה, למעלה מזה, ושתי שורותיהם דומים לסולם המוליך לראש גבעה. משני עברי הרחוב, לפני הבתים יש גינות ירק ועצי פרי ככפר". הגעה לבאים מדרום נסיעה בכביש 65 עד מגידו משם לעפולה, כפר תבור, נחלוף על בית הספר כדורי, בית קשת נפנה שמאלה ואנו בכניסה למושב ושלט גדול המושב אילניה מקדם את פנינו. משני צידי הכביש במושבה מקדמים את פנינו בתי הראשונים ומייסדי המושבה. כיוונם מערב מזרח, לאורך הדרך הראשית רחוב הראשונים חלקם עומדים על תילס תוך שפוף ושימור, וחלקם חרבים והרוסים. למושבה סג'רה הגיעו לאורך השנים ביוזמת יק"א יהודים מתימן, מכורדיסטן ומרוסיה כדי ללמד עבודה חקלאית מהי. על הפועלים שהתאכרו בחוות סג'רה נמנו **משפחות הגרים הרוסים** קוראקין, ניטשיוף – ניצייב, פורטופוב ומטבוב. המושבה סג'רה הייתה הראשונה, שבה התאכרו הגרים הרוסים בשנת 1902 על כך כותב בן צבי "אלה בסוף המאה ה-19 עלו לארץ מרוסיה, והתיישבו במושבות הגליל משפחות של גרים **מכת הסובוטניקים, שומרי שבת ועל פי מסורת מוצאם מצאצאי הכוזרים**".... גם המושבה סג'רה נמנתה כבסיס קליטה לפועלי העלייה השנייה, בניהם נימנה גם **דוד גרין** {בן גוריון} שעבד במשקו של אברהם רגז'בסקי בעבודה חקלאית ובמרעה.

דוד גרין, כותב בזיכרונותיו על אנשי סג'רה, "איכרים ובני איכרים, פועלים, אנשי היישוב הישן, עולים מכורדיסטן וגרים רוסיים, שהם היחידים שהלכו בכל יום להתפלל, אבל התפללו רק ברוסית"... **בן צבי בזיכרונותיו כותב, כי הגרים ברוסיה, שהיו בסג'רה, שוחחו בניהם רוסית, שהם איכרים האשכנזים דיברו לרוב אידיש, והכורדים ארמית ועם שכניהם דברו, כמובן, ערבית, אך בבית הספר של המושבה שבו ביקרו ילדי העדות השונות, נשמעו צלילי הלשון העברית, הברית המקשרת בין העדות השונות.**

הסובוטניקים במושבה היו יראי שמים ואיכרים חרוצים, והם הנחילו את עבודת האדמה למתיישבים חסרי הניסיון. ביניהם נימנה אלי פרוטופוב חרוץ בעבודתו ואדוק ביהדותו, משקו היה מסודר למופת, אך היה ממעט לדבר... וסודות מקצועיים היו לו עם טכניקות עבודה ייחודיות. **הדמות המרכזית מבין הגרים הרוסיים במושבה סג'רה היה אברהם קוראקין**, הייתה דמות מפתח במושבה, על דרכו אל היהדות ועלייה לארץ השקיע מאמצים רבים מתוך דבקות במשימה. בערוב ימיו על ראשו עטה כיפה שחורה, ופיו מלמל פרקי תהילים בשפה הרוסית עם ספר תנ"ך עב כרס. העמיד צאצאים רבים וארבעה מבני משפחתו נהרגו בקרבות שונים במהלך השנים. נפטר בגיל 105 ונטמן בבית העלמין במושבה.

ניסע מערבה מספר דקות עד **לחוות השומר, כיום בסיס חיל החינוך** שמטרתו מתן הזדמנות אחרונה למתגייסים לצבא ממשפחות מרמה סוציו אוקונומית נמוכה, פרי יוזמתו של הרמטכ"ל דאז **רפאל איתן**. בעבר הוקמה במקום **חוה חקלאית** על ידי יק"א בשנת 1899 זאת על בסיס בניין ערבי ישן של הח'אן שסביבו נבנתה בתקופת העלייה הראשונה חוות סג'רה, והתפתחה למרכז הכשרה חקלאית של יק"א. מטרתה הכשרת פועלים יהודים לעבודה חקלאית. עם תום הכשרתם עברו העובדים "לכבוש העבודה" "והתאכרות"

נרד מהחוזה לאורך הכביש ואחרי כ-100 מטר נפנה מערבה בדרך עפר עד **מעין הכפר** בצל עץ השיזף עתיק היומין והצמחייה הירוקה. המדרגות שלפנינו יחד עם קיר תמך נבנו על ידי יק"א בשנת 1900 לערך. מימין נתבונן בקשת עתיקה ודרכה ניתן להביט לחדר בו נאגרים מי המעין שנבנה סביב מוצא המעיין הטבעי. המעיין שרת את תושבי הכפר הערבי סגרה שהתמקם במרום הגבעה ששרידי חורבותיו ומשוכות הצבר ניכרים בשטח, ואת תושבי המושבה סגרה-אילניה. למעיין מובילות מערכת מדרגות לחדר תת קרקעי בנוי שבקרקעיתו נמצא מעין. מעין שיכבה שסיפק מים לתושבים. חלוקת המים בין היהודים לכפר הערבי לוותה בחילוקי דעות ומריבות. אתר המעיין שהיה חלק בלתי נפרד מנופה של המושבה, הוא גם האתר הקדום בשטח והשריד האחרון לכפר הערבי סגרה.

נחזור כלעומת שבאנו לכביש המושבה, נצעד לעבר **בית הספר** אשר שימש את ילדי המושבה כולל את ילדי הגרים הסבוטניקים. מכאן נפנה שמאלה אל מקום בו נחצבו בורות מים לאנשי המושבה לספק את צרכיהם בהעדר מים במעיין. נמשיך בשביל ונבחין **במקווה טהרה במערה חצובה** בסלע המקום שימש כמקווה טהרה במשך שנתיים לראשוני סגרה שהיו דתיים והקפידו על קיום מצוות. ולימים שימש גם כתנור ציבורי של המושבה, בו אפו מיני מאפים עבור משפחות המושבה. בנוסף, בתקופת העלייה השנייה במערה החצובה אלתרו אלכסנדר וציפורה זייד מעון מגורים משותפים עוד בטרם נישאו מעשה חלוצי חריג באותה תקופה. נטפס לראש הגבעה בזהירות משם נצפה לעבר החומה שסבבה את בתי המושבה מפאת התקפות ערביי הכפר סגרה. ובנוסף, נצפה בחצרות האיכרים גנות הבתים והחכורות.

נחזור לרחוב המושבה נרד בדרך הראשונים כשילוו אותנו בתי המגורים אחידים דו משפחתיים משני צדי הרחוב ראשי. הבתים נבנו מאבן גיר מקומית ושובצו באבני בזלת שחורות. נעצור קמעה ליד הבית השלישי משמאל לדרך, זהו **ביתו של האוכר ניסן רוגצ'בסקי** כיום משפחת רגב שהינה נצר למשפחת המייסדים. החצר כוללת בית משופץ וחצר משק מתקופת ראשית המושבה. בחצר זאת עבד הפועל דוד גרין-בן גוריון כחקלאי ורועה צאן. בהזדמנויות רבות נהג בן גוריון לציין "היום הכי מאושר שלי בארץ הוא היום בו חרשתי וזרעתי בסגרה".

נמשיך בכביש ונצפה מדרום **בבית משפחת רב פרוטופוב** משפחה סובוטניקית, רב אלי פרוטופוב חרוץ בעבודתו ואדוק היה ביהדותו... אך פיו ממעט לדבר... גם סודות מקצועיים היו לו. **אסתר שמואלי** היא צאצאית המשפחה שמסבירה לנו המבקרים בחצר ביתה המעוטר בתמונות בני המשפחה המייסדים, בהתלהבות ובחום את היסטוריית המשפחה, ועל הניסיון להתחקות אחר כל שביב מידע אודות המשפחה. ובנוסף, תכניס אותנו לאווירה של המאה הקודמת, היא מופיעה בלבוש של איכרה סובוטניקית עם נפת קמח ביד ובמבטא רוסי כבד, היא מתארת בחן את חיי הימים ההם במושבה שהסבא שלה אליק נמנה אחד מהם.

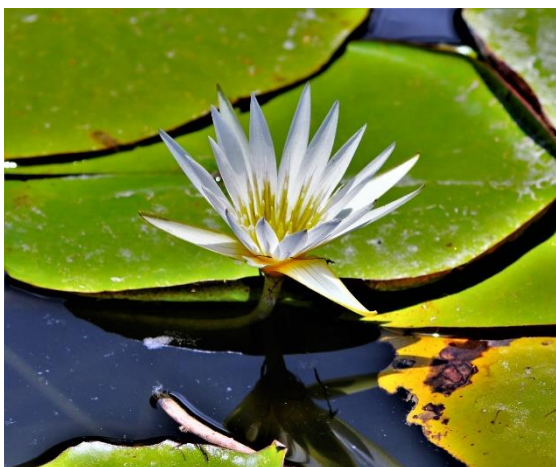
נסיים את טיולינו בבית הראשון שנמצא בסמוך לכניסה למושבה. זהו ביתה של **משפחת קוראקין**. משפחת גרים סובוטניקית שהגיעה לארץ במסע תלאות קשות עד הגיעה לס'גרה. שורשי המשפחה נטועים במושבות הגליל התחתון. **אברהם קוראקין** הייתה דמות מפתח במושבה ס'גרה בשל ייחודיות אישיותו. משפחה אופיינית ומחוננת בסגולות עובדי אדמה מלידה. המשפחה שכלה ארבעה מבני המשפחה במערכות שונות ביניהם **סא"ל יוסי קוראקין בן הדור החמישי נפל בקרב במבצע השייטת "שירת הצפצפה" בלבנון**.

ומי שלא לו אצה לו הדרך ניתן לבקר בבית העלמין הסמוך של המושבה ולהתחקות אחר עברה ההיסטורית של המושבה, מושבה שהייתה לדוגמת מופת בהקמת מושבות העלייה הראשונה בגליל התחתון.

ולפני שאסיים את סיורינו אבקש להפנות תשומת לב לצימרים שהתפתחו במושבה, המכיל מפגש עם אוכל וקרמיקה ומחלבה קטנה בצרוף סיורים של מומחים למקום.

מכאן חזרה בכביש 65 דרומה או צפונה לצומת גולני לטבריה וכו'

פינת הפרחים וציפורי ארצנו – אלי מילוא- מלול

נימפאה

עיריוני צהוב בפריחת אביב

יתוש ממשפחת הטיפולתיים על
צמח מסרק שולמית

אירוס הגלבוע

אירוס הנגב

איריס הגלבוע

אירוס הביצה

חוגלה ורודה

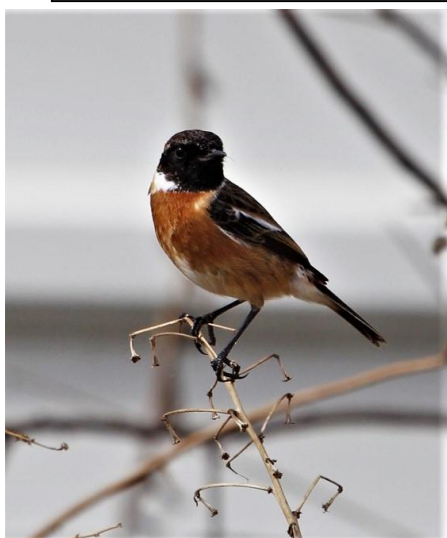
קורמורן גדול

שחף ארמני

שחף צר מקור

דוחל חום גרון – זכר

שחף סיבירי

נורית אסיה

צבעוני ההרים

דמומית

פרג

זלזלת הקנוקנות